सुतोभूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ शूराएवेतिवामदर्थएवेतिवाऽवधारणान्वयः । त्यक्तजीविताःप्राणत्यागेकृतनिश्चयाइत्यर्थः । प्रहियंतेएभिरि
तिप्रहरणानिअस्त्राणि । नानाविधानिशस्त्राणियेषांतेनानाशस्त्रप्रहरणाः । युद्धविशारदाःयुद्धकुशलाः ॥ ९ ॥ बलद्वयेबलिष्ठपरिग
णनेपांडवविजयेममसंदेहोस्ति । ततोभवदादयःसर्वेबद्धसन्नद्धाभवंत्वितिभावेनाह । अपर्याप्तमिति । सेनापतिभूतभीष्माभिरक्षितं
अस्माकंतत्प्रागुक्तबलिष्ठोपेतंबलंअपर्याप्तंपांडवजये नसमर्थंप्रतीयते । भीमाभिरक्षितमिदंपांडवानांबलंतुपर्याप्तंअस्मद्विजयेशक्तंप्रतीय

अन्येचबहवःशूरा मदर्थेत्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तंतद
स्माकं बलंभीष्माभिरक्षितं । पर्याप्तंत्विदमेतेषां बलंभीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥ अयनेषुचसर्वेषु यथाभा
गमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतःसर्वएवहि ॥ ११ ॥ तस्यसंजनयन्हर्षं कुरुवृद्धःपितामहः ।
सिंहनादंविनद्योच्चैः शंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवा
भ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलोभवत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

ते ॥ १० ॥ हियस्मादेवमतोभवंतःसर्वएवसर्वेष्वयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागमवस्थिताःस्वस्वरणभूमिस्थानेषुदृढमवस्थिताःसंतः
भीष्ममेवाभिरक्षंतु । अन्यैर्युध्यमानोभीष्मःपृष्ठतोरिभिर्यथानहन्यतेतत्तथारक्षंत्वितिद्रोणाचार्यमुक्त्वाविषसाद ॥ ११ ॥ एवंविषादि
नस्तस्यदुर्योधनस्यहर्षंसंजनयन्जनयितुं । लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेतौशत्रंतं । प्रतापवान्कुरुवृद्धःपितामहोभीष्मःसिंहनादंउच्चैर्विन
द्यशंखंदध्मौ । ध्माशब्दे ॥ १२ ॥ ततस्तच्छंखध्वानानंतरंपणवानकगोमुखाःवाद्यविशेषाःसहसैवयुगपदेव । तुमुलःसर्वत्रपरिपूर्णोभव

त् ॥ १३ ॥ ततःतेषांघोषानंतरंश्वेतहयैःशुक्लवर्णाश्वैःयुक्तेस्यंदनेरथे पांडवस्त्वर्जुनः। स्थितावेवेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तद्विवृणोति । पां
चजन्यमिति । हृषीकेशशब्दार्थउक्तोभाष्येएकादशे । हृषीकाणामिंद्रियाणामीशत्वाच्चहृषीकेशइत्यादि । दध्मावित्यन्वयः ॥ १५ ॥
अनंतविजयंअनंतविजयाख्यं । नकुलःसुघोषाख्यंशंखं सहदेवोमणिपुष्पकाख्यं दध्मुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ परमेष्वासोमहाधनुष्कः
काश्यः । महारथःशिखंडीच अपराजितःसात्यकिश्च ॥१७॥ पृथिवीपतेहेधृतराष्ट्र महाबाहुःसौभद्रोभिमन्युश्च । शंखमितिसमुदायाभि

ततःश्वेतहयैर्युक्ते महतिस्यंदनेस्थितौ । माधवःपांडवश्चैव दिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यंहृषी
केशो देवदत्तंधनंजयः । पौंड्रंदध्मौमहाशंखं भीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजा कुंतीपुत्रोयु
धिष्ठिरः । नकुलःसहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्चपरमेष्वासः शिखंडीचमहारथः ।
धृष्टद्युम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशःपृथिवीपते । सौभद्रश्चमहा
बाहुः शंखंदध्मुःपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ सघोषोधार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् । नभश्चपृथिवींचैव तुमुलो
व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्यपांडवः २०

प्रायः । स्वस्वशंखान्दध्मुरिति ॥ १८ ॥ सघोषस्तुमुलोव्याप्तोभूत्वानभश्चपृथिवींचव्यनुनादयंस्तत्रतत्रप्रतिध्वनिंजनयन्नेवधार्तराष्ट्रा
णांहृदयानिव्यदारयत् । अद्यैवनष्टंकुरुकुलमितित्वत्पुत्रामेनिरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्वोपदेशप्रसंजकंअर्जुनविषादंवक्तुंएतावानुपोद्घा
तःप्रवृत्तः । एवंदुर्योधनव्यापारंबलद्वयगतव्यापारंचोक्त्वाधुनार्जुनव्यापारमाह । अथेत्यादिचतुर्भिःश्लोकैः । अथानंतरंकपिध्वजोर्जु

नःव्यवस्थितान्युद्धेकृतनिश्चयान्दृष्ट्वा शस्त्रसंपातेशस्त्रप्रहरणेप्रवृत्ते। वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा। प्रवर्तितुमुद्युक्तेसतितदाशस्त्रसंपात प्राक्कालेइदंवक्ष्यमाणंवाक्यमाहेत्यन्वयः ॥ २० ॥ सार्धश्लोकद्वयेनतद्वाक्यमाह । सेनयोरिति। अस्मिन्रणोद्योगेकैःसहमयायोद्धव्यं । दुर्बुद्धेर्धार्तराष्ट्रस्यप्रियंकर्तुमिच्छंतोयेत्रसमागतास्तान्योद्धुकामानवस्थितान्योत्स्यमानान्यावद्द्रक्ष्यामितावदुभयोःसेनयोर्मध्येरथं

हृषीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अर्जुनउवाच। सेनयोरुभयोर्मध्ये रथंस्थापयमेच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्ष्येहं यएतेत्रसमागताः। धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजयउवाच। एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेनभारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वारथोत्तमं ॥ २४॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषांचमहीक्षितां। उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथपितामहान्। आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥ ॥ ॥

स्थापयेत्याहेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवंगुडाकेशेनगुडाकायानिद्रायाःईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनोक्तोहृषीकेशःसर्वेंद्रियप्रेरकः श्रीकृष्णःबलद्वयमध्येभीष्मद्रोणप्रमुखतःतदाभिमुख्येन तथासर्वेषांचमहीक्षितांराज्ञांप्रमुखतइतिबुद्ध्याविविक्तेनान्वयः। रथंस्थापयित्वाहेपार्थसमवेतान्युद्धार्थंमिलितानेतान्कुरून्पश्येत्युवाचेति ॥ २४॥ २५ ॥ तत्रेत्यस्यविवरणंसेनयोरुभयोरपीति । तथेतिसमुच्चये ॥ २६॥

तानवस्थितान्सर्वान्बंधून्समीक्ष्यैवेत्येवकारेणान्वयः । विषीदन्विषादंकुर्वन् । विषादोनाममोहनिमित्तकाच्छोकाद्यन्मनोदौर्ब
ल्यं । यस्मिन्सतिसर्वव्यापारोपरमोभवतिसइतिज्ञेयं ॥ २७ ॥ इदमब्रवीदित्युक्तमर्जुनवाक्यमाह । दृष्ट्वेत्यादिनाआध्यायसमा
प्ति । हेकृष्णसकललोककर्षक । तदुक्तंगीताभाष्येपंचमेध्याये । नियमनादिनासकललोककर्षणात्कृष्णः । तच्चोक्तं । यतःकर्ष
सिदेवेशनियम्यसकलंजगत् । अतोवदंतिमुनयःकृष्णंत्वांब्रह्मवादिनइतिमहाकौर्मेइत्युक्तेः । युयुत्सुंयोद्धुमिच्छंतंसम्यगवस्थितमि

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । तान्समीक्ष्यसकौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् । कृपयापरयावि
ष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ अर्जुनउवाच । दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्ण युयुत्सुंसमुपस्थितं । सीदंतिममगा
त्राणि मुखंचपरिशुष्यति ॥ २८ ॥ वेपथुश्चशरीरेमे रोमहर्षश्चजायते । गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरि
दह्यते ॥ २९ ॥ नचशक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीवचमेमनः । निमित्तानिचपश्यामि विपरीतानिकेशव ॥ ३० ॥

मंबंधुजनंदृष्ट्वाममगात्राणिहस्ताद्यवयवाःसीदंतिविशीर्यंते । षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वितिधातोः । मुखेम्लानताचजायते ॥ २८ ॥
शरीरेकंपोरोमांचश्चजायते । धनुर्हस्तात्पतति । त्वक्परितस्तप्यतएव ॥ २९ ॥ अवस्थातुंचनशक्नोमि । मनश्चमेभ्रमतीवच विपरी
तानिनिमित्तानिदुर्निमित्तानिचपश्यामि । केशवब्रह्मरुद्रप्रवर्तक । कश्चईशश्चकेशौतौसृष्ट्यादिनावर्तयतीतिव्युत्पत्तेः । केशपदोपपदा
द्वृतुवर्तनइत्यतोंतर्णीतण्यर्थाद्ब्रत्ययेरूपसिद्धेः । उक्तंहिस्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्येतद्भाष्ये । हिरण्यगर्भःकःप्रोक्तईशःशंकरएवच । सृ

ष्ट्यादिनावर्तयतितौयतःकेशवोभवानिति ॥ ३० ॥ युद्धेनश्रेयोलभ्यतइत्यतआह । नचेति । श्रेयश्चनपश्यामि । आहवेयुद्धेविज
यादिकंफलंनेच्छामि ॥ ३१ ॥ येषामर्थेप्रयोजननिमित्तं राज्याद्यपेक्षितं नःअस्माकं ॥ ३२ ॥ तइमेबांधवाःप्राणान्धनानिचत्यक्त्वा
युद्धेव्यवस्थिताः। तेकइत्यतआह । आचार्याइति । नैवेच्छामीत्येवकारान्वयः । यदिमांयुद्धान्निवृत्तंएतेहन्युस्तर्हिघ्नतोपिनैवहं
तुमिच्छामीत्यर्थः। हेमधुनामकदैत्यमर्दन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कैमुत्यन्यायेनाप्याह । अपीति । त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोरेतान्हंतुंने

नचश्रेयोनुपश्यामि हत्वास्वजनमाहवे। नकांक्षेविजयंकृष्ण नचराज्यंसुखानिच ॥३१॥ किंनोराज्ये
नगोविंद किंभोगैर्जीवितेनवा । येषामर्थेकांक्षितंनो राज्यंभोगाःसुखानिच ॥ ३२ ॥ तइमेवस्थि
तायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच। आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितमहाः ॥३३॥ मातुलाःश्वशुराःपौ
त्राःश्यालाःसंबंधिनस्तथा। एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोपिमधुसूदन ॥ ३४॥ अपित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः
किंनुमहीकृते । निहत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानातता
यिनः। तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

च्छामि। किमुतमहीमात्रनिमित्तमिति। किंचधार्तराष्ट्रान्निहत्यनोस्माकंकाप्रीतिःकिमैहिकसुखं। नकिमपि । नापिपारत्रिकंप्रत्युतपारत्रिक
दुःखहेतुपापमेवास्मानाश्रयेत् । नजायतइतिजनःअर्दयतिसंसारमितिअर्दनःजनश्चासावर्दनश्चेतिजनार्दनःतस्यसंबुद्धिः । उक्तंचैवं
गीताभाष्येदशमे ॥ ३५॥ आततायिनः। अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारीचषडेतेह्याततायिनइत्युक्तलक्षणात्।

तस्मात्सीदंतिममगात्राणीत्यादिनोक्तोपपत्तिबलात्सबांधवान्धार्तराष्ट्रान्हंतुंवयंनार्हाः । आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् ।
नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेत्युक्तेस्तेषांआततायित्वेनहंतव्यतयाप्राप्तत्वेपितद्धननप्रसक्त्याबंधूनामपिहननप्राप्तेर्नहंतुंवयंयोग्या
इतिभावः ॥ ३६ ॥ बंधुत्वेप्याततायिसंबंधित्वात्तेपिबंधुजनाहंतव्याएवेत्यतआह । स्वजनंहीति । स्यामभवेम । तद्दर्शनस्पर्शनसं
भाषणादेरभावप्राप्तेरितिभावः । कुतएवंबुद्ध्यातेननिवृत्ताइत्यतआह । यद्यपीति । एतेदुर्योधनादयःराज्यलोभेनोपहतचेतसःनष्टध

स्वजनंहिकथंहत्वा सुखिनःस्याममाधव । यद्यप्येतेनपश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ ३७॥ कुलक्षयकृतंदो
षं मित्रद्रोहेचपातकं । कथंनज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥३८॥ कुलक्षयकृतंदोषं प्रपश्यद्भिर्जना
र्दन । कुलक्षयेप्रणश्यंति कुलधर्माःसनातनाः ॥ ३९ ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत । अधर्मा
भिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः ॥४०॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेय जायतेवर्णसंकरः । संकरोनरकायैव कु
लघ्नानांकुलस्यच॥४१॥पतंतिपितरोह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः। दोषैरेतैःकुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः॥४२॥

र्मज्ञानाःदोषंपातकंनचपश्यंति । यद्यपितथापि ॥ ३७ ॥ हेजनार्दनजननरहितसंसारार्दन कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिरस्माभिःअस्मा
द्दोषान्निवर्तितुंकथंनज्ञेयं । कःकुलक्षयकृतोदोषइत्यतआह । कुलक्षयइति । सनातनाःपरंपराप्राप्ताःकुलधर्माःक्षत्रियादिकुलधर्माः
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उतशब्दोप्यर्थे । अवशिष्टंकृत्स्नमपिकुलमधर्मोभिभवतिअधर्माक्रांतंभवति ॥ ४० ॥ वार्ष्णेयवृष्णिकुलोद्भव । कुल
स्यचेतिपुत्रपौत्रादिसंतानस्यचेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एषांकुलघ्नानांपितरःलुप्तपिंडाःलुप्तोदकक्रियाश्चसंतःनरकेपतंति ॥ ४२ ॥

उक्तदोषमुपसंहरति। दोषैरिति द्वाभ्यां । जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्ता धर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः परंपराप्राप्ताः उत्सन्नकुलधर्मा
णां उत्सन्नजातिधर्माणां चेत्यपि द्रष्टव्यं । अनुशुश्रुम प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यांति दारुणा
नित्यादिवदद्भिर्वृद्धैः श्रुतवंतः स्मः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवं बंधुवधस्य दोषहेतुत्वाध्यवसायेन संतप्यमानोऽर्जुन आह । अहोबतेति । राज्यसु
खलोभेन स्वजनं हंतुं वयमुद्यता इति यत्तदेतन्महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चयवंतो वयं । अहोबत महाकष्टमिति । एवं संतप्तः सन्मृतिमेवाशंसय

उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥४३॥ नरके नियतं
वासो भवतीत्यनुशुश्रुम । अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ॥४४॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्य
ताः । यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥४५॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् । संजय उवाच ।
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४६॥ ॐ तत्सदिति श्रीम
द्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः १

मान आह । यदीति । अकृतप्रतीकारमशस्त्रं तूष्णीं आसीनं मां यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तर्हि तद्धननं मे क्षेमतरं अत्यंतहितमेव भवेत् ।
बंधुवधदोषाभावाद्रणे हननेन गतिसंभवाच्चेति भावः ॥४५॥ ततः किं जातमिति धृतराष्ट्रहार्दं परिहरति । संजय इति । संख्ये रणे रथोपस्थे रथ
मध्ये उपाविशत् । कथं शोकेन कंपितचित्तः सन् सशरं चापं विसृज्येति ॥४६॥ इति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे श्रीराघवेंद्रयतिकृते प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

ॐ ततःकिंजातमितिधृतराष्ट्रस्यापेक्षायांसंजयउवाच । तंतथेति ॥ १ ॥ उक्तदिशाकृपयाविष्टमेवंविषण्णंअर्जुनंभगवानुवाच । कुतइ
त्यादिद्वाभ्यांश्लोकाभ्यां। हेअर्जुन कुतोहेतोस्त्वात्वांविषमेसंकटेइदंकश्मलंउपस्थितं । अयंमोहःप्राप्तः । यतःआर्यैरसेवितं । अस्वर्ग्यं
स्वर्गविरोधिअयशस्करंच ॥ २ ॥ तस्मात्क्लैब्यंकातर्यंमास्मगमःनैवप्राप्नुहि । हेपार्थैतत्क्लैब्यंत्वयिनोपपद्यतेयोग्यंनभवति । क्षुद्रंलाघ
वकरंहृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठ । उत्थायसन्नद्धोभव । हेपरंतपपरंशत्रुंतापयतीतिशत्रुतापन । द्विषतपरयोस्तापेःइतिखचिखित्य

संजयउवाच। तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं । विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः ॥१॥ श्रीभग
वानुवाच । कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमेसमुपस्थितं । अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं
मास्मगमःपार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच । कथंभी
ष्ममहंसंख्ये द्रोणंचमधुसूदन । इषुभिःप्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥ गुरूनहत्वाहिमहानुभा
वांच्छ्रेयोभोक्तुंभैक्षमपीहलोके । हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैव भुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

नव्यस्येतिमुमागमः ॥ ३ ॥ पुनःस्नेहकारुण्यतयाव्याकुलोभगवदुक्तंहितमजानन्नर्जुनउवाच कथमित्यादिपंचभिःश्लोकैः । हेमधुदैत्य
घातकशत्रुनिबर्हण संख्येयुद्धेभीष्मंद्रोणंकथमहमिषुभिर्बाणैःप्रतियोत्स्यामि । कुतः यतस्तौपूजार्हौपूजनीयौततइति ॥ ४ ॥ ननुचैतद
हननेराज्याप्राप्तेःदेहनिर्वाहोनस्यादित्यतआह । गुरूनिति । इहमहानुभावान्भगवद्भक्त्यादिगुणसंपन्नान्द्रोणादिगुरूनहत्वाइहलोके
भैक्षंभिक्षयोपलब्धंअन्नंभोक्तुंश्रेयःवरं । पारत्रिकदुःखाभावादितिभावः। हियतोतोनयोत्स्यामीत्यन्वयः । नकेवलंतेषांहननेपारत्रिक

दुःखं । इहाप्यतिदुःखमित्याह। हत्वेति । अर्थकामयंतइत्यर्थकामास्तान्गुरून्हत्वातैर्भुज्यमानांस्तानेवभोगांस्तद्रुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणलिप्तांस्तदीयासनेष्वेवोपविश्यइहभुंजीयअनुभवेयं । तदेतत्परलोकदुःखादतिशयितंदुःखमितिभावः ॥५॥ पापमंगीकृत्ययुद्धकरणेपिजयःसंदिग्धएवेत्याह । नचैतदिति। द्वयोर्मध्येनोस्माकंकतरत्किन्नामगरीयःअधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मः । तदेवद्वयमाह । यद्वेति । एतान्वयंजयेमजेष्यामः। यदिवानोस्मानेतेजयेयुःजेष्यंतीति । किंचास्माकंजयोपिपराजयएवबुध्यतइत्याह । यानेवेति । यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामःतएवधार्तराष्ट्राःसंमुखेऽवस्थिताः तस्मात्कार्पण्यदोषेणैतान्हत्वाकथंजीविष्यामइति ॥ ६ ॥ कृपणतादोषेणाभिभूतशौर्य

नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयो यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः । यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहितन्मे शिष्यस्तेहंशाधिमांत्वांप्रपन्नं ॥ ७॥ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां । अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धं राज्यंसुराणामपिचाधिपत्यं ॥ ८ ॥ ॥

लक्षणस्वभावः धर्मसंमूढचेताःधर्मेसंमूढंसंदिग्धंचेतोयस्यसतथोक्तस्तादृशोहंत्वात्वांपृच्छामि । यच्छ्रेयःस्याद्भिक्षाटनयुद्धयोर्मध्येयच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंतन्मेब्रूहि । किंचाहंतेशिष्यःशासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेवविचार्ययद्युक्तंतत्कुर्वित्याहार्जुनः । नहीति। इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषकंरंमदीयंशोकंयत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहंनपश्यामि । राज्यलाभहेतुयुद्धकर्मैवतादृशमित्यतआह। अवाप्येति। यद्यपिभूमौनिष्कंटकंराज्यंप्राप्स्यामितथासुराणांदेवानामाधिपत्यंचप्राप्स्यामि। एवमभीष्टंसर्वमवाप्यापिशो

कापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यर्थः। इत्वार्थकामानितिउक्तदिशासर्वस्यापिदुःखहेतुत्वादितिभावः ॥ ८॥ ततःकिमरोदर्जुनइतिधृतरा
ष्ट्राकांक्षांनिराहसंजयः। एवमुक्त्वेति। हृषीकेशंसर्वेंद्रियप्रेरकंगुडाकेशोजितनिद्रःपरंतपःशत्रुतापनःगोविंदंगाःवेदवाचःप्रतिपादकत्वेन
विंदतेलभतइतिगोविंदः तं। हेत्याश्चर्ये। महाधैर्यादिगुणवतोप्येवंबुद्धिर्जातेति ॥९॥ ततःकिंजातमित्यतआह। तमुवाचेति। हेभारते
तिधृतराष्ट्रसंबोधनं। प्रहसन्निवेतिपरिहासकरवाक्योक्तिद्योतकहासस्यसूचनायेवशब्दः ॥ १० ॥ भगवन्माहात्म्यज्ञानतद्भक्तिपूर्व
कंभगवदाराधनरूपतयास्वविहितवृत्तित्वेनवानुष्ठीयमानोनारायणद्विट्तदनुबंधिनिग्रहःक्षत्रियाणांपरमोधर्मःतंधर्मंबंधुस्नेहादधर्मत्वे

संजयउवाच॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशं गुडाकेशःपरंतपः। नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ ९॥
तमुवाचहृषीकेशः प्रहसन्निवभारत। सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदंवचः॥ १०॥ श्रीभगवानुवाच।
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्चभाषसे। गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंतिपंडिताः॥ ११॥ ॥

नोक्तदिशाशंकमानंअर्जुनंप्रत्युक्तरूपोनिग्रहएवपरमधर्मःतद्विरुद्धःसर्वोपिअधर्मइतिकृत्स्नगीताशास्त्रेणबोधयिष्यन्नादौतावदविवेकेनत
वशोकइत्याह। अशोच्यानिति। अशोच्यान्शोकानर्हान्हेपार्थत्वंअन्वशोचः। यान्त्वंशोचितवानभूस्तेनशोकार्हाइतियावत्।
प्रज्ञावादांश्चभाषसे। प्रज्ञयोत्थावादाःप्रज्ञावादाःस्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितावादाःतान्भाषसे यान्प्रभाषसेतेस्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितावा
दाःनवृद्धसंमताइतियावत्। यद्वाप्रकर्षेणजानंतीतिप्रज्ञाः। इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः। तेषामवादाःप्रज्ञावादाः प्राज्ञविरुद्धवादास्तान्प्रभाष

सइत्यर्थः। नहिदृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णेत्याद्यर्जुनवाक्येषुकश्चित्प्राज्ञसंमतवादोस्ति । नहिप्राज्ञानारायणद्विट्तदनुबंधिनिग्रहंअधर्मंवदंतीति भावः। ननुआसन्नविनाशास्तेकथमशोच्याइत्यतआह। गतासूनिति । पंडिताःज्ञानिनःगतासून्आसन्नविनाशान्अगतासूनिवेत्यु पमार्थश्चकारः । जीवतइवतान्नानुशोचंतियतोतोनशोच्यास्तइतितानन्वशोचस्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ननुक्तुतोनशोचंतिकुतश्च मदीयावादाःप्राज्ञमतविरुद्धाइति। दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णेत्यादिनोपपत्तेरुक्तत्वादितिचेत्। तत्किंतेषांजीवनाशात्तवशोकउतदेहनाशात्। अथदेहान्यात्मनोऽभावात्तद्देहनाशएवतन्नाशइति। नाद्यः। जीवानामनादिनित्यत्वादित्याह। नत्वेवेति। जातुकदापिअहंननासंना समितिन। किंत्वासमेव। त्वंननासीः। विपरिणामेनक्रियान्वयः। अपित्वासीरेव। इमेजनाधिपाश्चननासन्आसन्नेव। अहंयूयंचवयं

नत्वेवाहंजातुनासं नत्वंनेमेजनाधिपाः। नचैवनभविष्यामः सर्वेवयमतःपरं ॥ १२ ॥

सर्वेएव अतःपरंअनंतरकालेननभविष्यामःकिंतुभविष्यामएव। अत्रपूर्वोत्तरार्धाभ्यांकालद्वयसंबंधोक्त्याऽनादित्वंनित्यत्वंचोक्तं। वर्तमानकालसंबंधस्तुस्फुटत्वान्नोक्तः। द्वौनञौप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतइतिन्यायेननञ्द्वयप्रयोगादेवावधारणसिद्धौपुनस्तदुक्तिर्नि त्योनित्यानां। स्वदेहयोगविगमौनामजन्ममृतीपुरा। इष्येतेह्येवजीवस्यमुक्तेर्नतुहरेःक्वचिदितिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिद्योतनार्था। चश ब्दोऽनादित्वेनसहनित्यत्वस्यसमुच्चयार्थः। तुशब्दस्तुस्मृत्युक्तदिशाईश्वरस्येतरेषामिवदेहतोप्युत्पत्तिनाशौनेतिविशेषार्थः। तदाह। ॐ असंभवस्तुसतोनुपपत्तेःॐ। ॐ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यः ॐ। इतिसूत्राभ्यां। तत्राणुभाष्यमपि। सोनुत्पत्तिलयइति। ये तुकृष्णस्येश्वरत्वमनादित्वंचनजानंतितान्प्रतियथाश्रुतैवोक्तयोजना । येतुतज्ज्ञात्वाजीवानादिनित्यतामेवनजानंतितान्प्रतितुयथैवंप

दयोरध्याहारेणदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावेनयथाहंननासमनादितोवर्ते । एवंत्वमेतेचसर्वेयूयंननाभुः अनादितोवर्तध्वमितियोजना । अत्रै तौप्रयोगावभिमतौ कृष्णत्वदादिचेतनाननाशवंतःभावत्वेसत्यनादित्वात् । नासतइतिश्लोकेवक्ष्यमाणप्रकृत्यादिवदिति । द्वितीययोजनायांतुत्वदादयोजनाधिपाननाशवंतःचेतनत्वेसत्यनादित्वात् । कृष्णवदितिस्वरूपासिद्धिस्तुदेहिनइत्यत्रनिरसिष्यते । नचसाधनवैकल्यं । नित्योनित्यानामितिश्रुतेः । तत्रानादित्वस्याप्युपलक्षणात् । एवंचैवमनादिनित्याजीवाःकथंनामशोच्याःअनादिनित्यजीवानांनाशभीत्यानयोत्स्यइत्यादि त्वदीयावादाःकथंनामप्राज्ञविरुद्धानभवेयुरितिभावः ॥ १२ ॥ देहनाशभयादितिद्वितीयपक्षंनिराह । देहिनइति । देहिनोदेहवतोजीवस्यास्मिन्निदानींवर्तमानेस्थूलदेहेकौमारंयौवनंजराचयथाप्राप्नोतितथादेहांतरप्राप्तिः । अयं

देहिनोस्मिन्यथादेहे कौमारंयौवनंजरा । तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥

भावः । कौमारावस्थाविशिष्टदेहहानेयौवनावस्थाविशिष्टदेहहानेचशोकस्तावन्नास्तीतिप्रसिद्धं । तत्कुतइतिनवाच्यं । जरादिविशिष्टदेहांतरलाभात् । समानलाभेनहानिर्हिसमाधीयतइतिचेत् । मृतावपिशोकोनकार्यःदेहांतरलाभादेव । यदातुजीर्णदेहलाभेनसमीचीनयौवनदेहहानेःप्रतिनिधिः । तदाम्रुतरांसमीचीनदेहांतरलाभेनजीर्णदेहहानेरिति । अतोधीरोबुद्धिमांस्तत्रदेहनाशविषयेनमुह्यति । नमोहंप्राप्नोति । एतेषांदेहाःनश्यंतीतिशोकंनप्राप्नोतीत्यर्थः । तत्रावस्थामात्रहानिः । अत्रावस्थावतोपीतिवैषम्यमनुपयुक्तं । निष्कदानेनपटग्रहणदृष्टेरिति । अत्रदेहिनइत्युक्त्यादेहवतोजीवस्यैव । नतुदेहदेहिभेदहीनस्यहरेर्जराद्यवस्थादेहांतरावाप्तिर्वानेतिसूचितं । देहान्यजीवएवनास्ति । एवंचत्वदादयोजनाधिपानित्याःअनादिनित्यत्वादितिप्रागुक्तप्रयोगेदेहपक्षीकारेअसिद्धिबाधौ

जीवपक्षीकारेचाश्रयासिद्धिरितितृतीयपक्षमाशंक्यपरिहरति । देहिनइति । अत्रकौमारादिविषयेणतदनुभवोविषयीलक्ष्यते । दे
हिनइत्यस्यदेहादन्यस्येत्यर्थः । देहोस्यास्तीत्यर्थेमतुबर्थेनिप्रत्ययविधानात् । एकवचनादेकस्येत्यपिलभ्यते । देहांतरशब्दोत्रानेकदेह
परः । तथाचायमर्थः । अस्मिन्देहेकौमारंकौमारानुसंधानंयौवनंयौवनानुसंधानंजराजरानुसंधानं । योहंकौमारशरीरवानभूवंसइ
दानींयुवशरीरवान्वर्ते । योहंयुवशरीरवानभूवंसइदानींजीर्णशरीरवान्वर्तेइत्येवंरूपेणतावदस्ति । तच्चदेहिनोदेहवतोदेहान्यस्येति
यावत् । देहशब्दोत्रदेहेंद्रियांतःकरणसंघातपरः । देहेंद्रियांतःकरणेभ्योन्यस्यचेतनस्यभवतिदेहादेर्जडत्वेनानुसंधानकर्तृत्वायोगात् ।
एवंचदेहेंद्रियादितोतिरिक्तजीवसिद्धिः । तथाचैकवचनबलादेकस्यैवदेहादन्यस्यकौमाराद्यनेकदेहानुसंधानंयथातथादेहांतरप्राप्तिर

मात्रास्पर्शास्तुकौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ १४ ॥

नेकदेहप्राप्तिर्देहिनोदेहादन्यस्यैकस्यैवभवतीतिपूर्वार्धेनदेहादन्यसिद्धिः । त्रिपाद्याचोक्तविधयानेकदेहप्राप्तिमान्सिद्धइति । देहाद
न्यजीवपक्षीकारे नाश्रयासिद्धिः। प्रत्यग्रजातस्यशिशोराहाराद्यभिलाषेणपूर्वपूर्वतरदेहानुसंधानेनसिद्धानेकदेहानुगत्याऽनादित्वसिद्धे
र्नहेतोःस्वरूपासिद्धिरितिभावः । ननुदेहादन्यतमस्यैवास्त्वनुसंधानं । चार्वाकाद्युक्ततर्कबलादित्यतआह । धीरइति । बुद्धिमां
स्तत्रदेहादन्यात्मविषयेनमुह्यति । देहादीनांजडत्वकरणत्वादिनाकर्तृत्वायोगइत्यादिरूपेणतेतर्कानिरस्याइतिभावः ॥ १३ ॥ स
त्यमेवतत्सर्वंभवदुक्तं । उक्तविधयादेहहानेरभावात् । देहहानावपिसमीचीनदेहांतररूपप्रतिनिधिलाभात् । बांधवानांहानिर्भवि
ष्यतीतिधियाशोकोनयुक्तइति । तथापितन्मृतौममैवसुखहानिर्दुःखप्राप्तिश्चस्यात् । तद्देहदर्शनस्पर्शनसंभाषणादेःसुखहेतोरभावात् ।

छेदभेदादिनाविकृततद्देहदर्शनस्यदुःखहेतोर्भावादित्यतआह । मात्रेति । मीयंतइतिमात्राः । माङ्मानइत्यतःकर्मणित्रप्रत्ययः । स्त्रीत्वंशब्दस्वाभाव्यात् । ज्ञानविषयाःगंधरसरूपस्पर्शशब्दाःतेषांस्पर्शाःसंबंधाः । शीतोष्णशब्दौशीतस्पर्शोष्णस्पर्शवाचकौ । लक्षणयागंधरसरूपस्पर्शशब्दाख्यसर्वविषयपरौभूत्वातदनुभवलक्षकौ । लाक्षणिकोक्तिकृत्यमग्रेव्यक्तं । गंधरसरूपस्पर्शशब्दाख्यविषयाणांघ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेंद्रियैर्यथाक्रमंयेसन्निकर्षास्तेमात्रास्पर्शाःशीतोष्णसुखदुःखदाः । सुगंधसुरससुरूपसुस्पर्शसुशब्दविषयकसाक्षात्काररूपानुभवजननद्वारात्मनःसुखप्रदाः । अनिष्टगंधरसादिविषयकसाक्षात्कारजननद्वारादुःखप्रदाः । तेषांमृतौच तन्निमित्तसुखदुःखहानिप्राप्तीभवतइतिकिलकौंतेयतवाशयइतिपार्थहार्दमनूद्यभगवान्कृष्णःकाकुस्वरशिरस्क तुशब्देनावधारणार्थकेन निराचष्टे । हेकौंतेयमात्रास्पर्शाएव । गंधादिविषयेंद्रियसन्निकर्षाएव । इष्टानिष्टस्वविषयसाक्षात्कारद्वारासुखदुःखदाःकिमितिकाकुस्वरेणाक्षेपः । केवलंतन्मात्राएवनभवंति । किंतुविषयेषुशोभनाध्यासनिमित्तस्नेहरूपेणवाअरित्वादिभ्रमहेतुकद्वेषरूपेणवादेहेंद्रियांतःकरणेषुममतातिशयहेतुकाविवेकरूपेणवाऽभिमानसहिताएवतथेत्यर्थः । कुतएवंतन्मात्राएवस्वस्वविषयानुभवद्वारासुखदुःखहेतवो भवंत्वित्यतआह । आगमेति । यतइतिशेषोवा हेतुगर्भविशेषणंवा । एतच्चागमापायित्वंशीतोष्णसुखदुःखदाःमात्रास्पर्शाआगमापायिनइत्येवंस्वस्वविषयकधीद्वारासुखदुःखदत्वविशिष्टमात्रास्पर्शानांविशेषणं । सविशेषणेहिविधिनिषेधौविशेष्येबाधाद्विशेषणमुपसंक्रामतइतिन्यायात् । मात्रास्पर्शानांस्वस्वविषयकधीद्वारायत्सुखदुःखदत्वंतस्यागमापायित्वादितिसुखादिदत्वरूपविशेषणमुपसंक्रामति । सुस्यादौश्रीचंदनाग्निकणादिशीतोष्णस्पर्शसंबंधेअविनाभूतमनस्संबंधात्मसन्निकृष्टत्वागिंद्रियस्यसत्त्वेपिस्वविषयानुभवद्वारासु

खदुःखादिदत्वस्यादर्शनात् । जाग्रद्दशायामभिमानसत्वेएव तद्दर्शनात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानसहिताएवमात्रास्पर्शाःस्वस्ववि षयधीद्वारासुखदुःखादिदाःनतुकेवलाइतिभावः । सुप्तावन्येंद्रियाणामुपरमेपित्वगिंद्रियस्यनोपरमः । तस्यतदापिविषयसन्निकर्षोस्तीति ज्ञापनायैवेतरविषयलाक्षणिकशीतोष्णपदप्रयोगः । आगमापायित्वंचात्रगंगोदकस्येवप्रवाहतोनित्यत्वेव्यक्तिरूपेणानित्यत्वंनविव क्षितं । मात्रास्पर्शानांसुखादिदत्वेनतदयोगात् । तथात्वेसुषुप्त्यादौसत्त्वेनाभिमानस्यप्रकृतान्वयव्यतिरेकोक्त्ययोगात् । अर्जुनस्याभि माननिवर्तनबोधानुपयोगाच्च । किंतुकिंशुककुसुमानामिवप्रवाहतोपिविच्छिद्यमानत्वं । सुप्तिमूर्छासंप्रज्ञातसमाधिषुच्छेदेनप्रवाहविच्छे दसंभवात् । तस्यप्रकृतोपयोगाच्चेतिभावेनआगमापायित्वंव्यनक्ति । अनित्याइति । शीतोष्णसुखदुःखदाःमात्रास्पर्शाअनित्याःप्रवा

यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ । समदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते ॥ १५ ॥

हतोप्यनित्याः । तेषांसुखादिदत्वंप्रवाहतोप्यनित्यंयतोतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमानयुताएवसुखादिदाइत्यर्थः । अतइतिशेषः । अभि आदर्शसूचनार्थ [illegible] र्शानांसुखादिदत्वाभावात् । अभिमानत्यागेनतान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्षस्वविफलीकुरु । सुखदुःखादिदायथानभ त्येतावदेववाच्यं । तथापिप्राशुन[illegible]कृतोमात्रास्पर्शरूपःसामग्र्येकदेशःसुखादिदानेशक्तोभवतीतिभावः ॥ १४ ॥ ननुदुःखाभावस्ययु थाचद्वितीयप्रयोगेपिव्याप्तिः[illegible]दुःखाभ नन्वन्ये[illegible]मानत्यागेनेत्याशंक्यदेहाद्यभिमानत्यागेनभवन्दुःखाभावःस्वयंफलरूपोपिपरमपुमर्थहे रनादिनित्ययोरंतस्त[illegible]ति । [illegible]एतेमात्रास्पर्शाःविषयेंद्रियसन्निकर्षाःपुरुषंपुरंदेहंसरतिगच्छति सुगतौ प्रत्यक्षतो

त्यपिपदंभिन्नक्रमम्नुपेत्य प्रकृतिःपुरुषश्चैवनित्यौकालश्चसत्तमेत्यागमोत्रार्थेमानत्वेनसम्नुच्चीयतइत्याहुः ॥ १६ ॥ ननुप्रकृतिःपुरुषः
कालइत्यादिवाक्यानाम्नुपासनार्थत्वात्संप्रदायस्यचमूलानिश्चयात्प्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपस्यैवासिद्धेःपुनरनुमानस्यव्याप्त्यसिद्धिरित्या
शंक्यभगवान्किमिदानींप्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेनकिंचेदंनित्यंइदं(अ)नित्यमितिप्रत्येकमुक्तेनच । यद्देशतोअनंतंसत्सर्वंनित्यमेवेत्ये
वंसंग्राहकसंगृहीतंत्वर्णादिजीवादन्यदप्यस्तितद्व्याप्तिग्रहणस्थलंभविष्यतीत्याह । अविनाशित्विति । येनेदंसर्वंततंव्याप्तंतदकारादि
वर्णजातं । अव्याकृताकाशश्चेत्येवमादिसर्वंअविनाशितुनित्यमेवेतितुरेवेत्यर्थः । अनादिचेत्यपिग्राह्यं । ननुसुप्यजातौणिनिस्ता
च्छील्यइतिसूत्रेणसोपसर्गस्यापिच्छांदसताच्छीलिकणिनिप्रत्ययांताविनाशिशब्देनस्वाभाविकविनाशाभावोक्तावपिशापेनवाबलवत्प्र

अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततं। विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥ अंतवंतइमेदे
हानित्यस्योक्ताःशरीरिणः। अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १८॥ ॥

यत्नादिनावाविनाशःकिंनस्यादित्यतआह । विनाशमिति । अस्यव्याप्तस्यवस्तुनोविनाशंध्वंसंकश्चिदपिकर्तुंनार्हति । कुतइत्यतउ
क्तं अव्ययस्येति । ह्रासहीनस्येत्यर्थः । ह्रासएवनास्तिताद्दशस्यनाशंनकोपिकर्तुमीष्टइतिकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुरूपंरूपंप्र
तिरूपोबभूवेतिश्रुतेःजीवःप्रतिबिंबः । प्रतिबिंबश्चोपाधिकृतःप्रतिमुखमिवदर्पणोपाधिकृतं । देहएवात्रजीवोपाधिर्नान्योस्ति । तथाच
जीवचेतनाननित्याः । नाशवद्देहोपाधिकत्वात् । दर्पणोपाधिकप्रतिमुखवत् । नश्वरबिंबोपाधिसन्निधिकत्वात् । नश्वरमुखदर्पणसन्नि
धिकप्रतिमुखवदितिप्रतिपक्षग्रस्तमनादिनित्यत्वानुमानमित्यतआह । अंतवंतइति । एकवचनंबहुवचनार्थे । शरीरिणांनित्यानामिमेप

रिदृश्यमानाःभौतिकाःदेहाःअंतवंतःविनाशिनइतियोजना । इमइतिविशेषणादन्येंतहीनाअपिदेहाःसंतीतिसूच्यते । ततएवोपाधयो जीवानांनांतवद्भौतिकदेहाइत्याद्यप्रतिपक्षेहेतुरसिद्धः । अतएवनित्यस्येतिसाध्योक्तिः । जीवाःनित्याःनित्योपाधिकत्वात् । व्यति रेकेणप्रतिमुखवदित्युक्तंभवति । नित्यस्येत्येवोक्तावीश्वरस्यापिदेहोंतवानितिप्राप्नोतीत्यतःशरीरिणइतिविशेषणं । द्वितीयहेतुरप्यसि द्धइत्याह । अनाशिनइति । बिंबोपाधिसन्निधिनाशकृतनाशहीनस्यशरीरिणइत्यन्वयः । जीवाःनित्याःनित्यबिंबोपाधिसन्निधिक त्वात् । व्यतिरेकेणप्रतिमुखवदित्युक्तंभवति । ननूपाधेर्नित्यत्वेपिपरिच्छिन्नपरिमाणस्यैववस्तुनोबिंबत्वयोग्यत्वात्परिच्छिन्नयो श्चबिंबोपाध्योःसन्निधेःदर्पणमुखसन्निधेरिवकादाचित्कत्वनियमात्कथंतस्यनित्यतेत्यतआह । अप्रमेयस्येति । प्रमापरिमितिःअप रिच्छिन्नस्येत्यर्थः । सर्वगतस्येतियावत् । जीवेसर्वगतत्वस्याभावादतद्भावेसामानाधिकरण्यंसारूप्यंगमयतीतिसिंहश्चैत्रइत्यादौ प्रसिद्धेःसर्वगतेश्वरसरूपस्येत्यर्थः । तत्प्रतिबिंबस्येतियावत् । सर्वगतेश्वरप्रतिबिंबस्यकथंबिंबसन्निधिनाशेननाशःस्यादितिभावः । नचसर्वगतस्यप्रतिबिंबत्वायोगः । तत्सारूप्यस्यैवप्रतिबिंबताशब्दार्थत्वात् । तदाहसूत्रकारः । ॐयावदात्मभावित्वाच्चनदो षस्तद्दर्शनादिति । उपसंहरति । तस्मादिति । बिंबोपाधितत्सन्निधीनांनाशाभावेनतन्नाशप्रत्युक्तनाशस्यजीवचेतनेअनाशंक्यत्वे नप्रतिपक्षानुत्थानात् । नत्वेवाहमित्यत्रोक्तानादिनित्यत्वानुमानेनजीवस्यनित्यत्वात् । जीर्णदेहहानेपिसमीचीनदेहांतरलाभरूपप्र तिनिधिनासमाधानसंभवात् । बंधुदेहस्पर्शनदर्शनाद्यभावनिमित्तशोकस्यचपरमपुमर्थहेत्वभिमानत्यागेननिवर्तितुंशक्यत्वात् । भग वत्पूजार्थंहेभारतयुध्यस्वेति । नन्वेतदयुक्तं । जीवेश्वरयोर्नित्यत्वाविशेषाम् कुतईश्वरस्यपूज्यतेत्यतोवाजीवाद्धरेर्विशेषंवक्तुंअविनाशि

त्वित्यादिश्लोकद्वयंप्रवृत्तं । तथाहि । येनभगवताइदंजगत्कालःगुणजातंततंव्याप्तं । कालतोगुणतोदेशतश्चयद्विष्णवाख्यंब्रह्मततिमत्त द्विष्णवाख्यंब्रह्माविनाशि । तुर्विशेषे । अनित्यत्वंदेहहानिःदुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तःतदभावोहरेःसदेत्युक्तदिशाचतुर्वि धनाशहीनमितिविद्धि । जानीहीत्यर्थः । विनाशमित्यादिप्राग्वद्व्याख्येयं । वर्णावकाशादेर्देशकालाभ्यांव्याप्तत्वेपिनगुणतःसास्ति । जीवस्यकालतस्तत्त्वेपिनदेशगुणाभ्यांततिरस्तीतिहरेस्तत्त्वेविशेषः । अस्त्वेवंहरेःसर्वप्रकारेणविनाशाभावः । तावताजीवादविना शविषयेकोहरेर्विशेषइत्यतआह । अंतवंतइति । शरीरिणांशीर्यमाणदेहवतांसंसारिणामितियावत् । स्वरूपतोनित्यानांजीवानामिमे देहाःअंतवंतोविनाशवंतोजनिमंतश्चेत्यपिग्राह्यं । संसारिदेहाःआद्यंतवंतइत्युक्त्यामुक्तदेहोनैवमितिलाभान्मुक्तेश्वरस्यहरेःकैमुत्यसिद्धो

यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतं । उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते ॥ १९ ॥

नित्यदेहः । एवंचोत्पत्तिविनाशवद्देहवतांचदुःखप्राप्तिःअवर्जनीयैव । गुणतोऽपूर्णताव्यक्तैवेति । स्वरूपतोनित्यत्वेपित्रिविधनाशवत्त्वा ज्जीवस्यततोहरेश्चतुर्विधनाशहीनस्यास्तिमहान्विशेषइतितत्पूजाकार्येत्युपसंहरति । अनाशिनइति । तस्माज्जीवेभ्योतिशयवत्त्वात् । अनाशिनश्चतुर्विधनाशहीनस्याप्रमेयस्यदेशकालगुणापरिच्छिन्नस्यहरेःपूजार्थंयुध्यस्वेति । किंचनकेवलंसर्वप्रकारेणाविनाशित्वात्तत्पू जाकार्येति । किंतुसर्वथैवाविनाशित्वात्सएवस्वतंत्रः । ततश्चतदधीनत्वान्मुक्तेःयुद्धादिस्वकर्मणाराधितश्चमोक्षंददातीत्यतस्तत्पूजा कार्येतिभावेनचोक्तमनाशिनोप्रमेयस्येति ॥ १८ ॥ ननुयदुक्तंजीवचैतन्यस्यनित्यत्वं । यच्चोक्तंसर्वथैकप्रकारेणाविनाशित्वादीश्वरः स्वतंत्रः । अनिच्छयादेहनाशात्तन्निमित्तदुःखवत्त्वाच्चजीवःपरतंत्रइति । तज्जीवनित्यत्वपारतंत्र्येणयुक्ते । हंतायमस्यहतश्चायमितिहन

नादिक्रियायाःजीवे । तत्रस्वातंत्र्यस्यचप्रतीतेरित्यतआह। यइति । यःपुमानेनंजीवंहंतारंजीवांतरस्यस्वातंत्र्येणघातकंवेत्ति। यश्चैनंके नचित्स्वातंत्र्येणहतंमन्यते । तावुभौजीवस्याऽनित्यत्वज्ञानी । हननादिक्रियायांजीवस्वातंत्र्यज्ञानीचेत्युभौनविजानीतः । जीवनित्य त्वभगवत्स्वातंत्र्याज्ञानिनौभ्रांतावितियावत् । कुतोबाधकाद्भ्रांतित्वकल्पनेत्यतआह । नायमिति । बिंबनित्यत्वोपाधिनित्यत्वबिंब सन्निधिनित्यत्वानादित्वरूपोक्तहेतुभ्योनायंहंतिजीवं । नहन्यतेचजीयः । प्रतिबिंबत्वादेवहेतोर्नस्वतंत्रःसन्कश्चनहंतीत्यर्थः । अतोबा धकाद्भ्रांतित्वमितिभावः । अत्रहननक्रियाजीवक्रियांतरोपलक्षणं । सर्वत्रतस्यास्वातंत्र्यादिति । एनमीश्वरंजीवचेतनस्यहंतारंयोम न्यतेसोपिभ्रांतएव । चेतनहननस्येश्वरेणाकरणादित्यपियोजनातात्पर्योक्ता ॥ १९ ॥ यदुक्तंजीवेश्वरयोरुत्पत्तिविनाशराहित्यं ।

नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ।
अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥ २० ॥

ईश्वरस्यदेहतोप्युत्पत्त्यभावेनस्वातंत्र्यं । जीवस्यस्वरूपतोजन्मादिशून्यस्यापिदेहोपत्त्यादिनाऽस्वातंत्र्यं । तेष्वर्थेषुप्रमाणत्वेनमंत्रवर्ण मुदाहरति। नजायतइति । तथाहिजीवविषयेतावदियंयोजना। अयंजीवःस्वरूपेणनजायतेनम्रियतेननश्यतिच । वाशब्दश्चशब्दार्थः। अग्रेतननञोनुकर्षः । जीवोनजायतेचेत्तर्हियथेश्वरज्ञानंवृद्धिह्रासविवर्जितं भूत्वैवकदाचिदचिंत्यशक्त्याभूतमिवव्यवहारावलंबनंभव ति । तदैक्षतेत्यादिश्रुतेः । तथाजीवेपिकिंजननव्यवहारस्तन्निमित्तइत्यतोनेत्युच्यते । अयंजीवःस्वरूपेणभूत्वाकयाचिद्विवक्षयाईश्वर ज्ञानवद्भवितानभवति । कुतोनजायतेनम्रियतेवेतिस्वरूपोत्पत्तिविनाशाभावोजीवस्येत्यतउक्तं । अजोनित्यःशाश्वतइति । स्वरूपो

त्पत्तिविनाशशून्यसदैकरूपभगवत्स्वरूपत्वादित्यर्थः। अतद्भावेसामानाधिकरण्यस्यसारूप्यगमकत्वात्। अजनित्यपदाभ्यांबिंबोत्प
त्तिविनाशाभावः। शाश्वतपदेनबिंबोपाधिसन्निधिजन्मनाशाभावश्चहेतुरुक्तोभवति। ईश्वरज्ञानवद्भूत्वाभवितापिचेन्नजीवःतर्हिकिंनि
मित्तोजननव्यवहारोजीवइत्यतउक्तं। पुराणइति। पुराणिदेहानणति। अणपणगतौ गच्छतिदेहाद्देहांतरंप्राप्नोतीतिदेहयोगनिमित्तइत्य
र्थः। एवंतर्ह्युपाधिभूतदेहनाशःस्यादित्यतआह। नहन्यतइति। अंतवंतइमेदेहाइत्यत्रोक्तदिशानित्योपाधेरन्यस्यभावात्एतच्छरीरनाशे
पिनजीवनाशइतिभावः। ईश्वरविषयेतुपूर्वोत्तरार्धेईश्वरजीवरूपविषयभेदेनयोज्ये। तथाहिवाशब्दादेवपूर्वनञोम्रियतेवेत्यत्रानुकर्ष
स्यसिद्धेः नञंतरवैयर्थ्यात्। नायंभूत्वेत्यत्रश्रुतोनशब्दोननञ्। किंतुनृशब्दः। तथाचायंनापरमपुरुषःनजायतेनम्रियतेदेहयोगवि
योगवान्नभवतिनित्यदेहएवेत्यर्थः। अतएवस्वरूपानाशःकैमुत्यसिद्धः। देहोत्पत्तिविनाशयोरप्यभावेनस्वातंत्र्यमपिसिद्धमेवेतिभा
वः। एवंचेत्कथंतर्हिरामकृष्णादिरूपेणजननव्यवहारइत्यतोभूत्वारामकृष्णादिरूपेणसर्वदाभूत्वैवकदाचिज्जनदृग्विषयत्वादिरूपेणभू
यःपुनर्भविता। नतुदेहयोगेनापिभविता। किंतुनिर्दोषचैतन्यसुखांनित्यांस्वकांतनुं। प्रदर्शयतिलोकस्यजनिरित्युच्यतेहरेरितित
त्वनिर्णयोक्तेःअयंजीवोप्यजोनित्यश्च। ईश्वरस्येवजीवस्याप्यनादिनित्यत्वेस्वातंत्र्यस्यापिप्राप्तेः। ईश्वरादविशेषःस्यादित्यतउक्तं।
शाश्वतइति। सदैकरूपःअनाद्यनंतकालमत्यक्तपारतंत्र्यादिस्वभावइत्यर्थः। कुतएतदित्यतउक्तं। पुराणइति। अनिच्छयापिदेहाद्दे
हांतरप्राप्तिमत्त्वादितिहेतुगर्भविशेषणमिदं। नहिताद्दशस्यस्वातंत्र्यसंभावनापीतिभावः। एतावान्गुणइत्याह। नहन्यतेहन्यमा
नेशरीरइति ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यएनमितिश्लोकेजीवचैतन्यस्यहननंवाहननक्रियास्वातंत्र्यंवामन्यमानोनजानातीत्यत्रजीवचितोबिंबोपाधिसन्निध्यनाशहेतुनित्यत्वप्र
तिबिंबत्वहेतुकास्वातंत्र्यरूपहेतूउक्तौ । यस्तुजीवचितोनित्यत्वंहरेःस्वातंत्र्यंचजानातिसज्ञानी । स्वातंत्र्याभिमानाभावात् । हं
ताहमितिवा । अस्यायंहंतेतिवानजानातीत्यज्ञानेऽभिमानाभावोऽपरोहेतुरुच्यते । वेदेति । अविनाशिनंबिंबनाशादिनिमित्तकना
शहीनं । मात्रास्पर्शाइत्यत्रोक्तदिशाभिमानकृताएवरागद्वेषसुखादिदोषाः । नतुस्वतइति । स्वतोदोषहीनमितिवा । दुष्टेषुनष्टशब्दप्र
योगान्नाशोत्रदोषोध्येयः । नित्यंस्वाभाविकनाशहीनं । अजमुत्पत्तिहीनं । अव्ययंस्वरूपविकारशून्यंएनंजीवं । यद्वाअविनाशिनंनि
त्यंस्वरूपतोनाशहीनं अजंजन्महीनं अव्ययंनिर्विकारं । अतएवसर्वस्वतंत्रमेनमीश्वरंयोवेदजानातिसपुरुषोज्ञानीकथंकेनप्रकारेणकंघात

वेदाविनाशिनंनित्यं यएनमजमव्ययं । कथंसपुरुषःपार्थ कंघातयतिहंतिकं ॥२१॥ वासांसिजीर्णानि
यथाविहाय नवानिगृह्णातिनरोपराणि । तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२

यतिकंवाहंति । घातयाम्येनमितिवाहन्म्येनमितिवाभावंनकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पूर्वत्रपुराणपदेनजीवस्यदेहाद्देहांतरप्राप्तिरुक्ता ।
सातुदेहान्यनित्यजीवसत्वएवयुक्ता । कौमारंयौवनंजरेत्यत्रदेहात्मविवेकोक्तावपिकौमारादिदेहानामतिभिन्नत्वाभावान्नतेनदेहात्म
नोर्विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणोविवेकःस्फुटमनुभवारूढोभवतीत्यतोदृष्टांतांतरेणतमुपपादयति । वासांसीति । यद्वाईश्वरस्यदेहतः
स्वरूपतश्चनित्यत्वेनतद्विषयेशोकाभावेपिजीवविषयेतुसभविष्यति । जीवोनित्यस्तद्देहयोगवियोगौकौमारादिदेहवदेवेत्युक्तावपिसर्व
लोकप्रसिद्धजनिमृतिसत्वात् । युद्धेचतत्प्राप्तेस्तन्निमित्तःशोकइत्यतआह । वासांसीति । शरीरयोगवियोगयोःकौमारादिवच्छोककार

णत्वाभावोंगीकृतश्चेत्तर्हिजनिमृतीअपिनशोककारणं । देहयोगवियोगयोरेवजनिमृतिशब्दार्थत्वादितिभावः । यद्वावाससोजराव
त्स्वशरीरेजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातंत्र्यंजीवस्यज्ञेयमित्यनेनोच्यते । श्लोकार्थस्तुव्यक्तः ॥ २२ ॥ ननुजीवचितःका
लकृतस्यबिंबनाशादिनिमित्तकृतस्यचनाशस्याभावेपिदक्षशिरच्छेदइवशस्त्रादिप्रबलहेतुनानाशोस्तिकिमित्यतआह। नैनमिति । एनंदे
हीतिप्रकृतंजीवंनक्लेदयंति । मृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुनच्छिंदंतीत्यादिलट्प्रयोगेनवर्तमानस्यैवछेदादेर्निषेधादि
दानींदृश्यमानत्वेनात्मनःप्राग्विनाशाभावेप्युत्तरत्रशस्त्रादिनाविनाशःस्यादित्यतःछेदादियोग्यतैवात्मनोनास्तीत्याह । अच्छेद्यो
यमिति । अयंजीवः । कृत्याःप्राङ्ण्वुलइतिसूत्रेणोक्तकृत्यसंज्ञकस्यण्यत्प्रत्ययस्यार्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थेछिदिदहेत्यादेर्धातोर्विधाना

नैनंछिंदंतिशस्त्राणि नैनंदहतिपावकः । नचैनंक्लेदयंत्यापो नशोषयतिमारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएवच । नित्यःसर्वगतस्थाणुरचलोयंसनातनः ॥ २४ ॥

च्छेदनाद्यर्होनभवतीत्यर्थः । अयमयमितिपृथग्वचनंयोयोजीवःससर्वोप्येवंरूपइतिप्रदर्शनाय । कुतोनार्हतेत्यतउक्तं । नित्यइत्यादि ।
सर्वगतःस्थाणुरितिपदविभागः । नित्यइतिसर्वगतइत्यस्यविशेषणं । सर्वगतपदेनसर्वगतत्वविशिष्टउच्यते । नित्यःसर्वगतत्वविशिष्ट
इत्युक्तेसविशेषणेहीतिन्यायेननित्यत्वंसर्वगतत्वरूपविशेषणमुपसंक्रामति । नित्यंयत्सर्वगतत्वमितितद्वान्सर्वगतइत्यर्थः । स्थाणुरि ॥ १३ ॥
तियत्किंचिन्निमित्तकृतविकारहीनः । अजोनित्यःशाश्वतइत्यत्रशाश्वतपदेनसामान्यतोविकाराभावोक्तावपीहनैमित्तिकनिषेधप्रकर
णान्नैमित्तिकविकाराभावोक्त्यर्थंस्थाणुरित्युक्तं । अतोनपुनरुक्तता । अचलःप्राकृतचलनहीनः । सनातनःवक्ष्यमाणदिशासशब्दइ

त्यर्थः । त्वयीश्वरेब्रह्मणिनोविरुध्यते । विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेइत्यादिश्रुतिस्मृतिरूपशब्दस
हितः तत्प्रतिपाद्यइतियावत् । तथाचस्थाणुत्वेपिहरेस्तदैक्षतेत्याद्युक्तकर्तृत्वमचिंत्यशक्त्यैवयुक्तं । नतुपररीत्यामायावशादित्युक्तंभव
ति । नन्नुनित्यइत्यादिविशेषणविशिष्टस्येश्वरत्वादयंजीवोनित्यःसर्वगःस्थाणुरितिभगवदभेदोक्तिरयुक्तेतिचेत् । सत्यं । उक्तानुपप
त्तेरेवभेदोक्तिपरत्वादतद्भावेसामानाधिकरण्यंसारूप्यंगमयतीतिन्यायाद्गौणीनेया । नित्यसर्वगतत्वादियुक्तभगवत्सरूपोयंजीवइ
ति । उक्तगुणकेश्वरप्रतिबिंबोजीवइतियावत् । तावताकथंछेदनाद्यनर्होजीवइतिशंकानिरासइतिचेत् । योयत्प्रतिबिंबःसोसतिविरो
धेतत्समानधर्मकइतिव्याप्तिबलेनजीवस्यस्थाणुत्वादीश्वरधर्मसमानधर्मप्राप्तेरितितात्पर्यात् । अनाशिनोप्रमेयस्येत्यत्राजोनित्यःशा
श्वतइत्यत्रनित्यइतिप्रकृतार्थेचजीवस्येश्वरप्रतिबिंबत्वोक्तावपिनपुनरुक्तताशंक्या । तत्तच्छंकानिवर्तकभिन्नगुणविशिष्टेश्वरप्रतिबिंबत्व
स्यतत्रतत्रकथनादितिज्ञेयं । नन्नुसयुक्तिकमच्छेद्यत्वाद्युक्त्यैवनैमित्तिकनाशशंकानिरासात्नैनमितिव्यर्थमितिचेत् । प्रवृत्तेशस्त्रसंपा
तइत्युक्तेःप्रसक्तौसत्यामपिवर्तमानस्यछेदादेरदृष्टेरात्मनःछेदाद्ययोग्यत्वंयुक्तमितिप्रदर्शनार्थत्वात् । यद्वानैनमित्यादिश्लोकईश्वर
विषयः । तथाहि । वेदाविनाशिनमित्यत्रेश्वरस्यस्वतोनाशाभावोक्त्यातन्निमित्तशोकाभावेपियुद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेणच्छेदादिप्र
सक्तेस्तन्निमित्तशोकोममेत्यतआह । नैनमिति । यएनंवेत्तीतिश्लोकेप्रकृतमीश्वरं । शिष्टंव्यक्तं । एतेनेश्वरस्यदेहतोपिच्छेदाद्यभावात्स्वातं
त्र्यमित्युक्तंभवति । एनमेनमितिपृथक्पृथग्वचनंसर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनाय । एवमव्यक्तोयमित्यत्रापि । नन्नुजीवस्यस्वतो
नाशाभावेपियुद्धगतशस्त्रादिकरणविशेषेणछेदादिःस्यादित्यतआह । अच्छेद्योयमिति । अयंजीवः । नन्नुजीवस्यापीश्वरवद्

च्छेद्यत्वादिसत्वेसर्वसाम्यंस्यात् । तथाचकिंतत्पूजयेत्यतोजीवस्यनित्यमीशाधीनतामाह। नित्यइति । सर्वगतस्थाणुरित्येकंपदं ।
नित्यइतियोग्यतयास्थितिरूपक्रियाविशेषणं । क्रियाव्ययविशेषणानांचनपुंसकत्वमेकवचनांतत्वंचवाच्यमित्येतन्नाश्रितं । अयंजी
वःनित्यंसर्वगतेहरौतिष्ठतीतिनित्यःसर्वगतस्थः । तदधीनतयासदास्थितइतियावत् । सचासावणुश्चसर्वगतस्थाणुरित्यर्थः । ईशजी
वयोःसर्वगतत्वाणुत्वरूपवैषम्यान्नसर्वसाम्यमितिभावेन सर्वगतेति अणुरितिचोक्तं । ननुजीवस्येशाधीनत्वंयदानस्यात्तदास्यात्स
र्वसाम्यं । तथाचनतत्पूजाकार्येत्यतआह । अचलइति। सर्वगतस्थपदंबुद्धिविविक्तमाकृष्यतेंभावप्रधानं । सर्वगतस्थत्वान्नकदाचिच्चल
तीत्यचलः । नित्यंसर्वगतस्थइत्युक्त्यैवास्यार्थस्यलाभेपिकेनचिद्द्वरादिनिमित्तेनापितदधीनत्वस्य(नाशइति)नैमित्तिकनाशाभावो

अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते । तस्मादेनंविदित्वैवं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

क्त्यर्थमचलइत्युक्तिः । कुतःसदाहर्यधीनत्वंजीवस्येत्यतउक्तं सनातनइति । नादेनविधिनिषेधरूपशब्देनसहवर्ततइतिसनादः । स
नादएवसनातनः । दशब्दस्यच्छांदसस्तनादेशः । विधिनिषेधबद्धत्वात्सदातदधीनइतिभावः । तदुक्तंविष्णुपुराणे। नित्यंसर्वगते
विष्णावणुर्जीवोव्यवस्थितइत्यादि ॥ २४ ॥ नन्वणोर्जीवस्याधारःपरमात्मासर्वगतश्चेत्कुतस्तथानदृश्यतइत्यतआह । अव्यक्तोयमि
ति । अयंसर्वगतपदेनप्रकृतोहरिः । ननुनैनमितिश्लोकेदेहतोपिछेदाद्यभावात्स्वतंत्रोहरिरित्युक्तं । देहवान्सर्वगतश्चेत्कथमव्यक्तइ
त्यतोचिंत्योयमिति । अचिंत्यशक्तिकइत्यर्थः । एतेनहरेरव्यक्तत्वेतद्दर्शनश्रुत्यप्रामाण्यमितिनिरस्तं । तदाहसूत्रे । ॐअतोनंतेनत
थाहिलिंगमिति । अचिंत्यशक्तेःप्रतिबंधेनाशेवातस्यप्रतीतिप्रसंगइत्यतउक्तं । अविकार्योयमिति । साशक्तिर्नकदाप्यन्यथाभवतीत्य

र्थः । कुतएतदच्छेद्यदेह(व)त्त्वादीत्यतउक्तंउच्यतइति । सदेहः सुखगंधश्चेत्यादितात्पर्योदाहृतश्रुतिष्वेतत्सर्वंहरेरुच्यतइत्यर्थः । अय मयमितिपृथग्वचनंसर्वरूपाणामेवंभावप्रदर्शनार्थं । तेनायमयमव्यक्तोयमयमचिंत्योयमयमविकार्यःइतीदंशब्दोवीप्सारूपेणानेकरूपप रामर्शीतिसूचितं । नैनमित्यत्रापिपूर्वश्लोकेएनमेनमितिबहुशब्दयोगेनबहुरूपपरामर्शइत्युक्तंभवति । अन्यथानञः एनमित्यस्यच पुनःपुनरुक्तिरयुक्तास्यादितिभावः । एवंसर्वशंकोद्धारेणात्मनित्यत्वंप्रतिपाद्योपसंहरति । तस्मादिति । बिंबोपाधितत्सन्निधिना शनिमित्तस्यशापादिनिमित्तस्यशस्त्रास्त्रादिनिमित्तकस्यचनाशस्याभावेनात्मनोनित्यत्वादेनंजीवमेवंनित्यत्वादिनाविदित्वाशोचितुं नार्हसीति । अथवाअस्त्वेवंभगवानेवनित्यःसर्वगतस्थाणुरित्यादावुक्तदिशास्वतंत्रः ततश्चकिमित्यतआह । तस्मादिति । हरेरेवस

अथचैनंनित्यजातं नित्यंवामन्यसेमृतं । तथापित्वंमहाबाहो नैनंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥
जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच । तस्मादपरिहार्यर्थे नत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

र्वस्वतंत्रत्वेनाखिलदुःखनिवृत्तिविशिष्टपुमर्थप्रदत्वात्एवंयुद्धादिस्वकर्मणाऽव्यक्तत्वादिरूपेणैनंभगवंतंज्ञात्वाशोचितुंसंसारदुःखमनु भवितुंनार्हसि मुक्तोभविष्यसीत्यर्थः । अतउक्तरूपेणतंज्ञात्वायुद्धादिस्वकर्मणातमाराध्याशेषदुःखंपरिहरेतिभावः ॥ २५ ॥ अस्त्वे वमात्मनोनित्यत्वं अथापिदेहयोगवियोगरूपजनिमृतीस्तएव । युद्धेचमृतिर्नियता । अतस्तन्निमित्तंचदुःखंमदीयानांभविष्यतीति मेशोकइत्यतआह । अथचेति । नित्यशब्दोत्रावधारणे । एनंजीवंनित्यजातंदेहयोगरूपजनिमंतमेव नित्यंमृतंदेहवियोगरूपमृतिमं तमेवत्वंमन्यसेचेत्तथापिहेमहाबाहो एनंजीवंशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ पूर्वार्धेनार्जुनशंकामनूद्योत्तरार्धेनतथापित्वंनशोचितुमर्ह

सीत्येवोक्तं । नतुतत्रहेतुरुक्तः । अतःशोकाभावेहेत्वाकांक्षायांजन्ममरणयोर्यावन्मोक्षंनियतत्वादितिहेतूक्तिपूर्वंसाध्यमाह । जा
तस्येति । ध्रुवोनियतइत्यर्थः । मृत्युर्मृतिः । तस्माज्जन्ममृत्योर्नियतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेवजन्ममृतिस्वरूपोक्त्यास्पष्टय
ति । अव्यक्तेति । अव्यक्तंप्रधानमादिरुत्पत्तिकारणंयेषांतानिभूतानिजीवशरीराणिव्यक्तमध्यानिव्यक्तंकार्यतापत्त्यावस्थानं । म
ध्यंजन्मनिधनांतरालमेषांतानिव्यक्तमध्यानि अव्यक्तेप्रधानेनिधनंलयोयेषांतानिअव्यक्तनिधनान्येव । तत्रतेष्वेवंरूपेषुभूतेषुकापरि
वेदनाकःशोकइति । यद्वाकृष्णेनैवंस्वयंयुक्तीरुक्त्वाशोकोनकार्यइत्युक्तं । तत्रदेहनाशस्यावश्यंभावित्वंयदुक्तंतन्नास्माभिःसाध्यंभव
तोपिसिद्धंतेनैवशोकोनकार्यइत्याह । अथचेति । अत्रनित्यशब्दोनियतवाची । नित्यंनियतमेवचेतिवचनात् । अथेत्यस्यतिष्ठ

अव्यक्तादीनिभूतानि व्यक्तमध्यानिभारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्रकापरिवेदना ॥ २८ ॥

तुतावदयंप्राचीनोविस्तरइत्यर्थः । एनंजीवंनित्यजातंनियतजनिमंतंमृतंवानियतमृतिमंतंत्वंमन्यसेचेत् । यदियावन्मोक्षंजीवस्यजन्म
मरणेनियतेइतिस्वयमेवमन्यसे । तथापितावन्मात्रज्ञानेनापिएनंजीवंशोचितुंनार्हसि । जन्ममरणयोरवर्जनीयतयानियमेनप्राप्नुवतो
स्त्वयैवज्ञातत्वात् । अवर्जनीयेकथंशोकइतिभावः । एवंचास्मिन्नेवश्लोकेशोकाभावेजनिमृतिनियमरूपोहेतुःस्पष्टमेवावगम्यतइति
पुनस्तत्रहेत्वाकांक्षाभावादेतद्विवरणपरेजातस्येत्यादिश्लोकद्वयेजीवस्यजनिमृतिनैयत्यानुवादः प्रागभिप्रेतजीवास्वातंत्र्येचहेतुर्त्वेनेति
कातत्रपरिवेदनेत्यनंतरं तस्माज्जीवस्यजनिमृतिनियमवत्त्वाज्जीवेशोकोयथानकार्यः । तथास्वातंत्र्यबुद्धिश्चनकार्येतिश्लोकद्वयतात्पर्या

र्थोज्ञेयः ॥ २८ ॥ तर्हिकुत्रसाकार्यानैनमित्यादौसाबुद्धिर्भगवतिकार्येत्युक्तावपिसाकिंभगवत्येवकार्या । अथततोन्यत्रापिकिंचि
दित्याशंकांवतिप्रत्ययप्रयोगबलेनपरिहरन्भगवत्स्वातंत्र्यंप्रागुक्तमुपसंहरति । आश्चर्यवदिति । कश्चित्सात्विकप्रकृतिःएनमव्यक्त
इत्यत्रप्रकृतमेनमीश्वरमाश्चर्यवत्पश्यति । आश्चर्यत्वेनसर्वस्वतंत्रत्वेनसंतमेवतमाश्चर्यवत्स्वतंत्रवद्यथाभवतितथापश्यतीतिक्रियाविशेष
णं । गगनंगगनाकारमित्यादिवत् । आश्चर्यभूतस्यहरेरेवाश्चर्यवदितिस्वोपमामुखेनहरेरितरस्यस्वातंत्र्याभावज्ञापनायाश्चर्यवदिति
वत्यंतोक्तिः । अन्यश्चतथैवद्रष्टृवदेवआश्चर्यत्वेनसंतमेनमाश्चर्यवद्यथाभवतितथावदति । सागरंसागरोपममितिवदन्यदाश्चर्यवस्तुनेति
ज्ञापनायस्वोपमत्वेनवक्तीत्यर्थः । अन्यश्चसात्विकःआश्चर्यत्वेनसंतमेनंहरिंआश्चर्यवद्यथाभवतितथा । रामरावणयोर्युद्धंरामराव

**आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः। आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोति श्रुत्वाप्येनंवेदनचै
वकश्चित् ॥२९॥ देहीनित्यमवध्योयं देहेसर्वस्यभारत। तस्मात्सर्वाणिभूतानि नत्वंशोचितुमर्हसि॥३०॥**

णयोरिवेतिवत्। अन्यदाश्चर्यतयाश्रोतव्यंवस्तुनेतिज्ञापनायस्वोपमत्वेनशृणोति । कश्चिच्चसात्विकएनमाश्चर्यतयासंतंहरिंश्रुत्वापि
नैववेद । अत्यद्भुतवस्तुत्वादितिभावः । ईश्वरस्यसर्वान्प्रत्याश्चर्यत्वेपिविपरीतदर्शिनामसुरादीनांबहूनांभावात् । यथावद्दर्शी
यथावद्वादीचकश्चित्कश्चिदेवेतिज्ञापनायकश्चिदित्याद्युक्तिः ॥ २९ ॥ यदेतज्जीवस्यनत्वंनेमइत्यादिनानित्यत्वमुक्तं । तत्स्वाभाविक
त्वान्नेशाधीनं। तथाचसर्वंपरमेश्वराधीनंसएवसर्वस्वतंत्रइत्युक्तमतस्तद्विरोधइत्यतःतदपिद्रव्यंकर्मचेत्यादेरीश्वरायत्तमित्याह। देहीति ।
सर्वस्यदेहिनोदेहेस्थूलदेहेसूक्ष्मलिंगदेहेचिद्रूपस्वरूपदेहेचअयंपूर्वप्रकृतोहरिःरक्षकत्वेनतिष्ठति। अतोदेहीजीवोनित्यमवध्यः। हेभारत

तस्माद्रक्षकतयास्थितत्वेननित्यमवध्यत्वात्सर्वाणिभूतानित्वंशोचितुंनार्हसीति । यद्वोपसंहारपरोत्तरश्लोकोपयुक्तत्वेनाप्रमेयस्येत्या दिनाप्राग्महिमोक्तावपिपुनर्महिमांतरमाह । आश्चर्यवदिति । वतिरत्रएवकारार्थः । एनंपूर्वत्रप्रकृतंजीवंयःकश्चिदजादिलक्षणेश्वरसरू पत्वतदधीनत्वादिनापश्यतिसपुमानाश्चर्यवत् । आश्चर्यएव । उक्तरूपेणैनंजीवंवदन्शृण्वंश्चाश्चर्यएवदुर्लभएवेत्यर्थः । सर्वेषामप्यहमित्या त्मदर्शनादिभावात्दर्शनादिमान्कथंदुर्लभइत्यतउक्तमुपपादयति । श्रुत्वेति । दृष्ट्वाउक्त्वेत्यपिग्राह्यंसामान्यतोदर्शनादौसत्यप्युक्तरूपेण सम्यक्नवेदेतिसम्यग्ज्ञानीदुर्लभइत्यर्थः । प्रतिबिंबभूतजीवस्यापिसम्यग्ज्ञानीदुर्लभः । किमीश्वरसामर्थ्यंवर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्योक्ति र्ध्येया । दहेयोगवियोगयोर्नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वाद्धिवनाशादिनिमित्तनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युपसंहरति । देहीति । प्राग्व

स्वधर्ममपिचावेक्ष्य नविकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥

देवपूर्वार्धस्यार्थः । तस्मादित्यस्यतुदेहयोगवियोगयोरवर्जनीयत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वेनसर्वथैवानाशादित्यर्थः । भगवत्सरूपत्वेप्य नाशःकुतइत्यतोतिसमर्थोभगवानितितत्सामर्थ्यंप्रागुक्तमितितस्यतदुपसंहारोपयुक्तताध्येयेति ॥ ३० ॥ यदुक्तंप्राग्वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्ष श्चजायतइति । तत्राह । स्वधर्ममिति । यद्वानकेवलमात्मनित्यत्वादशोकः । किंतर्हीत्यतआह । स्वधर्ममिति । नकेवलमात्मनोऽविनाशा देवाविकंपः । स्वधर्ममप्यपेक्ष्यविकंपितुंशरीरेकंपंसर्वावयवचेष्टांकर्तुंनार्हसीत्यर्थः । यच्चोक्तंनचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवइति तत्राह । धर्म्यादिति । परलोकसुखहेतुर्धर्मः । तत्संबंधितज्जनकमितियावत् । यद्वाधारकत्वाद्धर्मोहरिःतत्पूजारूपंयत्तद्धर्म्यंतस्माद्युद्धा

दन्यच्छ्रेयःक्षत्रियस्यनविद्यतेहिप्रसिद्धमेतत्॥ ३१॥ किंचस्वयमेवमहतिश्रेयसिप्राप्तेविकंपोनुचितइत्याह । यदृच्छयेति। यदृच्छयाऽप्रयत्ने
नोपपन्नंप्राप्तं। यदृच्छाहितदिच्छास्यादित्युक्तेरीश्वरेच्छाप्राप्तमितिवा। अपावृतमपगतावरणंस्वर्गद्वारंचपारत्रिकसुखसाधनमितियावत्।
ईदृशंभगवत्पूजात्वेनस्वधर्मत्वेनस्थितंयुद्धंसुखिनःसुखहेतुपुण्यवंतःक्षत्रियाःहेपार्थलभंतेप्राप्नुवंति । यद्वाईदृशंयुद्धंयेक्षत्रियाःलभंतेतेसु
खिनइत्यर्थः । तेनस्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्यामेतितिनिरस्तं ॥३२॥ युद्धाकरणेऽनर्थप्राप्त्युक्त्याचतत्कर्तव्यतामाह । अथचेदित्यादि

यदृच्छयाचोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥ अथचेत्त्वमिमं
धर्म्यं संग्रामंनकरिष्यसि । ततःस्वधर्मंकीर्तिंच हित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिंचापिभूतानि
कथयिष्यंतितेऽव्ययां । संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंतेत्वां
महारथाः । येषांचत्वंबहुमतो भूत्वायास्यसिलाघवं ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

चतुर्भिः। अथचेत्यदृच्छयापारत्रिकसुखहेतुत्वेनचप्राप्तमपिधर्म्यंप्राग्वत् इमंसंग्रामंयुद्धंनकरिष्यसिनकुर्याः। तर्हिततःस्वधर्मभूतयुद्धाक
रणात्। नकेवलंधर्मकीर्त्योर्हानिः। स्वविहितधर्मत्यागात्पापंचावाप्स्यसि ॥३३॥ अपकीर्तिंचावाप्स्यसीत्याह। अकीर्तिंचेति। अपिचा
कीर्तिंअपकीर्तिं। अव्ययांशाश्वतीं। अस्तुकोदोषइत्यतआह । संभावितस्येति। लोकेबहुमतस्यातिरिच्यतेअधिकाभवति ॥३४॥ दया
लुत्वान्निवृत्तोयमितिकीर्तिमेवकथयिष्यंतीत्यतआह । भयादिति । मंस्यंतेज्ञास्यंते। महारथस्वरूपमुक्तंपूर्वाध्याये । मन्यंतांतेततःकाहा

निरित्यतआह । येषामिति । येषांमहारथानांत्वंबहुमतोभूत्वासीःतेषांपुरतएवलाघवंयास्यसीत्यर्थः ॥३५॥ नकेवलंलाघवप्राप्तिः । त
वाहिताःशत्रवःअवाच्यवादान्वचनानर्हशब्दान्बहून्वदिष्यंति । ततःशत्रुकृतनिंदादिश्रवणात्दुःखतरंअतिशयितदुःखंकिंनु । नकिमपी
त्यर्थः ॥३६॥ यच्चोक्तंनचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरिति । जयःसंदिग्धइतिपक्षद्वयेप्यहानिरित्याह । हतोवेति ।
जित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्यत्रस्वर्गंचपश्चात्प्राप्स्यसीत्यपिध्येयं । येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासोयेतनुत्यजः । येवासहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापि
गच्छतादितिश्रुतौयेशूराःप्रधनेषुयुद्धेषुयुध्यंति । येचतत्रम्रियंते येचसहस्रसंख्याकदक्षिणादातारः तानेवायंप्रेतोपिगच्छतादितियमंप्र

अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यंतितवाहिताः । निंदंतस्तवसामर्थ्यं ततोदुःखतरंनुकिं ॥ ३६ ॥ हतोवाप्रा
प्स्यसि(से)स्वर्गं जित्वावाभोक्ष्यसेमहीं । तस्मादुत्तिष्ठकौंतेय युद्धायकृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखेस
मेकृत्वा लाभालाभौजयाजयौ । ततोयुद्धाययुज्यस्व नैवपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ ॥

तिप्रेतस्यस्वर्गप्रार्थनात् । तत्रचयेयुध्यंतेतान्प्रेतोगच्छतादितियुद्धशूराणांजयेपिस्वर्गप्राप्तेरत्रश्रुताववगमात् । तस्मात्पक्षद्वयेपिफलभावा
द्युद्धायकृतनिश्चयःसन्नुत्तिष्ठ सन्नद्धोभवेत्यर्थः ॥ ३७॥ यच्चोक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानिततितत्राह । सुखेति । यथादुःखमनुपादेयंतथावैष
यिकसुखमप्यनुपादेयमित्यनुपादेयत्वेनदुःखसमंसुखंकृत्वेत्यर्थः । लाभालाभावित्यादावपिसमावित्यनुषंगः । अनुपादेयत्वेनालाभ
समंलाभंकृत्वेत्यर्थः । जयाजयावित्यत्राप्येवमर्थोध्येयः । सुखाद्यभिलाषंहित्वाभगवत्पूजारूपोयंस्वधर्मइतिबुद्ध्वेतियावत् । युद्धाययु

ज्यस्वयुंक्ष्व। ततोभगवद्भक्तिपूर्वकंस्वधर्मतयाऽनुष्ठानात्पापंनैवाप्स्यसि। प्रत्युतपुण्यमेवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नत्वेवेत्यादिग्रंथो क्तार्थोपसंहारपूर्वकंतत्संगतत्वेनोत्तरप्रकरणारंभंप्रतिजानीते। एषेति। अत्रसांख्यशब्दोजीवेश्वरज्ञानपरः। नत्वंनेमइत्यादिनाजीव स्यप्राधान्येन। तादर्थ्येननत्वेवाहमित्यादिनेश्वरस्येतिद्वयोरपिप्रकृतत्वात्। बुद्धिशब्दश्चबुध्यतेऽनयेतिकरणव्युत्पत्त्याबोधजनकवा (क्पर:)क्यपरः। योगशब्दश्चयुज्यतेप्राप्यतेफलमनेनेतिकरणव्युत्पत्त्योपायपरः। अयमर्थः। हेपार्थसांख्येजीवेश्वरस्वरूपज्ञानविषये तज्जननार्थमितियावत्। एषानत्वेवाहमित्यारभ्यदेहीनित्यमवध्यइत्यंताबुद्धिःतदुभयस्वरूपबोधजनिकावाक् वाक्यानीतियावत्। तेतुभ्यमभिहिताउक्ता। योगेतज्ज्ञानहेतूपायविषयेतूपायज्ञानार्थमितियावत्। इमांत्रैगुण्यविषयाइत्यादिनाऽऽषष्ठसमाप्तिवक्ष्यमाणां

एषातेभिहितासांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमांशृणु। बुद्ध्यायुक्तोययापार्थ कर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायोनविद्यते। स्वल्पमप्यस्यधर्मस्य त्रायतेमहतोभयात् ॥ ४० ॥

बुद्धिंउपायबोधजनिकांवाचं वाक्यानीतियावत्। शृणु। श्रवणमात्रस्यविधिनाविनापिसंभवाच्छ्रुत्वातत्रनिष्ठांकुर्वित्यर्थः। अत्रवाग भिहितेतियौगिकबुद्धिपदेनतदुक्तिर्नाविशदंवाङ्मात्रमुक्तं। किंतुतदवबोधोयथोत्पद्येततथोक्तमितिज्ञापनायेतिध्येयं। आदरजननाय योगंप्रशंसति बुद्ध्येत्यादिसार्धश्लोकेन। ययामद्वाग्जन्ययाबुद्ध्याज्ञानोपायबुद्ध्यायुक्तःसन्तदनुष्ठानद्वाराब्रह्मसाक्षात्कारातिशयंप्राप्य कर्मबंधंसंसारंनिःशेषतःप्रहास्यसिमुक्तोभविष्यसि ॥ ३९ ॥ किंचइहवक्ष्यमाणेयोगशब्दितज्ञानोपायभूतनिष्कामविष्णवाराधनरूप कर्मविषयेअभिक्रमस्योपक्रमस्यनाशोनास्ति। उपक्रममात्रस्यापिनिष्फलतानास्तीत्यर्थः। प्रारंभमात्रमिच्छावेत्यादेः। उपक्रांतविष्णु

धर्मविच्छेदेवाविष्णुधर्मवतोन्यधर्माकरणेवाप्रत्यवायोनविद्यते । अस्यधर्मस्यविष्णुपूजात्मकनिष्कामकर्मणःस्वल्पमपिएकांशोपिमहतो भयात्संसारभयात्त्रायतेरक्षति । तस्मात्तत्रनिष्ठांकुर्वितिभावः । ननुज्ञानंहिजैवमुक्तमितिभाष्योक्तेः । जीवतत्वंप्रागुक्तं । ब्रह्मज्ञानो पायश्चवक्ष्यते । नहिनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिरूपोयोगोजीवज्ञानहेतुः । अतःकथंपूर्वोत्तरप्रकरणयोःसाध्यसाधनविषयतयासंगतत्वं । मैवं । श्रुत्वाप्येनमित्यत्रभगवत्प्रतिबिंबत्वादिनाजीवचैतन्यवेदीदुर्लभइत्युक्तयाताद्दशत्वेनतज्ज्ञानोपायस्याप्याकांक्षितत्वेनवक्ष्यमाण निवृत्तकर्मानुष्ठानाराधितभगवत्प्रीतेरेवेश्वरतत्वज्ञानस्योपायत्वात् । तादर्थ्येनप्रकृतस्यापीश्वरस्यतस्मादेवंविदित्वैनमित्यत्रस्वातंत्र्या दिनाज्ञानस्यमोक्षादिसर्वपुमर्थहेतुत्वोक्त्यातज्ज्ञानोपायस्याप्याकांक्षितत्वात् । वक्ष्यमाणसाधनस्ययथावत्तयापरापरतत्वज्ञानोपाय

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन । बहुशाखाह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ॥ ४१ ॥

त्वान्नपूर्वोत्तरप्रकरणयोरसंगतिः । अत्रयोगस्यानेकाध्यायप्रतिपाद्यत्वाच्छ्रोतृमनःसमाधानायपूर्वसंगतत्वेनप्रतिज्ञाकरणसार्थक्यंज्ञेयं ॥ ४० ॥ ननुज्ञानोपायविषयावाचोन्योन्यविरुद्धाबह्व्योमतभेदेनसंति । अतःकथमेकत्रत्वदीयायामेवोपायविषयवाचिनिष्ठाशब्दितं विश्वासंकरोमीत्यतआह । व्यवसायेति । व्यवसायात्मिकाप्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयात्मिकानिश्चयजनिकाबुद्धिःकरणव्युत्पत्त्यावाक् । एकैवएकोपायविषयैवइहलोकेवेदेच । नतत्रविप्रतिपत्तिरस्ति । सएववैष्णवधर्मानुष्ठानहेतुः । अव्यवसायिनांप्रमाणनिर्णीतार्थनिश्च यहीनानांबुद्धयःउपायविषयाःवाचःबहुशाखाःबहुमुखाःविरुद्धनानार्थविषयाःअनंताश्च । तथाचकथमप्रामाणिकमतविवादेनप्रामा

णिकेर्थेअविश्वासः । मयावक्ष्यमाणोपायस्तुप्रामाणिकइतितत्रतत्रव्यक्तीभविष्यतीतिभावः ॥ ४१ ॥ नन्ववैदिकमतानामप्रामाणिकत्वेनतत्राविश्वासेपिवैदिकेष्वपिकेचित्कर्माणिस्वर्गफलान्येवाहुः । त्वयातुकाम्यार्थान्येवस्वर्गादिफलानि । निष्कामानीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितानितुज्ञानार्थानीत्यभिप्रेयते । तथाचकथंत्वद्वचनेनिष्ठास्यादित्यतस्तेषांवैदिकाभासताप्रदर्शनायनिंदामाह । यामित्यादित्रयेण । वेदवादरताःवेदैर्यदापाततउच्यतेकर्मादितत्रैवरताः । वेदोक्तविष्णुमहिमविवादपूर्वकंवेदपाठकावा निरर्थकवेदपाठकावा । अतएवाविपश्चितः । वेदतात्पर्यार्थापरिज्ञानिनःअन्यन्मोक्षाख्यफलंवाब्रह्मस्वरूपंवानास्तीतिवादिनःकामात्मानःकाम्यफलमनस्काःभोगचित्ताइतिवा । स्वर्गपराःस्वर्गतात्पर्यकाःस्वर्गमेवपरमपुमर्थमन्यमानाइतियावत् । जन्मकर्मचतत्फलंचप्रददातीतितथाविधांक्रिया

यामिमांपुष्पितांवाचं प्रवदंत्यविपश्चितः । वेदवादरताःपार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानःस्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥

विशेषबहुलांबहुकर्मविशेषप्रतिपादिकांयामिमांवाचंपुष्पितांसंजातपुष्पांमोक्षफलमपेक्ष्यपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलकांभोगैश्वर्यप्राप्तिंप्रतिप्रवदंति । तयावाचापहृतचेतसांभोगैश्वर्ययोरासक्तचित्तानांव्यवसायात्मिका सम्यक्प्रमाणनिर्णीतार्थनिश्चयरूपाबुद्धिःसमाधौ भगवतिमनःसमाधानार्थंनविधीयते । तस्यैवपरमपुमर्थहेतुत्वादितिभावः । यद्वाअव्यवसायबुद्धिःकेनकारणेनभवति । यत्परित्यागात्साबुद्धिर्नभवतिइत्यतोव्यवसायबुद्धेःकारणमाह । यामिति । योजनातुपूर्ववदेव । वेदतात्पर्यविषयीभूतभगवत्स्वरूपमोक्षस्वरूपयोरज्ञानिनामापातप्रतीतार्थमादायस्वर्गादिफलकावेदाइतिवादिनांभोगैश्वर्यसक्तानामसद्वादिनांवाक्यान्यव्यवसायबुद्धिकारणं ।

तत्त्यागेचसाबुद्धिनभवतीतिभावः । अत्रपक्षेसमाधावित्यस्यतत्वविषयतयादार्ढ्यार्थमित्यर्थः । तस्यैवविष्णुधर्मानुष्ठानहेतुत्वादिति
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवंयोगेत्विमांशृण्वितियोगोक्तिंप्रतिज्ञाय तत्रादरजननायसार्धश्लोकेनतंप्रशस्य स्वोक्तौनिष्ठाभावेकारणी
भूतमतांतरविधानंचश्लोकत्रयेणतन्निंदोक्त्यानिरस्येदानींप्रतिज्ञातंयोगंप्राधान्येनाह । त्रैगुण्येत्यादिनाआषष्ठाध्यायसमाप्ति । बहू
निमेव्यतीतानीत्यादेःप्रासंगिकत्वेनाप्रधानत्वात् । त्रयाणांसत्वरजस्तमसामिदंत्रैगुण्यं । त्रिगुणसंबं(ध्यं)धार्थेविचित्राहितद्धितगतिरि
तिष्यङ्प्रत्ययः । त्रिगुणजन्यंयत्स्वर्गादितद्विषयाःआपाततःस्वर्गादिफलककर्मादिप्रतिपादकाःप्रतीयंते । वेदाःवादोविषयकत्वंचमु
खतोवचनंतथेत्येके । हेअर्जुनत्वंतुनिस्त्रैगुण्यःनिष्क्रांतस्त्रैगुण्यात् । त्रिगुणसंबंधिस्वर्गादितोनिस्त्रैगुण्यःत्रैगुण्यबुद्धितोनिर्गतोभव । आ

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां । व्यवसायात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥

त्रैगुण्यविषयावेदा निस्त्रैगुण्योभवार्जुन । निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥

पाततःप्रतीतार्थेभ्रांतिंमाकार्षीरित्यर्थः । यद्वात्रैगुण्यंत्रिगुणसंबंधिस्वर्गाद्यस्थिरफलंसंसारबंधनंवा । तदेवविषंत्रैगुण्यविषंयापयंतिअ
पगमयंतीतित्रैगुण्यविषयाः । यातेरंतर्णीतण्यर्थादातोनुपसर्गेकइतिकः । नित्यपुमर्थहेतुभगवत्स्वरूपविषयाइतियावत् । तानाश्रित्ये
तिशेषः । निस्त्रैगुण्योभव प्राग्वदेवार्थः । वेदतात्पर्यविषयीभूतार्थबुद्ध्वाक्षुद्रफलककर्मादिरूपापातप्रतीतार्थेभ्रांतिंमाकार्षीरितिभावः ।
किंचनिर्द्वंद्वःसुखदुःखेसमेकृत्वेत्यत्रोक्तदिशासमदुःखसुखादिरितिवा सुखदुःखादिप्राप्तावुत्सेकानुत्सेकहीनइतिवार्थः । नित्यंसत्वेसा
धुगुणोपेतेहरौतिष्ठतीतिनित्यसत्वस्थः । नित्यंहरिस्मृतिमान्भवेतिसर्वत्रान्वेति । कथंनित्यंहरिस्मृतिरित्यतआत्मवान्परमात्मवान्

तथास्मृतिमानिति । आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिचेतिसूत्रोक्तदिशाममस्वामीहरिरितिस्मृतिमानितियावत् । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तप रिरक्षणंक्षेमः । शास्त्रविरुद्धविषयेयोगक्षेमाभ्यांनिष्क्रांतोनिर्योगक्षेमः । शास्त्रविरुद्धविषयेयोगक्षेमहीनोभवेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तादृशयोगक्षेमेच्छाहीनोपिभवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वत्वादिविशेषणयुक्तःसन्नित्यपुमर्थहेतुर्भगवानेववेदतात्पर्यविषयोनकाम्यकर्मेतिज्ञात्वाका म्यकर्मत्यागेनसर्वत्रसंततःसाधुगुणोहरिःममस्वामीतिनित्यस्मरणमेवज्ञानोपायोनत्वैक्यस्मृतिरित्युक्तंभवति ॥ ४५ ॥ ननुयामिमामि तित्रयेणकाम्यकर्मिणांसमाध्यभावेनज्ञानाभावान्नमोक्षइतिनिंदांकृत्वा निस्त्रैगुण्योभवेतिकाम्यकर्मत्यागेनयोगानुष्ठाननियमउक्तः । स त्वयुक्तः । ज्ञानफलंकर्मिणामिवकर्मिफलंस्वर्गादिकंज्ञानिनांनास्तीतिज्ञानकर्ममार्गयोःसाम्यादित्यतआह । यावानिति । सामर्थ्या

यावानर्थउदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषुवेदेषु ब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥

द्यथैवंपदयोरध्याहारः । यावान्तावानित्यनयोरावृत्तिः । अयमर्थः । यथायावानर्थःप्रयोजनमुदपानेउदकंपीयतेस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या कूपेभवति । तावान्स्नानपानादिरूपोर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहासमुद्रेंतर्भवति । एवंसर्वेषुवेदेषुसर्ववेदोक्तकाम्यकर्मिणांयावानर्थःस्वर्गा दिरूपंफलंतावानर्थःतावत्फलंविजानतोपरोक्षतोभगवंतंजानतोब्राह्मणस्यब्रह्मापरोक्षज्ञानिनःभवत्येवेत्यर्थः । ज्ञानिकर्मिणोरन्योन्य फलाभावेपिज्ञानिफलंमहासमुद्रोदकमिवमहत् । कर्मिफलंतुकूपोदकमिवात्यल्पमतःकुतःतयोःसाम्यं । तथाचाल्पास्थिरफलककर्म निंदयामहानंतफलज्ञानसाधनेयोगेप्रेरणंपूर्वश्लोकोक्तंयुक्तमितिभावः । अत्रविजानतइतिपरोक्षज्ञानस्यब्राह्मणपदोक्तापरोक्षज्ञानस्य चहेतुहेतुमद्भावेनद्वयोरुक्तिः । पूर्वत्रस्वामित्वेनहरिस्मरणस्ययोगशब्दितज्ञानोपायत्वप्रकटनायस्वरूपकथनमितिटीकोक्तिस्त्वभ्युपग

मवादेनेतिज्ञेयं । यद्वापूर्वत्रनिस्त्रैगुण्योभवेतिस्वर्गादिशयिष्णुफलककाम्यकर्मरूपेआपाततःप्रतीतेवेदार्थेभ्रांतिंमाकार्षीरित्युक्तकाम्य
कर्मनिवृत्तौत्रैगुण्यविषहारिवेदाश्रयणंकार्यमित्युक्तेर्थेवेदतात्पर्यार्थंनिवृत्तकर्माराध्यंविष्णुंसम्यग्जानतोतिशयितफलावाप्तिरूपयुक्तिमा
ह । यावानिति । सर्वतःसंप्लुतोदकेप्रकृत्यात्मकेमहाप्रलयोदके । अधिकरणसप्तमी । तत्रस्थितइत्यर्थः । उदपानेपरमात्मनि ।
उत्उद्रेकात्अपःपालकराहित्यात् । अनःचेष्टकत्वाद्धेतोःउच्चासावपश्चअनश्चेत्युदपानस्तस्मिन्प्रलये अत्युद्रिक्तगुणतयापालकवर्जि
तःसन्कालादिचेष्टकतयास्थितेहरौप्रसन्नेसतियावानर्थः धर्ममोक्षादिर्भवति तावान्सर्वेषुवेदेषुविजानतोविशेषज्ञस्यकर्माणिभगव
ज्ज्ञानार्थानि । भगवानेववेदमुख्यार्थः । स्वर्गादिफलश्रवणंरुच्यर्थमित्यादिजानतोब्राह्मणस्यतावानर्थोभवति । अतःप्रतीतार्थेत्रैगु

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषुकदाचन । माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

ण्येभ्रांतिंमाकार्षीरिति ॥ ४६ ॥ ननुसकामतयाकर्मकुर्वतांयामिमामित्यादिनोक्तानिंदानयुक्ता । स्वर्गकामोयजेतेत्यादौकामनाया
अपिविधानात् । नहिविहितकृतांनिंदायुक्ता । नचयागकामनयोर्द्वयोरपिविधौवाक्यभेदः । स्वर्गकामनाविशिष्टयागविध्यभ्युपग
मादित्यतआह । कर्मण्येवेति । अत्र तइतिज्ञानिभूतसर्ववर्णाश्रमोपलक्षणं । फलेष्वितिपदंफलकामोपलक्षणं । अयमर्थः । हेपार्थते
तवत्वादृशस्यान्यस्यज्ञानिनोपिकर्मण्येवाधिकारोयोग्यता । फलेषुस्वर्गादिफलकामनासु । मा । नाधिकारः । अतःकर्मैवकार्यंविधिविष ॥२०॥
यइतियावत् । नतुकामनाकार्या । कुतःकुर्वन्नेवेतिश्रुतौएवंत्वयीत्युत्तरार्धेकर्माकरणेप्रत्यवायइवकामनायाअकरणेप्रत्यवायाश्रवणात् ।

तथाचकामनानुवादेनयागविधिरेवायं । नतुविशिष्टविधिरितिभावः । अतःकामनायाःविध्यविषयत्वात् । कर्मकृतौफलंहेतुर्यस्यसक र्मफलहेतुःमाभूरित्यर्थः । शाकपार्थिवादिवत्कृतिपदलोपोत्रध्येयः । तर्हिस्वयंक्लेशरूपत्वात्कर्मनकार्यइत्यतआह । मातइति । तेतवत्वादृशस्यसर्वस्यापिज्ञानिनो कर्मणिकर्माकरणे संगःस्नेहो माभूत् । स्वर्गादिरूपाल्पास्थिरफलाभावेपिअनल्पस्थिरमोक्षरूप महापुमर्थहेतुभगवज्ज्ञानभक्तिप्रसादानांभावात्तत्कामनयाकर्मकरणोपपत्तेर्ज्ञानभक्त्यादिकामनायाश्चनिंदाभावात् । प्रत्युत वृणी महेतेपरितोषणायेत्यादिनाचतुर्थस्कंधेप्रचेतसांमहतामाचाराच्च । तथाचसूत्रं । बहिस्तूभयथापिस्मृतेराचाराच्चेति । नचज्ञा निनोऽनियमःसर्वेषामित्युक्तदिशामोक्षस्यसिद्धतयाकिंकर्मकरणेनसाध्यमितिचेत् । न । ज्ञानेमोक्षेचातिशयार्थत्वात् । यथोक्तंभावंतुबादरायणोस्तिहीति । यद्वापूर्वमात्मवानित्यनेनैक्यभावनंनकार्यमित्युक्तं । तत्कुतइत्यतोजीवब्रह्मैक्यस्यैवाभावाद्धित्यै क्याभावरूपंहेतुमाह । कर्मण्येवेति । तइत्युपलक्षणं । त्वदादिसर्वजीवानांकर्मण्येवाधिकारः । कर्मसंपादनएवसामर्थ्यमित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह । माफलेष्विति । फलेषुकदाचनाधिकारोनास्ति । फलसंपादनेसामर्थ्यंनास्ति । किंत्वीश्वरएवफलदानेसम र्थइतिभावः । तदाहसूत्रेॐफलमतउपपत्तेरिति । एवंचफलसंपादनेशक्तत्वाशक्तत्वाभ्यांसर्वजीवानांईश्वरेणैक्याभावादितियुक्तिरु क्ताभवति । तस्याःप्रतिज्ञामाह । माकर्मफलहेतुर्भूरिति । उक्तदिशाकर्मफलहेतुरीश्वरःमनसासमाभूः । तदैक्यभावनानकार्येतिया वत् । मिथ्योपासनायाःॐनप्रतीकेनहिसइतिव्याससूत्रे । अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यांइतिसांकर्षण सूत्रेचनिषेधात् । तर्हिसत्वस्थइत्युक्तदिशानित्यंस्वामित्वेनहरिस्मृत्यैवालं । किंकर्मकरणेनेत्यतआह । मातइति । त्वदादेःसर्व

स्यअकर्मणिकर्माकरणेसंगःस्नेहोमाभूत् । तदकरणेप्रत्यवायश्रवणादितिभावः ॥ ४७ ॥ मातेसंगोस्त्वकर्मणीत्युक्तं । तर्हिकिंकार्य मित्यतआह । योगस्थइति । योगोज्ञानोपायःतत्रतिष्ठतीतियोगस्थः। ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्संगंफलस्नेहंत्यक्त्वा ततएवफलरागत्यागा देवसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वाकर्माणिकुरु ईश्वरप्रसत्तौकर्माणिकुर्वित्यर्थः । योगस्थइत्युक्तयोगःकइत्यतःसंगंत्यक्त्वेत्यादिनायोगश ब्दार्थोव्याख्यातः । तत्रत्यागसमत्वयोःप्रत्येकंयोगत्वभ्रांतिनिरासायाह । समत्वमिति । संगत्यागस्याप्युपलक्षणं । त्यागोपेतंसम त्वंयोगइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ किंचकर्मफलस्यज्ञानफलादल्पत्वाज्ज्ञानोपायानुष्ठानायप्रयतस्वेतियावानर्थइत्यत्रोक्तेर्थेकर्मरूपस्यपुमर्थोपा

योगस्थःकुरुकर्माणि संगंत्यक्त्वाधनंजय । सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वा समत्वंयोगउच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण
ह्यवरंकर्म बुद्धियोगाद्धनंजय । बुद्धौशरणमन्विच्छ कृपणाःफलहेतवः ॥४९॥ बुद्धियुक्तोजहातीह उभे
सुकृतदुष्कृते । तस्माद्योगाययुज्यस्व योगःकर्मसुकौशलं ॥ ५० ॥ ॥

यस्यज्ञानरूपोपायादधमत्वरूपंहेत्वंतरमुच्यते । दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणपुमर्थसाधनात्कर्मदूरेणातीवावरमधमं । अतोबुद्धौ ज्ञानेशरणमन्विच्छ ज्ञानस्योपायभूतयोगानुष्ठानलक्षणांज्ञानेस्थितिंअन्विच्छेत्यर्थः । कथंकर्मज्ञानादवरमित्यतआह । कृपणाइति । फलेकर्मकृतौहेतुर्येषांतेफलहेतवः । तेकृपणाःदीनाःइमंलोकंहीनतरंलोकंवाविशंतीत्यर्थः । यद्वोत्तरार्धस्यैवमर्थः । ज्ञानस्यकर्मत उत्तमत्वेसतिउत्तमायांज्ञानावस्थायांईश्वरैक्यभावनंयुक्तमित्यतआह । बुद्धाविति । बुद्धौज्ञानेजातेपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ । कुतः फलहेतवःफलहेतुरीश्वरः । फलहेतवःईश्वरैक्यभाविनोयेतेकृपणाःकृपाविषयाः । तमःप्राप्तिमंतइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ज्ञानात्कर्मा

वरमित्येतत्काम्यकर्मिणांकृपणत्वोक्त्योपपाद्येदानींकर्मफलाज्ज्ञानफलस्यविलक्षणत्वोक्त्याप्युपपादयति । बुद्धियुक्तइति । बुद्धियुक्तोभगवज्ज्ञानयुक्तः । उभेसुकृतदुष्कृतेपुण्यपापेजहातित्यजति । पुण्यमध्येयदनिष्टंमानुष्यादिफ(लकं)लंतज्जहाति । यत्तूपासनादिजन्यंज्ञानवृद्धिकरंमुक्तावानंदकरंचतत्पुण्यंनैवजहाति । दुष्कृतंतुसर्वात्मनाजहाति । तस्माज्ज्ञानस्यसर्वानिष्टनिवृत्तिविशिष्टोभयवृद्धिरूपमहाफलत्वात् । योगायज्ञानोपायाययुज्यस्वसन्नद्धोभव प्रयतस्वेतिवा । योगंस्तौति । योगइति । योगोज्ञानोपायःकर्मसुकौशलंश्रेष्ठमित्यर्थः । यद्वाअस्तुज्ञानोपायायप्रयत्नः । किंफलस्नेहरहितकर्मणेत्यतआह । योगइति । कर्मसुमध्ये भगवज्ज्ञानपूर्वफलस्नेहरहितंभगवदर्थत्वेनक्रियमाणंकर्मकौशलमुच्यते । सएवचयोगोनाम । अतःफलस्नेहहीनंकर्मैवज्ञानोपाय

कर्मजंबुद्धियुक्ताहि फलंत्यक्त्वामनीषिणः । जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदंगच्छंत्यनामयं ॥५१॥

यदातेमोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदागंतासिनिर्वेदं श्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ॥ ५२ ॥

इत्यर्थः ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तंज्ञानसाधनंज्ञानफलंचविवृणोति । कर्मजमिति । कर्मजंफलंत्यक्त्वेत्युपलक्षणं । कर्मजफलसंकल्पत्यागादिपूर्वकंभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपंयोगमास्थायबुद्धियुक्ताःसम्यक्शास्त्रजनितभगवज्ज्ञानिनइत्यनेनज्ञानसाधनंयोगोविवृतः । ततश्चमनीषिणःप्रशंसायांमतुबर्थेनिप्रत्ययः । अपरोक्षज्ञानिनोभूत्वाजन्मबंधविनिर्मुक्ताःसंतोऽनामयंनिर्दुःखंपदंमोक्षंगच्छंतीत्युक्त्याज्ञानफलंविवृतंज्ञेयं ॥ ५१ ॥ फलकामनादिवर्जितानीश्वराराधनरूपाणिकर्माणिमोक्षसाधनज्ञानार्थिनाकियत्पर्यंतंकर्तव्यानीत्यतआह । यदातइति । यदातेतवबुद्धिरंतःकरणंमोहकलिलमन्यथाज्ञानलक्षणंदोषंव्यतितरिष्यतिपरित्यक्ष्यति । तदामहद्भ्यःश्रुतस्यश्रोतव्य

स्यच । सर्वकर्मोपलक्षणमेतत् । तस्यसर्वस्यनिर्वेदंनितरांलाभंगंतासिप्राप्स्यसि । मुक्तिहेतुज्ञानसाधनभूतोनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपोयो
गःसाक्षाज्ज्ञानहेतुःश्रवणादिरूपप्रमाणस्यादृष्टद्वारासत्वशुद्ध्युत्पादनेनोपकारकःसन्मिथ्याज्ञानदोषनिवृत्तिपर्यंतंतत्वज्ञानोदयपर्यंतंक
र्तव्यइतिभावः ॥ ५२ ॥ किंतन्मोहकलिलंकीदृशंचतदतितरणमित्याकांक्षायांपुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेनपूर्वश्लोकोक्तमे
वयोगानुष्ठानविधिंस्पष्टयति । श्रुतीति । परोक्षनिश्चयात्पूर्वावस्थायांश्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्नाविरुद्धासतीबुद्धिर्यदावेदार्थानुकूलेन
तत्वनिश्चयेनासच्छास्त्रै(श्चालन)हीनाइदमदोवेतिसंशयानास्कंदितासतीस्थास्यति । ततश्चसमाधिर्भवति । जातेचसमाधौअसंप्रज्ञात
ध्यानेअपरोक्षज्ञानंभवति । तेनचब्रह्मदर्शनेनपरमानंदमग्नतयाभेरीताडनादिनापिचलनहीनाबुद्धिर्मनोयदास्थास्यति । तदायो

श्रुतिविप्रतिपन्नाते यदास्थास्यतिनिश्चला । समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

गंयोगफलंज्ञानोपायानुष्ठानस्यफलमवाप्स्यसीत्यर्थः । पूर्वावस्थायामनुष्ठितयोगस्यपरोक्षभगवन्निश्चयावधित्वमुक्तं । परोक्षनि
श्चयस्यकाष्ठात्वसच्छास्त्रैरनेकधापरिलोड्यमानत्वेप्यप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वशून्यत्वं । तद्दशायामनुष्ठितनिवृत्तकर्मरूपयोगस्यतुस
माधौभगवदपरोक्षज्ञानावधित्वं । तस्यतुकाष्ठा भेरीताडनादिनाप्यप्रतिबोधसमाधिस्थत्वं । एतेनबुद्धेर्मनसःमोहकलिलंश्रुतिविरुद्धत्वं
रूपोदोषः । तत्तरणंनामवेदार्थानुकूलेननिश्चयेनदृढतयावस्थानं । तदानिर्वेदंगंतासीत्यस्यविवरणंसमाधावचलाबुद्धिरित्युक्तंभव
ति । श्लोकद्वयस्याप्यचंचलसमाध्यवस्थाप्राप्तिर्योगानुष्ठानावधिरितितात्पर्यंध्येयं । यद्वाबुद्धिर्मनःश्रुतिविप्रतिपन्नाश्रुतिविशेषेणप्र
पन्नाश्रुत्यर्थनिर्णयंप्राप्तासतीइदमदोवेतिचंचलत्वहीनायदास्थास्यतितदासमाधौसमाधिःसमाधानं । सतिसप्तमी । श्रुत्यर्थनिश्च

येननिश्चलत्वेसतिअपरोक्षज्ञानंभवतीतियोज्यं । तेनचविष्णावचलाभवतिबुद्धिः । ततश्चयोगंभगवद्योगंमुक्तिमवाप्स्यसीति ॥ ५३ ॥
ज्ञानिनिप्रकृते (सति) लब्धावसरोर्जुनःप्रागुक्तलक्षणानुवादपूर्वकंलक्षणांतरादिकंपृच्छति । स्थितेति । स्थिताप्रतिष्ठांप्राप्ताप्र
ज्ञापरोक्षदृशिर्यस्यसतथा । तस्यसमाधिस्थस्यसमाध्यवस्थांगतस्य । प्राक्तवदुक्तदिशाऽसंप्रज्ञातध्यानस्थत्वलक्षणंगतस्यकाभाषा
भाष्यतेऽनयेतिभाषाशब्दोलक्षणवचनः किंलक्षणमित्यर्थः । येनलक्षणेनायंज्ञानीतिव्यवह्रियतेतत्किमित्यर्थः । केशव ब्रह्मरुद्रप्रव
र्तक। केशाद्वोन्यतरस्यामितिमत्वर्थेवप्रत्ययोक्तेः। प्रशस्तकेशवानितिवा । स्थितधीरपरोक्षज्ञानीकिंप्रभाषेतकिंप्रत्यासीतकिमुद्दिश्यव्रजे
तप्रवृत्तिंकुर्यादित्यर्थः । अत्रकिंलक्षणमितिवक्तव्येयौगिकभाषाशब्देनतदुक्तिःप्रागुक्तंसमाधिस्थत्वलक्षणमयावद्द्रव्यभावित्वान्नसम्य

अर्जुनउवाच । स्थितप्रज्ञस्यकाभाषा समाधिस्थस्यकेशव । स्थितधीःकिंप्रभाषेत किमासीतव्रजेतकिं ॥५४॥
श्रीभगवानुवाच। प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान्।आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते५५

ग्व्यवहारोपयोगि । यावल्लक्ष्यभावितुसम्यक्सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि । अतोसार्वत्रिकव्यवहारहेतुभूतंयावल्लक्ष्यभाविलक्षणंकिमि
तिप्रष्टुमितिज्ञेयं । स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्येवपूर्तौसमाधिस्थस्येतिप्राचीनलक्षणानुवादस्तु त्वदुक्तंलक्षणंज्ञातंतन्नपृच्छयते । येनसिद्धार्थ
ताप्रश्नस्यस्यात् । किंत्वन्यदेवपृच्छयतइतिज्ञापयितुं । यद्वासमाधिस्थस्यविषमबुद्धिवर्जितस्येत्यर्थः। उत्तरार्धेकिंशब्दःआक्षेपार्थः। भे
रीताडनादिनापिअप्रतिबद्धोब्रह्मदर्शनेनपरमानंदमग्नत्वात् । स्थितधीरपरोक्षज्ञानी। भाषणोपवेशनगमनादिरूपप्रवृत्तिंकिमर्थंकुर्यात् ।
करोतिचशुकादिः । अतःसमाधौअचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसीतिउक्तमसदिति ॥ ५४ ॥ काभाषेतिकृतलक्षणप्रश्नस्योत्तरमाह ।

प्रजहातीति । उत्तरार्धेकृताक्षेपस्यतुसमाधिंयानिशेत्यग्रेवक्ष्यति। यदा॒मनोगतान्सर्वान्कामान्प्रजहातिपरित्यजति । कामानित्युपलक्षणं
कामक्रोधादीनित्यर्थः। यदाचात्मन्येवपरमात्मन्येवव्यवस्थितःसन् तदेकचित्तःसन्निितियावत् । आत्मनापरमात्मनातत्प्रसादेनेत्यर्थः।
तुष्टःसंतोषयुक्तःतदास्थितप्रज्ञोऽपरोक्षज्ञानीउच्यतइत्यर्थः । अत्रसर्वान्कामानित्यस्यविरुद्धकामानित्यर्थः । कामादेर्मनोगतत्वाव्यभि
चारेपिमनोगतानित्युक्तिर्विरुद्धसर्वकामप्रहाणघटनाय ज्ञानस्यकामादेश्चमानसैकनिष्ठत्वाद्रसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्ततइतिवक्ष्यमाणदि
शान्योन्यंविरुद्धत्वान्मनसिभगवज्ज्ञानेजातेतद्विरुद्धाःकामादयोनस्थातुमर्हंतीतियुक्तिसूचनेनतद्घटनात् । प्रायःसर्वविरुद्धकामादि
त्यागवत्त्वेसतिभगवदेकचित्ततयासंतुष्टत्वंज्ञानिलक्षणमित्युक्तंभवति । नचयोगेत्विमांशृण्विति ज्ञानोपायंप्रतिज्ञाय ज्ञानिलक्षणोक्तिर

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषुविगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभं । नाभिनंदतिनद्वेष्टि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

संगतेतिशंक्यं । प्रायोविरुद्धकामत्यागभगवदेकचित्ततत्प्रसादायत्तसंतोषवत्त्वादीनांज्ञानिलक्षणतयोक्तवक्ष्यमाणानामेवज्ञानोपायश
ब्दितयोगरूपत्वात् । परंतुज्ञानार्थिनैतानियत्नसाध्यानि ज्ञानिनितुस्वभावसिद्धानीतिविशेषः ॥ ५५॥ एतदेवकामशब्दोपलक्षितदो
षांतरत्यागकथनादिनात्रिभिःस्पष्टयति । दुःखेष्वित्यादिभिः । दुःखेषुप्राप्तेषुअनुद्विग्नंक्षोभंमनोयस्यसतथा सुखेषुविषयेविगतेच्छः। अ ॥२३॥
शोभनेशोभनाध्यासोरागः । रागभयक्रोधाःवीताअपगतायस्मात्सतथाताद्दशोमुनिःस्थितधीरुच्यते ॥ ५६ ॥ वीतरागभयक्रोधत्वंके
नहेतुनाभवतीत्यतआह । यइति । अनभिस्नेहइतिहेतुगर्भं । यःसर्वत्राऽनभिस्नेहत्वात्तत्तच्छुभाशुभंप्राप्यापिनाभिनंदतिनद्वेष्टि । त

स्यप्रज्ञाअपरोक्षधीःप्रतिष्ठिता। किंचायंज्ञानीयदाइंद्रियार्थेभ्यःशब्दस्पर्शरूपरसगंधेभ्यःसर्वशःसर्वाणिइंद्रियाणिश्रोत्रादीनिकूर्मःकरच रणाद्यंगानिस्वभावेनोपसंहरति । तद्वदनायासेनोपसंहरतेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ।ज्ञानिनोजिज्ञासोरिवेंद्रियप्रत्याहरणंनयत्नसाध्यं । किं त्वनायासेनैवेतिज्ञापनायकूर्मोंगानीवेतिदृष्टांतः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नन्वेवंकामप्रहाणादिलक्षणसाधनंचेज्ज्ञानंतर्हिसर्वोपिजनःकस्मा न्नतत्साधयति । कामाद्युपद्रवपरिहारार्थंकिंदंदह्यमानशिराःबंभ्रमीतिइत्यतोनिराहारत्वेनेंद्रियजयःतेनैवचज्ञानमित्यादिदुःसंपादत्वंज्ञा नस्य विषयाइत्यादिभिस्त्रिभिः। तत्राद्येनेंद्रियजयउच्यते। देहिनोनिराहारस्य ।हेतुगर्भमिदं । निराहारत्वेनहेतुनाविषयाःरूपादयःइं द्रियाणांतद्भोगशक्तयउपलक्ष्यंते। ताःनिवर्तंते। ताःनिवर्तंते। रसवर्जं रसोरागःमानसिकविषयाभिलाषवर्जंनिराहारत्वेनविषयाभिला

यदासंहरतेचायं कूर्मोंगानीवसर्वशः। इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥
विषयाविनिवर्तंते निराहारस्यदेहिनः। रसवर्जंरसोप्यस्य परंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ ५९ ॥

षोननिवर्तते। रसोप्यस्यदेहिनःपरंदृष्ट्वानिवर्तते। परमात्मदर्शनेनैवविषयाभिलाषोऽपयातीत्यर्थः। यद्वारसेतरेरूपगंधस्पर्शशब्दाःनिवर्तं ते। अत्रापिविषयपदेनेंद्रियाणांतद्भोगशक्त्यादयोलक्ष्यंते। चक्षुरादींद्रियाणांरूपादिविषयभोगशक्तयोमनसस्तदाकांक्षाश्चनिवर्तंतेइत्य र्थः। रसवर्जं रसशब्दःप्राग्वल्लाक्षणिकःरसनेंद्रियस्यरसभोगशक्तिवर्जंमानसिकरसाकांक्षावर्जमितिरसविषयकमनोगताकांक्षारसनेंद्रि यगतरसभोगशक्तिश्चनिराहारत्वेनहेतुनाननिवर्ततइत्यर्थः। तद्व्यंकदानिवर्ततइत्यतउक्तं। रसोपीति । अस्यदेहिनःरसःमानसिकोरस विषयकोरागःरसनेंद्रियस्यतद्भोगशक्तिश्चपरंदृष्ट्वानिवर्तते। अचेतनेचेतनवदुपचाराद्रसःपरंदृष्ट्वानिवर्ततइत्युक्तमितिज्ञेयं। अयमर्थः। बा

ह्येंद्रियाणिविषयसन्निधानेपिनतैःसन्निकृष्यंते ।सन्निकृष्टान्यपिमनस्तदाभिमुख्येनहरंति । अपहृतेपिमनसिनविषयरागोजायते । तदा नात्मनःक्षोभोभवतिइत्येषइंद्रियजयः । सोयंसंग्रहेणद्वेधाभवति । बाह्येंद्रियाणांशक्तिजयान्मनसोरागक्षयाच्च । एतद्द्वयंचजिज्ञासोर्निराहारत्वेनज्ञानिनोब्रह्मदर्शनेनभवतीत्येवमिंद्रियजयस्यमहाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥५९॥ नन्विंद्रियजयार्थंकिंनिराहारत्वरूपमहाप्रयत्नेन । प्रत्याहारादिसाधारणयत्नेनापितत्संभवात् ।तथाकिंब्रह्मापरोक्षज्ञानेन । नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापिरागनिवृत्त्युपपत्तेरित्यतआह । यततोह्यपीति । विपश्चितःपरोक्षज्ञानिनःयततोपिसाधारणप्रयत्नवतोपिपुरुषस्यदेहाभिमानिनःइंद्रियाणिमनःप्रसभंबलात्हरंति स्वयंविषयसन्निकृष्टानिसंतितदभिमुखंकृत्वातद्रागीकुर्वंतीत्यर्थः । तावताआत्मनःकथमिंद्रियाविजयइत्यतआह । प्रमाथीनीति । प्रमथनशीलानिपु

यततोह्यपिकौंतेय पुरुषस्यविपश्चितः । इंद्रियाणिप्रमाथीनि हरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥
तानिसर्वाणिसंयम्य युक्तआसीतमत्परः । वशेहियस्येंद्रियाणि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

रुषस्यक्षोभणशीलानिनतेनतानिजितानि । योहियंव्याकुलंकरोतिसतेनविजितइत्युच्यते । अतोमहाप्रयत्नःप्रागुक्तदिशाकार्यइति । यदि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्यामिंद्रियाणिनजीयंते । तर्ह्यशक्यान्येवतानिजेतुं निराहारत्वेदेहावस्थित्यसंभवात् ॥ ६० ॥ इंद्रियजयस्य ब्रह्मदृष्टिसाध्यतयाभिमतत्वेनतस्यतद्धेतुत्वेविवक्षितेसत्यन्योन्याश्रयप्रसंगादित्यतआह । तानीति । तानींद्रियाणिसर्वाणिसंयम्यविषयेभ्यउपसंहृत्यमत्परः । अहमेवभगवान्कृष्णएवपरःसर्वोत्कृष्टोयस्यसमत्परः । भगवानेवसर्वोत्तमइतिज्ञात्वा । युक्तः । समाध्यर्थस्य युजेरूपं । भगवतिमनोयुंजानइत्यर्थः । आसीततिष्ठेत् । अयंभावः । यद्यपींद्रियजयेपरोक्तःप्रत्याहारादिःसाधारणप्रयत्नोनसाधनं ।

नापिनिराहारत्वादिकंप्रागुक्तमशक्यं । तथापितत्प्रतिनिधिनामहाप्रयत्नेनजेयानि । तत्रभगवतःसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वंतस्मिन्नेवनिरंतरंमनोयोजनमिंद्रियजयेमुख्यंसाधनं । निराहारत्वादिकंतुवस्तुगतिप्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति । यदर्थंसार्धश्लोकद्वयेनेंद्रियजयरूपोपोद्धातउक्तः । अथेदानींमहाप्रयत्नेनसाधितेंद्रियजयस्यज्ञानसिद्धिःफलमित्याह । वशेहीति । यस्यवशेइंद्रियाणिवर्ततेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेति । यतएवंमहायाससाध्येंद्रियजयफलंज्ञानमतएवायासभीरुर्जनोनतत्साधयतीति । नतुज्ञानस्योक्तलक्षणाभावादितिश्लोकत्रयतात्पर्यार्थः । अत्रोक्तमिंद्रियजयस्यज्ञानरूपंफलंनसाक्षादितिरागद्वेषवियुक्तैरित्यादौव्यक्तीभविष्यतीतिज्ञेयं ॥ ६१ ॥ मत्परोयुक्तआसीतेतिहरिसर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वंतस्मिन्नेवमनोयोजनमिंद्रियजयस्यमुख्यंसाधनं । रागद्वेषवियुक्तैरितिवक्ष्यमाणदिशारागादिपरिहारोप्यपरंसाधनं ।

ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते । संगात्संजायतेकामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

तत्ररागादेर्यत्कारणंयच्चफलंतदुभयज्ञानेसतितत्परित्यागोभवत्यतःतदुपोद्धातत्वेनतदुभयमाह । ध्यायतइति श्लोकद्वयेन । यद्यपिवीतरागभयक्रोधइतिरागादिराहित्यंज्ञानिलक्षणत्वेनोक्तं । तथापितस्यतत्सिद्धं । जिज्ञासुनाचसाध्यंअतस्तत्परिहारायतत्कारणफलयोरुक्तिर्नायुक्तेतिज्ञेयं । विषयान्रूपादीन्हितबुद्ध्याध्यायतःपुंसःतेषुविषयेषुसंगआसक्तिर्भवति । आसक्त्याचतेषुकामःसंजायतेअधिकोभवति । कामाच्चकेनचित्प्रतिहतात्क्रोधोभवति । किंचक्रोधाद्भवतिसंमोहःअकार्येच्छा । परवित्तापहरणाद्यधर्मेधर्मबुद्धिरित्यादिमिथ्याज्ञानंवा । संमोहादुक्तद्विरूपात्स्मृतिविभ्रमः । क्रमात्प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । परवित्ताहरणादेरधर्मत्वाद्यभिधायकश्रुत्याद्यर्थस्यपूर्वंस्वयंज्ञातस्याप्यन्यथास्मरणंवा स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशःयेनपूर्वंनिर्णीतदोषबुद्धेःसर्वात्मनानाशोभवतितन्नाशात्तेनचाधर्मकरणाच्चप्रणश्यति । नरका

द्यनर्थंप्राप्नोति। एतदुक्तंभवति। रागद्वेषयोः परंपरयानरकाद्यनर्थप्राप्तिः फलमितिज्ञानेनतत्परिजिहीर्षायांविषयध्यानंपरंपरयातत्कारण मितिज्ञानेनतदकरणाद्रागद्वेषयोरनुत्पादइति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अस्त्वेवमुक्तदिशारागद्वेषपरिहारः। ततः किमित्यतस्तस्येंद्रियजया ख्यंफलमिंद्रियजयाज्जायमानंफलंचाह। रागद्वेषेति। यद्यपींद्रियजयस्यवशेहीत्यर्धेज्ञानंफलमित्युक्तं। तथापितन्नसाक्षात्। किंतुम नःप्रसादद्वारेतिअत्रश्लोकद्वयेनोच्यतइत्यदोषः। अयमर्थः। यउक्तविधयात्यक्तरागद्वेषः सपुमान्रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यांअप्रयुक्तैरिंद्रि यैश्चक्षुरादिबाह्येंद्रियैः अतएवात्मवश्यैः स्वाधीनैः रूपरसादीन्विषयान्केवलदेहधारणमात्रार्थंचरन्ननुभवति। विधेयात्माविधेयः स्वाधीनः आ

क्रोधाद्भवतिसंमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः। स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्। आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ प्रसादे
सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते। प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिःपर्यवतिष्ठति ॥ ६५ ॥ ॥

त्मामनोयस्यसतथाताद्दशोभूत्वाप्रसादंमनसः स्वतोपिप्रायोविषयागतिलक्षणंप्रसादंअधिगच्छतिप्राप्नोति। अत्रपादत्रयेणरागद्वेषपरिहा राख्येंद्रियजयाख्यंफलमुक्तं। रागद्वेषाप्रयुक्तत्वादेवेंद्रियाणांविधेयात्मत्वहेतुनात्मवश्यत्वस्येंद्रियाणामुक्त्यातज्जयस्यप्रतीतेरात्मवश्यत्व स्यस्वात्मनःक्षोभानापादकत्वरूपत्वात्। विषयांश्चरन्नित्युक्तिस्त्विंद्रियजयकारणत्वंनिराहारत्वस्यप्रागुक्तमयुक्तंअशक्यत्वादित्याशंक्य देहधारणमात्रोपयुक्तविषयानुभवोनदोषायेतिवक्तुंइंद्रियजयस्याव्यवहितफलोक्तिर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छतीति ॥ ६४ ॥ प्रसादेस ति किंस्यादित्यतउक्तं। प्रसादइति। प्रागुक्तरूपमनःप्रसादेसतिअस्यप्रसन्नचेतसः पुंसः आशुशीघ्रंबुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षज्ञानंपर्यवतिष्ठति।

सम्यग्भवति। ततश्चास्यापरोक्षज्ञानिनः सर्वदुःखानांहानिरुपजायतेहिप्रसिद्धमेतत्। तरतिशोकमात्मविदित्यादौइति। अत्रप्रसादेसतिबुद्धिः पर्यवतिष्ठतीत्येतावत्येववक्तव्येसर्वदुःखानांहानिरितिज्ञानफलस्याप्युक्तिः। बुद्धियुक्तोजहातीहेत्यत्रसुकृतदुष्कृतहानस्यज्ञानफलत्वोक्तिर युक्ता। सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुमर्थत्वात्इत्याशंकानिरासायप्रसंगात्प्राप्तेतिज्ञेयं ॥ ६५ ॥ श्रवणमननाभ्यामुपकृते नध्यानेनैवब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेःकिमनेनप्रसादेनेत्यतःप्रसादाभावेदोषमाह। नास्तीत्यादिश्लोकद्वयेन। विपक्षेदोषोक्तिपरत्वान्मनःप्र सादाभावेयुक्तिशब्दितचित्तनिरोधोनभवतीत्येतत्प्रकरणप्राप्तमादौयोज्यं। नास्तिबुद्धिरित्येतदग्रेयोज्यं। अयुक्तस्यचित्तनिरोधहीन स्यभावनाध्यानंनभवति। अभावयतश्चाध्यायिनश्चबुद्धिरपरोक्षज्ञानंनभवति। नचाबुद्धेरितिशेषः। अपरोक्षहीनस्यचशांतिर्मुक्तिर्नास्ति।

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्यभावना। नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतस्सुखं ॥ ६६॥
इंद्रियाणांहिचरतां यन्मनोनुविधीयते। तदस्यहरतिप्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

अशांतस्यामुक्तस्यचसुखंकुतःनकुतोत्यपीर्थः। अबुद्धेःशांतिर्नेत्येतावत्येववाच्येऽशांतस्यकुतःसुखमित्युक्तिर्नकेवलमपरोक्षिणोमुक्तौसर्वदुः खप्रहाणमात्रंकिंतुसंसारिभिरलभ्यंपरमंसुखंचेतिज्ञापयितुंप्रसंगात्प्राप्तेतिज्ञेयं। यद्वाशांतिर्भगवदेकनिष्ठबुद्धिता। सुखंमोक्षः ॥६६॥ अयुक्त स्यभावनानेत्ययुक्तं कृतश्रवणमननस्यपुंसोध्यानोपपत्तेरित्यतआह। इंद्रियाणामिति। चक्षुरादींद्रियाणांस्वैरंविषयेषुचरतांगच्छतामनुपृष्ठ भावितयामनोविषयान्प्रतिविधीयतेईश्वरेणक्रियतेयत्तन्मनसइंद्रियाणांपृष्ठभावितयाईश्वरेणमनसःकरणंअस्यपुंसःप्रज्ञांपरोक्षनिश्चयंहरति। उत्पत्स्यत्परोक्षज्ञानंनिवारयति। उत्पन्नमपिज्ञानंचित्तनिरोधहीनस्यनध्यानोपयोगिसदपरोक्षज्ञानायप्रभवतीत्यर्थः। कथं। अंभसिवायुर्नौ

वमिवप्लवमिवेति ॥ ६७ ॥ प्रजहातीत्यादिनोक्तज्ञानिलक्षणस्यासंभवनिरासायज्ञानस्यमहाप्रयत्नसाध्येंद्रियनिग्रहसाध्यत्वंविषयाविनिवर्तं
तइत्यादिनायदुक्तंतदुपसंहरति। तस्मादिति। यस्मादेवंनिगृहीतेंद्रियस्यैवोक्तरूपःप्रसादःप्रसादवतएवचित्तनिरोधरूपायुक्तिःयुक्तिमतएव
श्रवणमननेताभ्यांतत्वनिश्चयःतत्वनिश्चयवतएवापरोक्षसाधनंध्यानं। तस्मात्हेमहाबाहोसर्वशइंद्रियाणिसर्वाण्यपींद्रियाणिइंद्रियार्थेभ्यःरू
पादिसर्वेंद्रियविषयेभ्योयस्यनिगृहीतानितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता। प्रसादयुक्तिश्रवणमननतत्वनिश्चयध्यानप्रणाड्याअपरोक्षधीःप्रतिष्ठिताप्रक
र्षेणजायतइति ॥६८॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेतिपृष्टस्यज्ञानिलक्षणस्यप्रजहातीत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वातस्यासंभवंचविषयाइत्यादिश्लो
कनवकेनोक्त्वातस्मादित्यनेनतदुपसंहृत्येदानींस्थितधीःकिंप्रभाषेतेत्युत्तरार्धेभाषणादिप्रवृत्तिंपरमानंदतृप्तःकिमर्थंकरोतीतिकृतज्ञानिप्रवृ

तस्माद्यस्यमहाबाहो निगृहीतानिसर्वशः। इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
यानिशासर्वभूतानां तस्यांजागर्तिसंयमी। यस्यांजाग्रतिभूतानि सानिशापश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥

त्त्याद्याक्षेपस्योत्तरमाह। यानिशेति। यद्वाप्रजहातीत्यादिश्लोकचतुष्टयेविक्षिप्योक्तंज्ञानिलक्षणंपिंडीकृत्याह। यानिशेति। याभूतानां
प्राणिनांनिशेवनिशापरमेश्वरस्वरूपलक्षणायत्परमेश्वरस्वरूपंप्राणिनांनिशास्थानीयमितियावत्। निशायांसुप्तानीवनकिंचिद्भगवत्स्वरूपं
जानंतीतिभावः। तस्यांभगवत्स्वरूपलक्षणायांप्राणिनिशायांसंयमींद्रियसंयमयुक्तोज्ञानीजागर्ति। भगवत्स्वरूपंसम्यगापरोक्ष्येणपश्य ॥२६॥
ति। यस्यांविषयलक्षणायांभूतानिजाग्रतिरूपादिविषयेष्वासक्त्यानुभववंतोवर्तंतेप्राणिनःसानिशामुनेर्मननवतःअतएवपश्यतोपरोक्षि
णःसानिशेवनिशानकिंचिज्जानातीत्यर्थः। तथात्वेभाषणभिक्षाटनादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिचेत्। प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मस्वरूपस्य

वासनयाप्रायोल्पाभिसंधिपूर्वकंप्रवृत्तीनांमत्तस्येवोपपत्तेरितिभावः। एतेननित्यंभगवदेकचित्ततयातदितरत्राभिसंधिहीनत्वंज्ञानिलक्षणमि त्युक्तंभवति। एतच्चदेवेतरज्ञानिलक्षणंबोध्यं। अन्यथासर्वप्रेरकाणांदेवानामपिज्ञानित्वात्तेषांभगवदितरत्राभिसंध्यभावेलोकयात्रोच्छेदाप त्तेः। शब्दक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वात्मुनेःपश्यतइतिव्यत्यासेनमुनेर्मननवतःपश्यतइतिपौर्वापर्येणयोजना। ततश्चतयोर्हेतुहेतुमद्भावलाभः। सचमननादेःप्राक्दर्शनसाधनत्वस्यस्पष्टमनुक्तेःइहप्रसंगादुक्तइति ॥६९॥ ननुज्ञानिनोबाह्यानुसंधानहीनस्यमत्तस्येवयुज्येतापिकथंचि द्गमनादिकं। विषयानुभवस्तुदृश्यमानःकथंस्यात्। तस्यनियतसाधनसाध्यस्यानुसंधानेनविनानुदयात्। इत्यतोज्ञानिनाक्रियमाणविषया

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापःप्रविशंतियद्वत्। तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वे सशांतिमाप्नोतिनका
मकामी ॥७०॥ विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिस्पृहः। निर्ममोनिरहंकारः सशांतिमधिगच्छति ७१

नुभवप्रकारमाह। आपूर्यमाणमिति। नानानदीजलैरापूर्यमाणमपिअचलप्रतिष्ठंसरित्प्रवेशाद्वृद्धिविशेषहीनतयास्वभावतएवस्थितं। सरिता मप्रवेशनिमित्तशोषहीनंचसरित्प्रवेशार्थंयत्नहीनंचेत्यपिध्येयं। समुद्रमापोयद्वद्यथाप्रविशंतितद्वत्। तथायंज्ञानिनंविषयैरापूर्यमाणत्वेवाउत्से कानुत्सेकहीनं कामाःविषयाःप्रविशंतिसज्ञानीशांतिंमोक्षंआप्नोति। नतुकामकामीकुत्सितविषयेच्छावान्शांतिमाप्नोतीत्यर्थः। यद्वाविषय भोक्ताकामीकथमुच्यतइत्यतउक्तं। नत्विति। एवंविषयाननुभवन्सज्ञानीनकामकामी॥ ७० ॥एतच्छ्लोकोक्तंप्रपंचयति। विहायेति। यो निस्पृहोनिषिद्धस्पृहाहीनःनिर्ममःस्वामित्वाभिमानहीनःनिरहंकारःभक्षयामीतिकर्तृत्वाभिमानहीनःसन्सर्वान्कामान्विषयान्विहायचरति

भक्षयतिभक्षयामीतिकर्तृत्वाद्यभिमानत्यागेनविषयाननुभवतीत्यर्थः। सएवपुमानन्यःपशुरितिवा। सपुमान्शांतिमधिगच्छतीतिवाज्ञानिन
इयंस्तुतिः॥७१॥प्रजहातीत्यादिनोक्तंज्ञानिलक्षणप्रकरणंसमापयति। एषेति। एषाप्रजहातीत्यादिनोपक्रांतायानिशेत्यत्रनिष्कृष्योक्ताब्रा
ह्मीब्रह्मविषयास्थितिःसर्वकामप्रहाणनित्यभगवदनुस्मृत्यादिरूपब्रह्मज्ञानिलक्षणरूपास्थितिरितियावत्। एनामुक्तरूपांस्थितिंप्राप्यनमुह्य
ति। भववेदनानुभववान्नभवति। अंतकालेपिदेहत्यागकालेपिअस्यांभगवदनुस्मृत्यादिरूपस्थित्यांस्थित्वानिर्वाणंप्राकृतशरीरहीनंब्रह्मऋच्छ
तिप्राप्नोति। प्रारब्धकार्माभावेयद्देहेज्ञानोदयस्तद्देहत्यागकालेभगवदनुस्मृत्यातद्देहपातानंतरमेवमुक्तिः। प्रारब्धसत्वेतुदेहांतरंप्राप्येतिभावः।

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थ नैनांप्राप्यविमुह्यति। स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥
ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनाम
द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अर्जुनउवाच। ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिर्जनार्दन। तत्किंकर्मणिघो
रेमां नियोजयसिकेशव ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथाचसूत्रं। ॐभोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंपत्स्यतइति। ब्रह्मपदेनविरिंचोपादानव्यावृत्त्यर्थंनिर्वाणमितिविशेषणं। परब्रह्मप्राप्तेरेवमोक्षत्वा
दितिभावः ॥ ७२ ॥ ॐइतिश्रीमद्राघवेंद्रयतिकृतेश्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॐएषातेभिहितासांख्येइत्यंतेन
नत्वेवाहमित्यादिनाग्रंथेनजीवेश्वरस्वरूपमुक्त्वातज्ज्ञानोपायंचयोगेत्विमांशृण्वितिप्रतिज्ञापूर्वंत्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनोक्त्वाकर्मजंबुद्धि
युक्ताहीत्यादिनाकिंचित्प्रपंचनंतस्यकृतंपूर्वाध्याये। अत्रतुपूर्वोक्तस्यैवनिवृत्तकर्मरूपज्ञानोपायशब्दितयोगस्यावश्यकार्यताज्ञापनरूपंप्रपंच

नंप्राचुर्येणक्रियतइतिपूर्वोत्तराध्याययोःपौर्वापर्यंध्येयं । दूरेणह्यवरंकर्मेत्युक्तेलब्धावसरःपृच्छति। दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगात्कृपणाःफल
हेतवइत्यादिनोक्तदिशाबुद्धिःकर्मणःसकाशात्ज्यायसीचेत्श्रेष्ठायदि । हेजनार्दन तेतवमता तत्तर्हिकर्मणिकिंकिमर्थंमांनियोजयसीत्येकः
प्रश्नः । तत्रापिघोरेरागद्वेषाद्युपेतेयुद्धाख्येकर्मणिकिमर्थंनियोजयसीत्यन्यः । अयंभावः । सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीत्यादिफलश्रवणेनसर्व
कर्मणांहतोवाप्राप्स्यसेस्वर्गमित्यादियुद्धस्यापिकाम्यत्वात्तेषांचबुद्धियोगादवरत्वात् । यत्याश्रमविहितानांशमादीनांफलाश्रवणेनाकाम्य
त्वात् । शांतोदांतइत्युपक्रम्यात्मानंपश्येदितिज्ञानार्थत्वश्रवणाच्चयत्याश्रमंस्वीकृत्यतद्धर्मनिष्ठोभवेत्येवनियोक्तव्यं । नतुकाम्यकर्मणियु
द्धेयुद्धयस्वभारतेतिनियोजनंयुक्तमिति ॥ १ ॥ ननुबुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसीतिबुद्धिपदोक्तयुद्धाख्यकर्मणोपिज्ञानार्थत्वमु

व्यामिश्रेणैववाक्येन बुद्धिंमोहयसीवमे । तदेकंवदनिश्चित्य येनश्रेयोहमाप्नुयां ॥ २ ॥ ॥ श्रीभगवा
नुवाच । लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठा पुराप्रोक्तामयानघ । ज्ञानयोगेनसांख्यानां कर्मयोगेनयोगिनां ॥३॥

क्तमितिचेत् । तर्हिव्यामिश्रेणक्कचित्कर्मप्रशंसाक्कचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवं । यद्वायुद्धस्यक्कचित्स्वर्गार्थत्वंक्कचिज्ज्ञानार्थत्वमित्येवंव्यामिश्रेणसंदे
होत्पादकेनबुद्धिंमोहयसीवडोलायमानांकरोषीव । यदिकामिनोयुद्धंस्वर्गार्थंअकामिनोज्ञानार्थंइतिचेत्तथापियतिधर्मएवनियोगोयुक्तोन
तुवैकल्पिकेयुद्धे अतोयेनाहंश्रेयोवप्नुयां। तदेकंनिश्चित्यवदेति अत्रकेशवशब्दार्थउक्तः प्रथमाध्यायेनजायतेअर्दयतिचसंसारमितिदशमभा
ष्येनञःपरनिपातः अतएवनलोपाभावः । उत्तरपदेपरतःतस्यस्मरणात्इतितट्टीकोक्तदिशाचजनार्दनशब्दार्थोध्येयः ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि
सर्वकर्माण्याश्रमत्रयविहितानिकाम्यकामिभेदेनकाम्यान्यकाम्यानिचेतिवैकल्पिकानि । यतिधर्मास्तुशमादयःकेवलमकाम्याः। युद्धकर्मैव

नरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषाद्युपेताश्चनभवंतितथापितेषामनाधिकारिकविषयत्वात् । तवचजनकप्रियव्रतादेरिवआधिकारिकत्वात् । सुखदुःखेसमेकृत्वेत्यत्रोक्तदिशाभगवद्भक्त्यास्वधर्मत्वेनानुष्ठानेपापानवाप्तेर्वैकल्पिकेपियुद्धकर्मण्येवनियोज्यइतिभावेनाद्यप्रश्नस्योत्तरमाह । लोक इत्यादिना । द्वितीयस्यतुश्रेयानित्यादिनाग्रेध्येयं । अस्मिन्लोकेसाधकवर्गेनिष्ठास्वरूपेणस्थितिःमुक्तिरितियावत् । यद्वानिष्ठानितरां संसारगतिनिवृत्तिर्द्विविधाद्विप्रकारा द्विविधसाधनसाध्येत्यर्थः । पुरामयाप्रोक्ताहेअनघेतिसंबुद्धिः । कथमित्यतआह । सांख्यानांज्ञान प्रधानानांदेवानांसनकादियतीनांच । ज्ञानयोगेनप्राचुर्याज्ज्ञानस्योक्तिः । अप्रचुरकर्मोपेतप्रचुरज्ञानोपायेनजपध्यानादिनानिष्ठामुक्तिः योगिनांकर्मरूपोपायवतां कर्मयोगेनाप्रचुरज्ञानोपेतेनप्रचुरकर्मोपायेननिष्ठामुक्तिः । योगिनामित्यनंतरमितिशब्दोध्यायार्थः । अत्र

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोश्नुते । नचसन्यसनादेव सिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥

भगवज्ज्ञानिनामप्युभयेषांनज्ञानमात्रेणस्वयोग्ययावदानंदानुभवरूपसंपूर्णमुक्तिः । अपितुकर्मसमुच्चितेनैव । तत्रकेचनसनकादयोयतयः स्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्येज्ञानप्रचुराःसंतोमुक्तिभाजः । केचित्तुजनकप्रियव्रतादयोगृहस्थाःस्वगतज्ञानकर्मणोर्मध्येप्रचुरकर्माणःसंतएवमुक्तिभाजोभवंति । आधिकारिकतयातथैवभगवताकॢप्तत्वात् । तथाचत्वमप्याधिकारिकइतिकर्मणिविनियोज्यएवेतिभावः । अत्र नीरमिश्रक्षीरेक्षीरशब्दप्रयोगवत्प्राचुर्याभिप्रायेणज्ञानयोगेनकर्मयोगेनेत्यैकैकोक्तिरितिज्ञेयं ॥ ३ ॥ यतिधर्माःशमादयएवानुष्ठेयाःनतु गृहिधर्माः । तत्रापिनघोरंयुद्धकर्मेतिवादिनंपार्थंप्रतितवजनकादेरिवाधिकारिकत्वात्वर्णाश्रमोचिताःधर्मास्त्वयानुष्ठेयाएवेतिउक्तं । इदानीं कर्मनकार्यमितिवदतःकिंकर्माकरणप्राप्यत्वहेतुनामुक्तेर्नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वात्तदन्यथानुपपत्त्याकर्मनकार्यमित्यभिप्रायः । उतकर्मणः

संसारबीजत्वात्तदकरणंमुक्तिहेतुरिति । कर्मणाबध्यतेजंतुरितिस्मृतेःकर्मणोमुक्तिप्रतिबंधकत्वाद्वा । आद्यंनिराह । नेति । कर्मणामना
रंभादकरणान्नैष्कर्म्यंकर्माकरणप्राप्यत्वहेतुनानैष्कर्म्यशब्दवाच्यंमोक्षमश्नुतइतियत्त्वयोक्तं । तन्नभवति । कुतइत्यतउक्तं । पुरुषइति ।
पुराणिशरीराणिसरतिप्राप्नोतीतिपुरुसः पुरुसएवपुरुषः । हेतुगर्भमिदं । सदासूक्ष्मेणस्थूलेनचदेहेनयुक्तत्वादिति । कर्माकरणमात्रेणमो
क्षइतिपक्षेकदाचित्कर्मानधिकारशरीरस्यापिसंभवेनतद्देहेकर्माकरणनिमित्तमोक्षप्राप्त्याधुनादृश्यमानंपुरुषत्वंनस्यादितिभावः । नैष्कर्म्य
शब्दवाच्यत्वंतुकाम्यकर्माप्राप्यत्वनिमित्तेनोपपन्नं । मयातुनिवृत्तकर्मण्येवनियोगःक्रियतइतिभावः । द्वितीयमपिनिराह । नेति ।
कर्मणामनारंभादकरणान्नैष्कर्म्यंकाम्यकर्माप्राप्यंमोक्षमश्नुते । संसारबीजभूतकर्माभावादितित्वयोक्तंयत्तन्न । कुतःपुरुषइति । प्राग्व
देवार्थः । अनादौसंसारेकर्माधिकृतानंतजन्मसंभवेनसदापुरुषशब्दितदेहयुतत्वात्तत्रकृतानंतकर्मणांभावेनाद्यतनदेहावच्छेदेनकर्माकरणमा
त्रेणसंसारबीजाभावकृतमोक्षाशाकुतःस्यादितिभावः । तृतीयपक्षनिरासस्तुयज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रेत्यादौवक्ष्यते । ननुनिष्कामंज्ञानपूर्वं
त्वितिस्मृतौनिवृत्तकर्मणामोक्षउच्यते । तस्यमोक्षहेतुत्वेफलांतराभावएवयुक्तिर्नत्वन्या । तथाचकर्माकरणस्यापिफलांतराभावरूपयुक्ति
साम्यात् । आयासाभावरूपगुणवत्त्वाच्च । कर्माकरणादपिमोक्षःस्यात् । एवंत्वयिनान्यथेतोस्तीत्यादौश्रुतःकर्माकरणेप्रत्यवायस्तु
अमुमुक्षुविषयतयोपपन्नइत्यतआह । नचेति । सन्न्यसनात्काम्यकर्माकरणादेव । तन्मात्रादितियावत् । अनेननिवृत्तकर्मकरणमुपलक्ष्य
ते । निवृत्तकर्मकरणमात्रात्सिद्धिंमोक्षंपुरुषोनसमधिगच्छतिप्राप्नोति । किंतुतेनांतःकरणशुद्धिविषयवैराग्यश्रवणमननध्यानज्ञानद्वारैव ।
निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतीतिश्रुतेरप्ययमेवाभिप्रायः । तथाचनतत्प्रतिबंधाकर्माकरणस्यमोक्षहेतुत्वंशंक्यमितिभावः । ननुसत्वाश्र

मधर्माणांश्रुत्यादिसिद्धेमुक्तिहेतुत्वेफलांतराभावएवमुक्तिरितितत्प्रतिबंधास्तुकर्माकरणस्ययुक्तिहेतुत्वमित्यतोप्युक्तं । नचेति । सन्य
सनाद्यत्याश्रमादेवेत्यर्थः । सतुभगवतिमनःसमाधानद्वारातत्प्रीतिविशेषद्वारावामुक्तिहेतुर्नफलांतराभाववत्त्वेहेतुना । येनतत्प्रतिबंधा
पिफलांतराभावयुक्तयाकर्माकरणस्यमुक्तिहेतुत्वंशंक्येतेति । एतेनलोकइतिपूर्वश्लोकोक्तदिशानकेवलमाधिकारिकत्वात्तवकर्मणिनियो
गःअपितुकर्माकरणस्यत्वदुक्तरीत्यामुक्तिहेतुत्वभावादपीतिहेत्वंतरमुक्तंभवति ॥ ४ ॥ किंचकर्मणेत्यादिस्मृतिबलात्कर्मणोमुक्तिप्रति
बंधकत्वमितितृतीयपक्षेस्मृतौकर्मशब्दःसंकुचितवृत्तिरितिवक्ष्यमाणोपोद्घाततयाकर्माणिसर्वात्मनात्यक्तुंनशक्यानीत्याह । नहीति । जातुक
स्यांचिदवस्थायांक्षणमात्रमपिकश्चिदपिज्ञोऽज्ञोवाअकर्मकृत्कर्माण्यकुर्वन्नतिष्ठति । कुतइत्यतउक्तं । कार्यतइति । सर्वःसर्वेणजनेनव्यत्ययात् ।

नहिकश्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यतेह्यवशःकर्म सर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसं
यम्यय आस्तेमनसास्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ६ ॥ ॥

अवशःअवशेनअःइतिब्रह्मेतिश्रुतेः । विष्णुवशेनैवसतास्वतंत्रकर्तृविष्णवधीनकर्तृताकेनैवकर्त्राप्रकृतिजैर्गुणैःसत्वादिभिर्विकारकर्तृभूतैःक
र्मकार्यते । स्वतंत्रकर्त्राभगवताविकारकर्तृसत्त्वादिभिश्चप्रेरितोजनः । सदाकिंचित्कर्मकरोतीतिहेतोरकर्मकृत्कोपिनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुशरीर
यात्राद्यर्थकर्मणांत्यक्तुमशक्यत्वेपियज्ञादिकर्मणांत्यक्तुंशक्यत्वात्तेषामस्तुत्यागः । नह्यशक्यविषयेशास्त्रप्रवृत्तिरस्ति । अतःकर्मणाबध्य
तइतिकर्मत्यागपरेशास्त्रेकर्मशब्दोयज्ञादिकर्मपरोभविष्यतीत्यतोमनएवबंधमोक्षयोःप्रयोजकंनकर्मकरणाकरणेइतिभावेनमनसएवप्राधान्य
माह । कर्मेत्यादिश्लोकाभ्यां । कर्मेंद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानि । चक्षुरादीन्युपलक्ष्यंते । संयम्यनिगृह्ययोमनसाइंद्रियार्था

न्रूपादीन्मनसास्मरन्नास्तेवर्तते । सविमूढात्माभ्रांतःमिथ्याचारःकपटाचारःडांभिकउच्यतइत्यर्थः । यस्त्विंद्रियाणिचक्षुरादिज्ञा
नेंद्रियाणिमनसानियम्यअसक्तःफलेच्छाहीनःसन्कर्मेंद्रियैःकर्मयोगंस्ववर्णाश्रमोचितकर्मरूपज्ञानोपायंआरभतेकरोतिसविशिष्यते । पू
र्वतनादधिकोभवति । एतेनपूर्वश्लोकेमनसोनिग्रहाभावेबंधइत्यन्वयः । द्वियीयेतुमनसोनिग्रहेबंधाभावइतिव्यतिरेकउक्तः । तथापूर्वत्र
मनसोऽनिग्रहेमोक्षाभावइतिव्यतिरेकः । द्वितीयेतुश्लोकेमनसोऽनिग्रहेमोक्षइत्यन्वयइतिबंधापेक्षयामनसोनिग्रहनिग्रहयोरन्वयव्यतिरेकौमो
क्षापेक्षयाचव्यतिरेकान्वयावित्युक्तदिशाभिप्रेततयाबंधमोक्षयोर्मनोऽनिग्रहनिग्रहावेवप्रयोजकावित्युक्तंभवति । मनसएवप्रयोजकत्वज्ञा

यस्त्विंद्रियाणिमनसा नियम्यारभतेर्ज्जुन । कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतंकुरु
कर्मत्वं कर्मज्यायोह्यकर्मणः । शरीरयात्रापिचते नप्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लो
कोयंकर्मबंधनः । तदर्थंकर्मकौंतेय मुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ ॥

पनायमनसास्मरन्नित्युक्तिः । अन्यथास्मरणस्यमानसत्वाव्यभिचारान्मनसेतिव्यर्थंस्यादितिज्ञेयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततःकिमित्यतआह ।
नियतमिति । हियस्मादकर्मणःकर्माकरणात्कर्मानुष्ठानंज्यायःप्रशस्ततमं । अतोनियतंवर्णाश्रमोचितंकर्मकुरु । किंचाकर्मणःकर्माकुर्वतः
तेतवशरीरयात्रापिदेहनिर्वाहोपिनप्रसिद्ध्येदित्यर्थः ॥ ८ ॥ कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यते । तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदर्शि
नइतिस्मृतेर्मुक्तिप्रतिबंधकत्वात्कर्मनकार्यमितिप्राग्विकल्पितंतृतीयंपक्षंनिराह । यज्ञार्थादिति । यज्ञोविष्णुःयज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः । तद
र्थात् । यद्वाजानातीतिज्ञः । इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः । स्वपरगताशेषविशेषज्ञत्वात् । ज्ञोविष्णुःयेनोद्देशेनयातोविषयीकृतःसउद्देशोयज्ञःवि

ष्णुविषयोद्देशार्थात्कर्मणोन्यत्रविष्ण्वन्यविषयेविष्णूद्देशादन्योद्देशविषयेवा । अयंलोकोजनःकर्मबंधनः । कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्तरिल्युट् । कर्मबंधनंबंधकंयस्यसकर्मबंधनः । अवैष्णवकर्मैवप्रतिबंधकंनवैष्णवंकर्म । कर्मणेतिस्मृतौकर्मपदमवैष्णवकर्मपरं । नतुकर्ममात्रपरं । अत एवभाक्नहिकश्चिदितिश्लोकेकर्मणेतिस्मृतिबलात्कर्ममात्रंनकरोमीतित्वयावक्तुमशक्यं । स्मृतौकर्मपदस्यसंकोचस्त्वयाप्यभ्युपेयइतिभावे नाकर्मकृत्कोपिनास्ति । सदाभगवदादिप्रेरितःकिंचित्कर्मकुर्वन्नेवसर्वोप्यास्तेइत्यसंकुचितवृत्तित्वेबाधकमुक्तं । तथाशरीरयात्रापीत्यत्रापिदेहनिर्वाहाभावोबाधकउक्तः । अतस्तदर्थंभगवत्पूजार्थंमुक्तसंगःफलकामनाहीनःसन्कर्मसमाचरकुर्विति ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमोचितकर्मणः

सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वा पुरोवाचप्रजापतिः । अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भावयतानेन तेदेवाभावयंतुवः । परस्परंभावयंतः श्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ ॥

सर्वथाकर्तव्यत्वेस्तुतिनिंदापरकृतिपुराकल्परूपार्थवादंचाह । सहेत्यादिचतुर्भिःश्लोकैः । यज्ञैःसहवर्ततइतिसहयज्ञाःब्राह्मणादिप्रजाः पुरासर्गादौसृष्ट्वाप्रजापतिरुवाच । किमुवाचेत्यतआह । अनेनेत्यादिनाकारणादित्यंतेन । हेप्रजाः अनेनयज्ञेनयूयंप्रसविष्यध्वं । इष्टकामानितिशेषः । स्वस्वाभिमतपुमर्थान्संपादयत । एषयज्ञःवोयुष्माकमिष्टकामधुक् । कामाभोगाःतान्दोग्धीतिकामधुक् । इच्छाविषयभोगप्रदोस्तु ॥ १० ॥ कथमिष्टकामदोग्धृत्वंयज्ञस्येत्यतआह । देवानिति । हेप्रजाःअनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत । संभावयत हविर्भिःतर्पयत । तेहविरादिभिस्तृप्तादेवावोयुष्मान्भावयंतु । इष्टकामदानेबतर्पयंतु । एवमन्योन्यंभावयंतोदेवाश्चयूयंचपरंश्रेयोमोक्षा

ख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ एतदेवस्पष्ट(यन्)यितुंकर्माकरणेदोषमाह । इष्टानिति । यज्ञैर्भावितादेवावोयुष्मभ्यंइष्टान्भोगान्दास्यंति ।
तैर्दैर्वैर्दत्तान्नादीन्तेभ्योयज्ञादिभिरप्रदाययोभुंक्तेसःस्तेनएवचोरएव ॥ १२ ॥ एवमयजतोविनिंद्ययजतःस्तौति । यज्ञेति । विष्णुत
दितरदेवाराधनावशिष्टभोजिनःसंतःसर्वकिल्बिषैःपापैःमुच्यंते । यद्वावैश्वदेवादियज्ञावशिष्टभोजिनःसंतःसर्वकिल्बिषैः । खंडनीपेषणी
चुल्लीउदकुंभीचमार्जनी । पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतिइत्युक्तपंचसूनाकृतदोषैर्मुच्यंतइत्यर्थः । पुनरयजतोनिंदति । भुंजतइ
ति । आत्मकारणात्स्वार्थमेवयेपचंतितेपापाःअघमेवभुंजतेअघनिमित्तमेवभुंजतेतद्भोजनंपापहेतुरेवेत्यर्थः । इतिप्रजापतिरुवाचेतिइतिश

इष्टान्भोगान्हिवोदेवा दास्यंतेयज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो योभुंक्तेस्तंनएवसः ॥ १२ ॥
यज्ञशिष्टाशिनःसंतो मुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः । भुंजतेतेत्वघंपापा येपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥
अन्नाद्भवंतिभूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञाद्भवतिपर्जन्यो यज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

ब्दोयोज्यः ॥ १३ ॥ वर्णाश्रमोचितकर्मणःसर्वथाकर्तव्यत्वेस्तुत्याद्यात्मकार्थवादंचतुर्भिरुक्त्वाअधुनाजगच्चक्रप्रवर्तकत्वरूपंहेत्वंतरं
विपक्षेनर्थोक्त्याह । अन्नादित्यादित्रिभिःश्लोकैः । अन्नाभ्दूतानिभवंतिरेतोद्वाराप्राणिनउत्पद्यंते । पर्जन्यादादित्यादन्नसंभवःवृ
ष्टिद्वाराअन्नस्योत्पत्तिः । पर्जन्योमेघचक्राभिमानीआदित्यःयज्ञाद्भवति । यज्ञशब्दोत्राज्यादिहविःपरः । यजमानदत्तेनाज्यादिह
विषामुपभोजनेनादित्यस्यबलाद्युपचयान्निमित्तादुपचारेणयज्ञाद्भवतिपर्जन्यइत्युच्यते । यद्वापर्जन्यशब्देनादित्याभिमन्यमानमेघच
क्रमेवलक्षणयावा जनजातपरसस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिरितिस्मृत्युक्तयोगवृत्त्यावाग्राह्यं । तच्चयज्ञाद्भवति । हविर्भागेनपरितुष्टादादि

त्यादुत्पद्यते । अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायतेवृष्टिरित्यादेः । वृष्टिर्वार्षिकमेघचक्रंजायतइत्यर्थः । यज्ञोदेवदत्तोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपोज्योतिष्टोमादिःकर्मसमुद्भवः । तदंगक्रिययोत्पद्यते ॥ १४ ॥ कर्मब्रह्मोद्भवंपरब्रह्मजन्यंविद्धिजानीहि । ब्रह्मपरब्रह्मचाक्षरसमुद्भवं । अक्षरशब्दितवेदाभिव्यंग्यं । वेदेनयथावदवगतमेवब्रह्मसत्कर्मकारयतीतिभावः । तानिचाक्षराणिभूतव्यंग्यानीतिशेषोक्त्याचक्रंध्येयं । तस्मादुक्तपरंपरयायज्ञाभिव्यंग्यत्वात्सर्वगतंब्रह्म नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितमित्युच्यते । एवंचभगवतोयज्ञेप्रतिष्ठितत्वात्यज्ञानुष्ठानेनचक्रप्रवृत्तौभूतस्थितिहेतुत्वनिमित्तसुकृतमिवभगवदभिव्यक्तिनिमित्तंचसुकृतंभवतीतिभा

कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं । तस्मात्सर्वगतंब्रह्म नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥
एवंप्रवर्तितंचक्रं नानुवर्तयतीहयः । अघायुरिंद्रियारामो मोघंपार्थसजीवति ॥ १६ ॥

वः ॥ १५ ॥ एवंपुरातनैःप्रवर्तितंभगवतैववाप्राणिनामिष्टसिद्धयेप्रवर्तितंजगच्चक्रंइहलोकेयोनानुवर्तयतिकर्मनकरोतीतियावत् । विश्वस्यचक्रेंतर्भावात्कर्माकरणेनचक्राप्रवृत्तौचक्रविनाशकत्वेनविश्वहंतृत्वात्सअघायुः । ताद्थ्यात्ताच्छब्द्यं । अघनिमित्तमायुर्यस्यसतथा । इंद्रियारामःइंद्रियैर्विषयेषुरतिमान् । हेपार्थव्यर्थमेवजीवतिनरकेमज्जतीत्यर्थः । यज्ञदानतपोरूपत्रिविधकर्मणांगृहस्थानामिवब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयस्यापिविद्यादानाभयदानस्वभोक्तव्यान्नदानस्यचतथाध्ययनप्रवचनध्यानादिरूपवाचिकमानसिकयज्ञस्यतथाकृच्छ्रचांद्रायणादितपसःसत्वेनतेषामपिचक्रप्रवर्तनसंभवोज्ञेयः । उक्तंहिवाचिकोमानसोयज्ञोन्यासिनांतुविशेषतइत्यादि

॥ १६ ॥ एवंनकर्मणामनारंभादित्यादिनासहयज्ञाइत्यादिनाचोक्तदिशाकर्माकरणतत्करणयोर्हानिलाभौचेत्तर्हिपरमेश्वरेअसंप्रज्ञातस
माधिरूपंमनःसमाधानमपिनकार्यंप्रसज्येत। तत्रकर्मलोपस्यावश्यकत्वादित्यतआह। यस्त्विवति। तुशब्दःसमाधिस्थत्वविशेषसूचकः।
यस्त्वसंप्रज्ञातसमाधिस्थःमानवोपरोक्षज्ञानी। मनुतेरवण्। आत्मरतिरेव। अत्रात्मशब्दःसर्वोपिपरमात्मपरः। आत्मनिआत्मनोवारति
मान्दर्शनजन्यसुखवान्। परमात्मविषयकदर्शनजन्यसुखवानेवनत्वन्यत्ररतिमानित्येवकारार्थः। भगवतोन्यत्ररतिराहित्यंनप्रायेणेति
मंतव्यंकिंतुसर्वात्मनेत्याह। आत्मतृप्तइति। आत्मनातृप्तःपरमात्मप्रसादेनैव। तदन्यत्रसर्वात्मनालंबुद्धिमानित्यर्थः। अन्यत्रालंबु
द्धिरपिभगवत्प्रसादायत्तेतिभावः। किंचातिशयितंसुखंदत्वाभगवानन्यत्रसर्वात्मनालंबुद्धिमुत्पादयतीत्यतोऽन्यत्रालंबुद्धौहेतुतया

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः। आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥
नैवतस्यकृतेनार्थो नाकृतेनेहकश्चन। नचास्यसर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

प्रागुक्तरत्याख्यमेवसुखमाह। आत्मन्येवचसंतुष्टइति। सम्यक्तुष्टिमान्संतुष्टःमहासुखवानित्यर्थः। हेतुगर्भमिदं। भगवद्दर्शननिमि
त्तकमहासुखवत्त्वादन्यत्रालंबुद्धिमानिति। भगवद्दर्शननिमित्तकंमहासुखंकेनहेतुनास्यादित्यतस्संतुष्टत्वेहेतुरात्मन्येवेति। अधि
करणसप्तमी। आत्मनिस्थितएवसन्संतुष्टइति। असंप्रज्ञातसमाधिरूपयात्मनिस्थित्यैवसंतुष्टोनत्वन्येनकेनापीत्येवकारार्थः। अत्र
मानवइतिउक्तिःअपरोक्षिणएवासंप्रज्ञातसमाधिरितिद्योतयितुं। यस्त्वेवंरूपःतस्यकार्यंकर्तव्यंसंध्यावंदनादिकंकिमपिकर्मनविद्यते
॥ १७ ॥ ननुकर्मकरणाकरणयोर्लाभहानीचेत्तर्हिसमाधिर्नकार्यःप्रसज्येतेतिचोदितेसमाधिस्थस्यकार्यंनविद्यतेइत्युत्तरंकस्मादुक्तं।

कर्मकृतिकालेत्वयाहमुद्बोधनीयइतिकिंचित्प्रत्युक्त्वासमाधौस्थितःसन्तेनयोगशास्त्रोक्तैरुपायैरुद्बोधितःकर्मकरोतीत्येवोत्तरंकुतोनोक्त
मित्यतआह । नैवेति । तस्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यसमाधिंविनेहकृतेनयज्ञादिकर्मणात्मरत्यधिकस्तत्समोवार्थःपुमर्थोनास्ति । ननुय
ज्ञादिकरणार्थंउत्थानाभावेपिनित्यनैमित्तिककर्माकरणेप्रत्यवायात् । तत्करणार्थंसमाधितउद्बोधनंआवश्यकमित्यतआह । नाकृतेनेति ।
तस्यसमाधिस्थस्याकृतेनकर्मणासंध्यावंदनादितत्तत्कालानुष्ठेयकर्माभावेनकश्चनदोषइतिशेषःनास्ति । ननुसमाधिस्थस्याल्पस्ययज्ञादे
रनुष्ठानेफलाभावेपिसंध्याद्यकृतौप्रत्यवायाभावेपिगुरुदेवतादिषुपूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौस्यातामेवातस्तत्सन्निधानप्राप्तौउद्बो
धनमावश्यकमित्यतआह । नचेति । अस्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यसर्वभूतेषु । विषयसप्तमीयं । अर्थव्यपाश्रयःअर्थस्यव्यपाश्रयःप्राप्तिः । ये
नदर्शनसंभाषणपूजनादिव्यापारेणभवतिसोर्थव्यपाश्रयइतिव्यधिकरणबहुव्रीहिः । गुर्वादिविषयकदर्शनभाषणवंदनादिव्यापारःपुम
र्थप्राप्तिहेतुभूतःसमाधिस्थस्यनास्तीत्यर्थः । चशब्दःपूर्वार्धोक्तसमुच्चये । गुर्वादिविषयव्यापारेणाप्यात्मरतितुल्यंसुखंनलभ्यतइत्यभिप्रा
यः । एवंतत्पूजाद्यकरणमपिसमाधिस्थस्यनानर्थप्राप्तिहेतुरित्युपलक्ष्यते । यद्वानकेवलंचक्रप्रवर्तकत्वेनभूतस्थितिहेतुत्वात्कर्मकर्तव्यं ।
किंतुमुक्तस्यैवाकर्मत्वादमुक्तेनावश्यंकर्मकार्यमितितस्मादित्यनेनवक्तुंअकर्मत्वंमुक्तस्यैवेत्याह । यस्त्विति । यस्तुमानवःप्राप्तज्ञानफलो
मुक्तःआत्मरतिःआत्मनापरमात्मनारतिःअभिव्यक्तस्वरूपानंदोयस्यसतथा । आत्मनापरमात्मनातृप्तःकृतकृत्यःआत्मतृप्तःआत्मन्ये ॥३२॥
वचसंतुष्टःप्रीतिमान् । यद्वातृप्तिसंतोषशब्दयोःप्रीतिरूपैकार्थत्वेप्यात्मनातृप्तःप्रीतिमान्आत्मन्येवचसंतुष्टइत्येवतार्थभेदोध्येयः । तस्य
तुतस्यैवेतितुशब्दोत्रयोज्यः । मुक्तस्यैवकार्यंनविद्यते । ननुकृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैरित्युक्तेर्मुक्तस्यापिकर्मकर्तव्यमित्यतआह । नैवेति ।

प्राग्वदेवार्थः स्वेच्छयैवकरणंनविधिबद्धत्वेन। नवाफलापेक्षया तस्यैवफलरूपत्वेनफलांतराभावादितिभावः ॥१८॥ तस्मादसंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यवामुक्तस्यैववाऽकर्मत्वेनत्वादृशेनावश्यंकर्मणः कर्तव्यत्वादसक्तः फलस्नेहरहितः सन्कार्यमवश्यकर्तव्यंकर्मसततंसमाचरभगवत्पूजात्वेनानुतिष्ठ। ननुमुक्तस्यकर्मणाप्रयोजनाभावात्कार्याभावः। एवंमुमुक्षोरपिकर्मणाफलाभावात्कार्याभावः किंनस्यादित्यतआह। असक्तइति। पुरुषः असक्तः कर्माचरन्नेवज्ञानद्वारापरमाप्नोतिहियस्मात्तस्मान्मुक्तसमाधिस्थाभ्यामन्यस्यकर्मणाफलसत्त्वादस्त्येवकार्यमितिभावः ॥ १९ ॥ ननुज्ञानादेवमोक्षसिद्धेः कथमसक्तोह्याचरन्नेवेत्युच्यतइत्यतोमुक्तावानंदातिशयार्थंविहितकर्मणोवश्य

तस्मादसक्तः सततं कार्यंकर्मसमाचर। असक्तोह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः। लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्तव्यतायांज्ञानिनामाचारमपिप्रमाणयति। कर्मणैवेति। सहयोगेतृतीया। जनकादयोजनकप्रियव्रतादयोज्ञानिनः कर्मणैवकर्मसहिताएवकर्मकुर्वतएवसंसिद्धिंसंपूर्णमोक्षमास्थिताः प्राप्ताः। ज्ञानमात्रान्मुक्तिसिद्धावपितत्रानंदातिशयार्थंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः। तृतीयायाः करणार्थत्वेपिकर्मणाकरणेनसंसिद्धिंमोक्षमाप्ताइत्यर्थः। लांगलेनजीवामइतिवत्। ज्ञानद्वारकत्वाभिप्रायंकरणत्वमिति। यद्वासंसिद्धिंज्ञानंकर्मणाप्राप्ताइत्यर्थः। नकेवलंज्ञानिनामाचारात्कर्मकर्तव्यं। किंत्वीश्वरप्रीतिद्वारामुक्तिहेतुलोकसंग्रहार्थत्वाच्चकर्मकार्यमित्याह। लोकेति। लोकानामज्ञजनानांकर्मणिप्रवृत्तिरूपंसंग्रहमेवापि। नकेवलं। तान्याचारमित्यपेरर्थः। एवकारस्तुतिष्ठतुतावत्कर्मकरणेन्योहेतुरित्यर्थसूचकः। संपश्यन्कर्मकर्तुमर्हसि। जनककर्मणिप्रवर्तनेनभगवत्प्रीतिः तथाचमोक्षेसुखातिशयः इतिज्ञेयं। तदुक्तं। अज्ञा

गीता ॥३३॥

विवृतिः अ. ३

नांज्ञानदंकर्मज्ञानिनांलोकसंग्रहात् । अद्धैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपूर्तिदेति ॥ २० ॥ कथंकर्मकरणेनलोकसंग्रहइत्यतआह । यद्यदिति । श्रेष्ठोमहात्मायत्प्रमाणंकुरुतेयद्वाक्यादिकंप्रमाणंसदपिलोकेप्रमाणत्वेनानवगतंप्रमाणतयाज्ञपयतीत्यर्थः । यद्वायत्प्रमाणमित्येकंपदंबहुव्रीहिः । यत्प्रमाणंलौकिकंवैदिकंवाकर्मकुरुतेतदेवलोकोनुवर्तते अनुसरति ॥ २१ ॥ किंचप्रयोजनमात्रहीनेनापिमयाकेवलानुग्रहेणलोकसंग्रहार्थंकर्मक्रियतेमुक्तावानंदवृद्धिप्रयोजनवताज्ञानिनातत्कर्तव्यमितिकिंवाच्यमितिभावेनाह । नमइत्यादित्रिभिः । हेपार्थ

यद्यदाचरतिश्रेष्ठ स्तत्तदेवेतरोजनः । सयत्प्रमाणंकुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ नमेपार्थास्तिकर्तव्यं
त्रिषुलोकेषुकिंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदिह्यहंनवर्तेयं जातुकर्मण्यतंद्रि
तः । ममवर्त्मानुवर्तंते मनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ २३ ॥ उत्सीदेयुरिमेलोका नकुर्यांकर्मचेदहं । संकरस्यच
कर्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मेकिंचनकर्तव्यंनास्ति । यतस्त्रिषुलोकेषुप्रागप्राप्तंपश्चात्प्राप्तव्यंनास्ति । तथापिकर्मणिवर्तएव । कर्मकरोम्येव ॥ २२ ॥ यदिह्यहंजातुकदाचिदतंद्रितोनलसःकर्मणिनवर्तेयंनकर्मकुर्यांतर्हिममवर्त्ममार्गंकर्माकरणरूपंमनुष्याःसर्वशःसर्वेपिअनुवर्तंतेअनुसरेयुः । मद्दृष्टांतेनकर्मनकुर्युरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ततःकोदोषइत्यतउच्यते । अहंचेत्कर्मनकुर्यांतदाइमेलोकाःउत्सीदेयुःकर्मलोपेननरकंप्राप्नुयुः । किंचकर्मलोपेसतिब्रह्मक्षत्रादिवर्णविवेकोनस्यात् । अतोवर्णसंकरस्यचकर्तास्यांभवेयं । एवमहमेवप्रजाःउपहन्यांहतवान्भवेयं ॥ २४ ॥ ॥३३॥

ननु । अज्ञवदाग्रहेणज्ञानिनापिकर्मकार्यंचेद्विद्वदविद्वत्कर्मणोरविशेषप्रसंगइत्यतआह । सक्ताइति । हेभारतअविद्वांसोज्ञाःकर्मणिस
क्ताःअभिनिविष्टाःफलेच्छावंतःसंतोयथाकर्मकुर्वंतितथाविद्वान्ज्ञान्यपिअसक्तःफलेच्छाहीनःसन्लोकसंग्रहंचिकीर्षुःकर्मकुर्यादित्यर्थः ।
सक्त्यसक्तिपूर्वकत्वेनकर्मानुष्ठानंतयोर्विशेषइतिभावः ॥ २५ ॥ अज्ञानांकर्मणिसक्तिंजनयितुमपिज्ञानिनाकर्मकार्यमित्याह । नबुद्धी
ति । अज्ञानांभगवत्स्वरूपमजानतांकर्मसंगिनांकर्माभिनिवेशिनांबुद्धेर्भेदंविपर्यासंनजनयेत् । कर्मानुष्ठानाद्बुद्धेश्चालनंनकुर्यात् । वि
द्वान्युक्तोभगवतिमनोयोगवान्तत्पूजात्वेनेतियावत् । कर्मसमाचरन्सर्वकर्माणिजोषयेत् । सेवयेत्अज्ञानितिशेषः ॥ २५ ॥ ज्ञान्यज्ञानि

सक्ताःकर्मण्यविद्वांसो यथाकुर्वंतिभारत । कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं ॥ २५ ॥ नबुद्धि
भेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनां । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेःक्रियमाणा
नि गुणैःकर्माणिसर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते ॥ २७ ॥ ॥ ॥

नोःसक्ताइत्यादिश्लोकद्वयोक्तंकर्मानुष्ठानवैलक्षण्यंप्रपंचयति । प्रकृतेरित्यादिश्लोकत्रयेण । अत्रप्रकृतिशब्देनजीवस्वभवेश्वरजडप्रकृत
योग्राह्याः । प्रकृतेःप्रकृष्टकृतिमत्त्वहेतुनाप्रकृतिपदवाच्यस्यहरेःगुणैरिच्छाज्ञानप्रयत्नादिरूपगुणैर्धर्मैःस्वतंत्रैः । तथाप्रकृतेःउत्तममध्यमा
धमरूपजीवराशिस्वभावस्यगुणैरनुगुणैःतत्वज्ञानमिश्रज्ञानमिथ्याज्ञानादिरूपधर्मैरीशाधीनैः । तथाप्रकृतेःजडप्रकृतेःसंबंधिभिःगुणैस्त
त्कार्यभूतैःसत्वरजस्तमोगुणैःप्रकृतेर्विकारभूतैर्देहेंद्रियांतःकरणरूपगुणैःक्रियमाणानिकर्माणिसाधुकर्ममिश्रकर्मासाधुकर्माणिप्रति अहं
कारविमूढात्मासन्कर्ताहंस्वतंत्रकर्ताहमितिमन्यते । ईश्वरःस्वतंत्रकर्तासन्स्वज्ञानेच्छादिनास्वाधीनकर्त्रात्रिविधजीवस्वभावमनुसृत्यप्र

कृतिविकारजीवकरणैःप्रकृतिकार्यसत्वादिगुणरूपोपादानकारणेनक्रियमाणकर्मणामहमेवस्वतंत्रकर्तेत्यात्मानंअज्ञोजनोमन्यतेइत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमविद्वान्करोतिचेत्विद्वान्कथमित्यतआह । तत्वविदिति । गुणकर्मविभागयोःगुणानामिच्छादिभगवद्गुणानांसत्वादिप्रकृतिगुणानांप्रकृतिविकारतयाप्रकृत्युपसर्जनभूतचक्षुरादींद्रियशरीरमनसांचान्योन्यमुक्तविधयाविभागस्यतथाकर्मचस्वतंत्रभगवत्कर्तृकंतदायत्तजीवकर्तृकंविकाररूपप्रकृतिकर्तृकंचेतिकर्मविभागस्यतत्वविच्चुतत्वज्ञानीतुगुणाभगवदिच्छादयःगुणेषुजीवस्वभावकर्मादिषुप्रेरकत्वेनवर्तंते । भगवदिच्छाद्यनुसारेणच । गुणाइंद्रियाणिगुणेषुशब्दादिविषयेषुवर्तंते । अतोजीवस्यनक्वापिस्वातंत्र्यमितिमत्वानसज्जते । स्वात्मनःकर्तृत्वाभिमानेनसंसारमग्नोनभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वात्मनःस्वतंत्रकर्तृतांमन्यमानाःअविद्वांसःज्ञानिना

तत्वविच्चुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणागुणेषुवर्तंत इतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंतेगुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदोमंदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २९ ॥

बोधनीयाइत्यतआह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेरीश्वरस्येच्छादिगुणैःकर्तृभूतैः । प्रकृतेर्जडस्यकार्यभूतसत्वादिगुणैर्निमित्तैःप्रकृतेःप्रकृतेर्जडस्यविकारभूतगुणेष्विंद्रियेषुसंमूढाःममैवैतानिकरणानिइतितेषुस्वातंत्र्याभिमानिनःअतएवगुणकर्मसुगुणेषुशब्दादिविषयेषुसज्जंतेस्नेहातिशयवंतोभवंति । स्वकर्मसुचसज्जंतेस्वातंत्र्यभ्रमवंतोयेतानकृत्स्नविदःगुणकर्मविभागाज्ञान्मंदानयोग्यजनान्स्वयंकृत्स्नविज्ज्ञानीनविचालयेत् । गुणकर्मसुसंगंत्याजयित्वासन्मार्गेनप्रवर्तयेदित्यर्थः । शब्दाद्याइन्द्रियाद्याश्चसत्वाद्याश्चशुभानिचेत्यादेःगुणशब्दोनेका

र्थोध्येयः ॥२९॥ एवमविद्वत्कर्मतोविद्वत्कर्मणोनभिमानेनानुष्ठानरूपवैलक्षण्यमुक्त्वेदानींतवापिज्ञानित्वात्तथैवानुष्ठेयंकर्मेत्याह । मयी
ति । अध्यात्मचेतसाआत्मानंपरमात्मानंमामधिकृत्यस्थितमध्यात्मंअध्यात्मंचतत्चेतश्चतदध्यात्मचेतःतेनेतिवा । अधिअधिकंसचासा
वात्माचाध्यात्मा । अध्यात्मनिचेतोध्यात्मचेतःतेनेतिवा । सर्वाधिकपरमात्मभूतमन्निष्ठमनसानिराशीःविष्णुभक्तिज्ञानाद्यन्यकामरहि
तः । निर्ममःकर्मण्यहमेवस्वातंत्र्येणकरोमीतिस्वतंत्रकर्तृताभिमानहीनोभूत्वासर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यभगवान्कृष्णएवमयिस्थित्वा
सर्वकर्माणिकरोतीतिज्ञात्वा तानिचश्रीकृष्णपूजारूपाणीतिमयिसमर्प्यविगतज्वरःत्यक्तशोकःसन्युध्यस्वेति । तदुक्तं । नाहंकर्ताहरिःक
र्तातत्पूजाकर्मचाखिलमित्यादि ॥ ३० ॥ विद्वांसएवंकर्मकुर्वंतीत्येतावतामयाप्युक्तविधयाकर्मकार्यमितिकुतइत्यतःस्वोक्तस्यकरणेअकर

मयिसर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्वविगतज्वरः ॥३०॥ येमे
मतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः । श्रद्धावंतोनसूयंतो मुच्यंतेतेपिकर्मभिः ॥ ३१ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतो
नानुतिष्ठंतिमेमतं । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

णेचफलमाह । येमइत्यादिश्लोकद्वयेन । येमानवाःश्रद्धावंतःमद्वाक्येष्वास्तिक्यबुद्धिमंतः । अनसूयंतःकष्टेकर्मणिमवर्तयतीतिमयिदोषदृ
ष्टिमकुर्वंतःसंतःइदंपूर्वोक्तश्लोकोक्तरीत्याकर्मानुष्ठानरूपंमेमतंनित्यमनुतिष्ठंतितेपिकर्मभिर्निवृत्तकर्मभिर्मुच्यंते । ज्ञानद्वारेतियोज्यं । कि
मुतापरोक्षज्ञानिनोमुच्यंतइतिकैमुत्यसूचनार्थोपिशब्दः । एतत्सूचनंचप्रासंगिकंध्येयं ॥३१॥ येतुएतन्मेमतंअभ्यसूयंतःकष्टंकर्मेतिदोषदृ
ष्टिमंतःसंतोनानुतिष्ठंति । तानचेतसःविवेकशून्यान्अतएवज्ञातव्यसर्वज्ञानविषयेविमूढान्विशेषेणमिथ्याज्ञानिनःअतएवनष्टान्नरका

द्यनर्थभाजोविद्धिजानीहि ॥ ३२ ॥ यदित्वन्मतानुष्ठानेमोक्षःअन्यथातुनाशःतर्हितेमतंकिमितिलोकोनानुतिष्ठतीत्यतआह। सदृश
मिति। प्रकृतिशब्दोत्रपूर्वसंस्कारार्थःसन्‌तत्कार्यरागद्वेषोपलक्षकः । ज्ञानवानपित्वन्मतकरणाकरणयोरिष्टानिष्टज्ञानवानपि। स्व
स्याःप्रकृतेःस्वकीयपूर्वसंस्कारकार्यरागद्वेषयोःसंदृशमनुगुणमेवचेष्टते। कर्मकरोति। किमुताज्ञइत्यपेरर्थः । ननुमनोनिग्रहेस्वभावा
नुगतचेष्टोपरतिःस्यादित्यतआह। प्रकृतिमिति। प्रकृतिंस्वभावंयांतिप्राणिनः। तत्रमनोनिग्रहःकिंकरिष्यति नकिमपीत्यर्थः। तदु
क्तं। बुध्वाप्यसौयतोनित्यस्वभावानुगचेष्टितः। स्वभावंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीति। यद्वामंदान्नविचालयेदित्ययोग्ये
षुतत्वबोधोनकार्यइत्युक्तंतत्कुतइत्यतआह। सदृशमिति। प्रागिवार्थः। तत्वोपदेशेनोत्पन्नज्ञानवानपिस्वभावानुगुणचेष्टावानेवभव

सदृशंचेष्टतेस्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिंयांतिभूतानि निग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥ इंद्रियस्यें
द्रियस्यार्थे रागद्वेषौव्यवस्थितौ। तयोर्नवशमागच्छेत्तौ ह्यस्यपरिपंथिनौ ॥ ३४ ॥ ॥

ति। नतूपदेशजन्यज्ञानानुरूपेचष्टावानपिभवति। अतस्तत्रतत्वोपदेशोव्यर्थइतिभावः ॥ ३३ ॥ यदिसर्वाणिभूतानिस्वभावानुगु
णमेवचेष्टंते। निग्रहोऽकिंचित्करः। तर्हिमयिसर्वाणीत्यत्रेतिकर्तव्यतापूर्वकर्मविधानंयेमेमतमित्यादिनातस्यफलोक्तिश्चव्यर्थेत्यतआह।
इंद्रियस्येति। जात्येकवचनं। इंद्रियाणांचक्षुरादीनामर्थेषुरूपादिषुइंद्रियाणांरागद्वेषौअनुकूलेरागःप्रतिकूलेद्वेषश्चेत्येवंरागद्वेषौव्यव
स्थितौ अवश्यंभाविनौ। लोभमोहमदमत्सराणामुपलक्षणं। प्राधान्याद्द्वयोरेवोक्तिः। तदनुरूपाचप्राणिनांचेष्टेतिनिग्रहोऽकिंचि
त्करोयद्यपि। तथापितयोःरागद्वेषयोःरागादिषड्वर्गवशंनगच्छेत्। नप्राप्नुयात्। कुतः हियस्मादस्यश्रेयोर्थिनःतौपरिपंथिनौश्रेयो

विघातकौपापहेतूचातइत्यर्थः । निग्रहात्सद्यःफलाभावेप्यतिप्रयत्नवतोभवत्येवफलमितिभावः । उक्तंहिसंस्कारोबलवानेवेत्यादि। एतच्चयोग्यजनविषयंध्येयं ॥ ३४ ॥ ज्यायसीचेदित्यत्रार्जुनेनकर्मैवनकार्यं । तत्रापिनरकाद्यनर्थहेतुरागद्वेषोपेततयाघोरंयुद्धाख्यंकर्मतुनैवकार्यमितिकृताक्षेपद्वयमध्येप्राथमिकोलोकेस्मिन्नित्यादिनोत्तरितः । द्वितीयस्त्वधुनायुध्यस्वविगतज्वरः । तयोर्नवशमागच्छेदित्याद्युक्त्यास्मारितःसन्परिह्रियते । श्रेयानिति । स्वधर्मःस्ववर्णाश्रमोचितोधर्मःविगुणःअंगहीनोपिस्वनुष्ठितात्सर्वांगसाकल्येनकृतात्परधर्मादन्यवर्णाश्रमोचितधर्मादपिश्रेयानधिकतरः । कुतःस्वधर्मेयुद्धादौनिधनमपिश्रेयः श्रेष्ठतरं । परधर्मःवर्णाश्रमांतरधर्मस्तुभयावहः । निषिद्धत्वात्अनर्थप्रापकोयतोतइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तयोर्नवशमागच्छेदित्यत्रातिप्रयत्नवतःपापहेत्वरिषड्वर्गजयी

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मेनिधनंश्रेयः परधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अथकेनप्रयुक्तोयं पापंचरतिपूरुषः । अनिच्छन्नपिवार्ष्णेय बलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥ ॥

शक्यइत्युक्तं । तेषुकोबलवान्तंमहाप्रयत्नेनजेष्यामीतिभावेनपृच्छति । अथेति । मयिसंन्यस्यकर्माणीत्यादावुक्तसेतिकर्तव्यताककर्मकर्तव्यतारूपप्रकृतप्रमेयेपापहेतुप्रश्नोनुपयुक्तः । तथापितयोर्नवशमित्यर्धेकामाद्यरिषड्वर्गस्यपापहेतुत्वोक्त्यास्मारितं । तेषुप्रबलपापहेतुप्रश्नोयंप्रासंगिकइतिभावेनगीताकृताप्रकृतादर्थादर्थांतरद्योतकोथशब्दःप्रयुक्तः । यद्वाप्रकृतेःक्रियमाणानीत्यत्रेश्वरस्यसर्वप्रेरकत्वोक्त्यातत्प्रेरकत्वस्यपार्थस्यदेवत्वेनदेवानांप्रेरकत्वस्यचज्ञाततयातत्रप्रश्नायोगात् । इंद्रियस्येत्यत्ररागशब्दितकामाद्यरिषड्वर्गस्यप्रवर्तकत्वोक्त्यापरमेश्वरात्देवजाताच्चाथानंतरंकामादिषट्सुबलवत्प्रश्नोयमितिद्योतनादानंतर्यवाच्येवायमथशब्दः । तथाचायमर्थः ।

॥३६॥ अथपरमेश्वराद्देवेभ्यश्चानंतरं अयंपुरुषःपापाचारमनिच्छन्नपिबलान्नियोजितइवपापंचरति । सकामादिषुकेनबलवताप्रयुक्तःप्रेरित
श्चरति । हेवार्ष्णेयवृष्णिकुलोद्भवेति ॥ ३६ ॥ काममूलत्वात्सर्वेषांसएवबलवानित्याह । कामएषइति । एषत्वयापृष्टःपुरुषस्य
पापेषुबलवान्प्रवर्तकइत्यनूद्यकामइतिविधीयते । एषकामःएषक्रोधः । कामात्क्रोधोभिजायतइत्युक्तेःकामजत्वात्क्रोधस्यकार्यकारण
योर्गोभिश्रीणीतमत्सरमित्यादाविवाभेदोपचारेणेयमुक्तिः । सचक्रोधोरजोगुणात्समुद्भवतीतिसतथाकामनिमित्तकोरजोगुणपरिणाम
इत्यर्थः । क्रोधइत्युपलक्षणं । तथाचकामनिवृत्तौतन्मूलाःक्रोधादयःपापहेतवोनिवर्तितुंशक्यंतइतिकामनिवृत्तावेवातिप्रयत्नःकार्य
इतिभावः । कामस्ययावदपेक्षितंदत्वाजेतव्यःसइत्यतःकामंविशिनष्टि । महाशनः महदशनंभोग्यंविषयोयस्यसतथा । महत्पा

श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिहवैरिणं
॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच । यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥ ॥

प्मपापंब्रह्महत्यादिरूपंयस्मात्सतथा । इहऐहिकामुष्मिकपुरुषार्थविषये । एनंकामंवैरिणंनित्यंअशुभेष्वेवप्रवर्तकतयामोक्षविरोधि
त्वात्शत्रुभूतंविद्धिजानीहि । कामाभिमानीकालनेमिर्ज्ञेयः ॥ ३७ ॥ अशुभप्रेरकेषुक्रोधाद्यभिमान्यसुरेषुकामःकथंबलवानित्यतआ
ह । धूमेनेत्यादिश्लोकद्वयेन । वह्निर्यथाधूमेनाव्रियतेतथातेनकामेनेदंउत्तमजीवजातंकिंचिदावृतं । यथाचादर्शोदर्पणोमलेनावृतःत ॥३६॥
थेदंमध्यमजीवजातंतेनकामेनाधिकमावृतं । यथाचगर्भःउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणाव्रियतेआच्छाद्यते । तथेदमधमजीवजातंतेनकामेनात्यंत
मावृतं । त्रिविधस्यापिजीवजातस्ययथायोग्यंयथावत्तयापरावरतत्वज्ञानप्रतिबंधकःकामइत्यर्थः । यद्वाइदमित्यनेनेश्वरांतःकरणजी

वाख्यंवस्तुत्रयंग्राह्यं । वह्निर्यथाधूमेनाव्रियतेतथेश्वरोजीवगतकामेनावृतः । प्रकाशरूपोप्यग्निर्धूमेनावृतोन्यैर्यथानदृश्यतेतथेश्वरः
स्वयंसर्वंजानन्नपिनान्यैर्ज्ञायतइत्यर्थः । आदर्शोमलेनेवांतःकरणंकामेनावृतंयथाऽदर्शोमलेनावृतोमुखाद्यभिव्यक्तिहेतुर्नभवति । तथा
जीवांतःकरणंकामावृतंसदीश्वरंजीवंवानप्रकाशयतीत्यर्थः । यथोल्बेनावृतोगर्भःतथाकामेनावृतोजीवःउल्बेनवेष्टितोगर्भोयथाव्यापा
राक्षमस्तथाजीवोपिकामेनावृतोनेश्वरादिज्ञानेक्षमइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवंज्ञेयस्येश्वरादेःज्ञानकारणस्यमनसःज्ञातुर्जीवस्यप्रतिबंधकः
कामइत्युक्त्याज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वमुक्तं । इदानींशास्त्रतोजातमपिज्ञानंस्वकार्यापरोक्षज्ञानायनप्रभवतीत्याह । आवृतमिति ।
ज्ञानिनःशास्त्रजनितज्ञानिनोपिज्ञानंकामावृतंभगवदपरोक्षज्ञानायनप्रभवति । किमुगुरूपदेशमात्रजज्ञानवतइतिसूचनायज्ञानिनइत्युक्तं ।

आवृतंज्ञानमेतेन ज्ञानिनोनित्यवैरिणा । कामरूपेणकौंतेय दुष्पूरेणानलेनच ॥ ३९ ॥
इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्यदेहिनं ॥ ४० ॥

अन्यथाज्ञानस्यज्ञानिसंबंधाव्यभिचारात्ज्ञानिनइत्युक्तिर्व्यर्थास्यात् । केनावृतंज्ञानमित्यतउक्तं । कामरूपेणेति । रूप्यतेनिरूप्य
तेनयेतिरूपमाख्या कामेतिरूपमाख्यायस्यतेनकामरूपेणकामाख्येननित्यवैरिणासदापकारिणादुष्पूरेणदुःखेनपूरयितव्येन । नकेवलं
दुष्पूरःकिंत्वनलेननविद्यतेऽलंतृप्तिर्यस्यसोनलः । तेनमहतोभोग्यस्यविषयस्यप्राप्तावपिअधिकेच्छयालंबुद्धिहीनेनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ य
दर्थमर्जुनेनपापप्रवर्तकेषुबलवान्पृष्टः उत्तरितश्च तस्यबलवतःकामस्यशत्रोर्वधार्थमधिष्ठानमाह । इंद्रियाणीति । अस्यकामाख्यश
त्रोरिंद्रियाणिचक्षुरादीनिमनोबुद्धिश्चाधिष्ठानं । प्राधान्यज्ञापनायमनोबुद्ध्योःपृथगुक्तिः । अधिष्ठानतांव्यनक्ति । एतैरिति । एतै

र्मनोबुद्धींद्रियैर्विषयसंस्पृष्टैरेषकामाख्यशत्रुर्ज्ञानमावृत्यज्ञानजन्मप्रतिबध्येतिवा । जातमपिज्ञानंकार्याक्षमंकृत्वेतिवार्थः देहिनंजीवंवि
मोहयति ॥ ४० ॥ हियस्मात्हेभरतर्ष भत्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यविषयसंगतान्यकृत्वा संगतत्वेवामनोबुद्ध्योर्विषयस्पर्शमकृत्वा तयोर्विष
यसंस्पर्शेपिक्षोभमप्राप्येतिवार्थः । ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनंयस्मात्तंपाप्मानंपापहेतुमेनंकामंप्रजहिहतंकुरु । हृताधिष्ठानोहिशत्रुर्नाशयितुं
शक्यइतिप्रसिद्धिद्योतकोहिशब्दः । इंद्रियजयःकामहननोपायइतिभावः ॥ ४१ ॥ शत्रुहननेआयुधरूपंज्ञानंएवंबुद्धेरित्युत्तरश्लो
केवक्तुंज्ञानविषयमाह । इंद्रियाणीति । शरीरादिंद्रियाणिपराणि । उत्कृष्टानीत्यर्थः । इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाःअर्थेभ्यश्चपरंमनःइ

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्यभरतर्षभ । पाप्मानंप्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥
इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः । मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ॥ ४२ ॥

त्यध्याहारेणयोजनाध्येया । तथायोबुद्धेःपरतस्तुसइत्यत्रबुद्धेरात्मामहान्परः । महतःपरमव्यक्तंयोव्यक्तात्परतस्तुसइत्यपिध्येयं ।
सपरमात्मेत्यर्थः । इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाःइत्यादिकाठकश्रुतेः । अस्यार्थस्तुदेवेभ्यइंद्रियात्मभ्योज्यायांसोर्थाभिमानिनः । सोमवि
त्तपसूर्याप्याअश्व्यग्नींद्रेंद्रसूनवः । यमोदक्षश्चेंद्रियेशाःसौपर्णीवारुणीतथा । उमेतिचार्थमानिन्यस्तिस्रोद्विश्येकदेवताः । मनोभि
मानिनोरुद्रवींद्रशेषास्त्रयोपितु । श्रेष्ठाअर्थाभिमानिभ्यस्तेभ्योबुद्धिःसरस्वती । तस्याब्रह्मामहानात्माततोव्यक्ताभिधारमा । तस्या
स्तुपुरुषोविष्णुःपूर्णत्वान्नैवतत्समइत्यादिकाठकभाष्यात् । तथासर्वेभ्यःप्रवरादेवाइत्यादितात्पर्यवाक्याच्चावसेयः ॥ ४२ ॥

एवंतारतम्यांतगतत्वेनज्ञेयमुक्त्वातज्ज्ञानमाह । एवमिति । एवमुक्तदिशाबुद्धेर्महतोव्यक्ताच्चपरंबुद्ध्वाआत्मानंमनःआत्मनाबुद्ध्यासं
स्तभ्यनिश्चलंकृत्वादुरासदंदुःखेनासादनीयं निवर्तनीयमितियावत् । कामरूपंशत्रुंजहिहतंकुरुहेमहाबाहोइति ॥ ४३ ॥ इतिश्री
गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ॐ॥ पूर्वाध्यायेनियतंकुरुकर्मत्वमित्यादिनाकिंचिद्विवृतस्यनिवृत्तकर्मणःत
थायोबुद्धेःपरतस्तुसइत्यादिनातारतम्यांतगतत्वेनोक्तविष्णोस्तज्ज्ञानस्यचविस्तरेणनिरूपणमत्राध्यायेक्रियते । एवंज्ञात्वाकृतंकर्मेत्यतः

एवंबुद्धेःपरंबुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहिशत्रुंमहाबाहो कामरूपंदुरासदं ॥ ४३ ॥ इतिॐतत्स
दितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनामतृतीयो
ध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । इमंविवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमव्ययं । विवस्वान्मनवेप्राहमनु
रिक्ष्वाकवेब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राक्तनग्रंथेनबुद्धेःपरस्यविष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञादित्यतःपूर्वेणनिवृत्तस्यकर्मणोन्यस्माद्भेदः । निवृत्तकर्मण्येवोपा
सनायज्ञादिरूपेणभेदइत्येवंकर्मविस्तारोक्तिः । शेषेणज्ञानमाहात्म्योक्तिरितिविवेकः । मयिसर्वाणीत्युक्तनिवृत्तकर्मलक्षणज्ञानोपाया
नुष्ठानाननुष्ठानाभ्यांयेमेमतमित्यादिनार्थानर्थयोरुक्त्याअवश्यमनुष्ठेयमित्युक्तं । पुनस्तदनुष्ठानेरुच्युत्पादनायपूर्वानुष्ठितश्चायंधर्मइत्या
ह । इममित्यादित्रयेण । अव्ययफलत्वादव्ययं । इमंयोगंमयिसर्वाणीत्यनेनोक्तं । निवृत्तकर्मलक्षणंज्ञानोपायंविवस्वतेआदि

त्याय । सचस्वपुत्राय मनवे श्राद्धदेवाय सचमनुःस्वपुत्रायेक्ष्वाकवे ॥ १ ॥ राजानश्चऋषयश्चेतिवा राजर्षयोराजश्रेष्ठाःनिमिप्रभृत
यः स्वपित्रिक्ष्वाकुप्रभृतिभिर्विदुरितिवा । अत्रप्रवचनवेदनशब्दैःविवस्वदादीनामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यं अद्यतनानामज्ञानेकारणमाह ।
सइति । हेपरंतपशत्रुतापन सचयोगःमहताकालेनइहलोकेनष्टःअदर्शनंगतः ॥ २ ॥ कुतःप्रोक्तइत्यतउक्तंभक्तोसीत्यादि । हिशब्दो
हेतौ । भक्तत्वादिहेतुनाहियतस्त्वेप्रोक्तोतएतद्रहस्यंउत्तमंचेति । हियतोरहस्यंउत्तमंचातोभक्तत्वात्तेप्रोक्तअवश्यानुष्ठानायेतिवा । क
र्मणैवहिसंसिद्धिमित्यत्रगृहस्थधर्मस्त्वयानत्याज्यइत्यत्रजनकादिज्ञान्याचारउक्तः । अत्रतुनिवृत्तकर्मानुष्ठानेमहदाचारःप्रमाणत्वेनोच्य

एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः । सकालेनेहमहता योगोनष्टःपरंतप ॥ २ ॥ सएवायंमयातेद्य यो
गःप्रोक्तःपुरातनः । भक्तोसिमेसखाचेति रहस्यंह्येतदुत्तमं ॥ ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अपरंभवतोजन्म
परंजन्मविवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौप्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनिमे
व्यतीतानि जन्मानितवचार्जुन । तान्यहंवेदसर्वाणि नत्वंवेत्थपरंतप ॥ ५ ॥ ॥

तइतिनतेनगतार्थत्वंशंक्यं ॥ ३ ॥ मयिसर्वाणीत्यत्रहरेःपूज्यत्वंअर्जुनस्यपूजकत्वमित्युक्तं । तथातस्यैवस्वतंत्रकर्तृत्वमन्यस्यतदधीन
नकर्तृत्वमुक्तं । एवंचपूज्यपूजकत्वादिनातत्राभिप्रेतंजीवेश्वरभेदंप्रमाणेनज्ञातुंपृच्छति । अपरमित्यादिना । एवंचनत्वेवाहमित्या
दिनासर्वप्रकारेणोत्पत्तिनाशराहित्यंभगवतःश्रुतवान्कथमेवंअपरंपश्चात्तनंभवतोजन्मेतिपृच्छतीतिचोद्यानवकाशः ॥ ४ ॥ अतएवंवि
दितप्रश्नाभिप्रायोभगवान्तवचेतिनत्वंवेत्थेतिपराक्त्वाज्ञत्वयोरुक्तिंकृतवान् । अन्यथाबहूनिमेव्यतीतानिजंन्मानीत्येतावताप्रश्नपरिहारा

त्तवचेत्याद्युक्तिर्व्यर्थास्यादितिज्ञेयं ॥ ५ ॥ जन्मान्यतीतानिचेत्तर्हिजननमरणराहित्यमीश्वरत्वंवातवस्यात् । तथाचाविनाशित्वि
त्युक्तविरोधइत्यतआह । अजोपीति । देहतोप्युत्पत्तिहीनोपिअव्ययोऽविनाशीआत्मास्वरूपंदेहश्चयस्यसोव्ययात्मासन्नपिभूतानामीश्व
रःसन्नपिसंभवामीत्यन्वयः । स्वरूपतोदेहतश्चअनादिनित्यस्यकथंजनिरित्यतउक्तं । प्रकृतिमधिष्ठायेति । प्रकृतिशब्दःप्राकृतपरः । प्रा
कृतान्प्रकृतिजान्वसुदेवादीनधिष्ठायानुप्रविश्यात्ममाययास्वेच्छयास्वज्ञानेनवासंभवामिप्रादुर्भवामि । अतोजातइतिलोकस्यभ्रांतोव्यव
हारइतिभावः । यद्वास्वांस्वकीयांमदधीनांप्रकृतिंतमोरूपामधिष्ठायआश्रित्यसंभवामि संभूतोजातइतिभ्रमविषयोभवामि लोकस्येत्यर्थः ।

अजोपिसन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपिसन् । प्रकृतिंस्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदा
यदाहिधर्मस्य ग्लानिर्भवतिभारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानंसृजाम्यहं ॥ ७ ॥ परित्राणायसाधू
नां विनाशायचदुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामियुगेयुगे ॥ ८ ॥ ॥

स्वाधीनप्रकृत्यावसुदेवादिदेहान्निर्माययतेष्वनुप्रविश्यप्रादुर्भवकरणेकिंप्रयोजनमित्यतोप्युक्तं । स्वांप्रकृतिमधिष्ठायेति । स्वस्वभावम
नुसृत्यसंभवामीति देवस्यैषस्वभावएवनप्रयोजनापेक्षेतिभावः । एतेनजीवजन्मविलक्षणजन्मवत्त्वाद्धरेःपूज्यत्वादिनाजीवभेदउपपादि
तइतिज्ञेयं ॥ ६ ॥ किंचस्वप्रयोजनाभावेपिलोकापेक्षितधर्माधर्मस्थापनोत्सादनाद्यर्थमवतारइतिसंभवकालोक्तिपूर्वकमाह । यदे
त्यादिश्लोकद्वयेन । युगेयुगइतिधर्महान्यधर्मवृद्धिकालइत्यर्थः । अवतारंविनासाधुपरित्राणादिसंभवेपिलीलयैवावतारद्वारापरित्रा

णादिकंस्वभावादेवतस्येतिज्ञेयं ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवंस्वभावादेवावतारादिस्वव्यापारमुक्त्वातज्ज्ञानफलमाह। जन्मेति । एवमुक्तप्रकारेणदिव्य मलौकिकंमेजन्मकर्मचतत्वतोयथावत्तयायोवेत्तिसज्ञानीदेहंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैतिनप्राप्नोति। किंतुमामेति । अत्रजन्मकर्मरूपैकदेशज्ञानेनमु क्त्युक्तिर्योग्यगुणज्ञानोपलक्षणार्थाज्ञेया ॥ ९ ॥ एवंज्ञात्वामुक्ताःसंतिकिमित्यतःसंतीत्याह। वीतरागेति । तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वंकुतइत्यतो वाह। वीतेति। अपगतरागभयक्रोधाःमन्मयाःमत्प्रधानाः । अहमेवप्रधानइतिजानंतइतियावत्। यद्वामन्मया मत्प्रचुरा मामेवसर्वभूतेषुसत्ता प्रतीत्यादिप्रदंजानंतइतियावत् । मामुपाश्रिताःमदेकशरणाःबहवोज्ञानाख्यतपसा ज्ञानेनतपसाचेतिवापूताःदग्धकर्माणःमद्भावंमयिसायु

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्वतः । त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्म नैतिमामेतिसोर्जुन ॥९॥ वीतरागभयक्रो धा मन्मयामामुपाश्रिताः । बहवोज्ञानतपसा पूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥ येयथामांप्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं । ममवर्त्मानुवर्तंते मनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

ज्यलक्षणंभावंस्थितिमागताःप्राप्ताः ॥ १० ॥ ननुसामान्यतोविष्णुंसर्वोत्तमंज्ञात्वाअन्यदेवताःपितॄंश्चेष्ट्वांतेतत्कर्मविष्णौसमर्पयंतियेत्रैवि द्याःतेषामपिमोक्षश्चेत्कोविशेषस्त्वामुपाश्रितानामित्यतोनज्ञानिनांत्रैविद्यानांचफलसाम्यं। तत्तत्सेवानुसारेणैवमोक्षस्वर्गरूपभिन्नफल दानात्सेवायाश्चवैषम्यादितोनवैषम्यादिदोषइतिभावेनाह। येयथेति । येज्ञानिनस्त्रैविद्यावायथायेनप्रकारेणमोक्षेच्छयामद्यजनप्रकारे णस्वर्गादीच्छयाअन्यदेवतायजनप्रकारेणमांप्रपद्यंतेतांस्तथैवतत्तद्भजनानुसारेणाहंभजामिमोक्षस्वर्गफलदानेनसेवे। नगुणभावेनेत्यर्थः

फलतारतम्यहेतुरयं। ज्ञानिभ्यस्त्रैविद्यानांसेवायांविशेषःकिंप्रकारइत्यतआह। ममेति। हेपार्थ सर्वशःसर्वेज्ञानिनःत्रैविद्याश्चमनुष्याःमम वर्त्मानुवर्ततेममत्कर्मकर्तृत्वात्तद्यागीयहविरादिभोक्तृत्वान्ममवर्त्मानुवर्तिनएवसर्वेइत्यर्थः॥ ११॥ एतावान्विशेषः। अहमेवसर्वयज्ञानांभोक्ताप्रेरकश्च। तदेतज्ज्ञात्वाभागवताःनिष्कामाःमामेवयजंतेत्रैविद्यास्तेतत्त्वमजानानाःकर्मणांसिद्धिंकांक्षंतः। अन्यदेवताइह यजंतइति। ननुममवर्त्मानुवर्ततइतियत्सर्वकर्मकर्तृत्वंसर्वकर्मभोक्तृत्वंचोक्तंतत्रसर्वकर्मकर्तृत्वंजीवानामस्वातंत्र्यदर्शनात्सिद्धं। यज्ञादिभोक्तृत्वंकुतोमानाज्ज्ञेयमित्यतआह। क्षिप्रंहीति। यस्मान्मानुषेलोकेकर्मजासिद्धिःकर्मजंफलंक्षिप्रंशीघ्रंभवति। तस्मान्ममवर्त्मानुवर्ततेसर्वयज्ञभोक्तेतियावत् भगवतः। सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेवतत्फलमिहयजमानस्यक्षिप्रमुपलभ्यते। नान्यथा। तस्मात्तेधनसनयःफल

कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिं यजंतइहदेवताः। क्षिप्रंहिमानुषेलोके सिद्धिर्भवतिकर्मजा॥ १२॥
चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टं गुणकर्मविभागशः। तस्यकर्तारमपिमां विद्ध्यकर्तारमव्ययं॥ १३॥

मतउपपत्तेःइतिश्रुतिसूत्रादिनाहरेरेवफलदातृत्वादितिभावः। यद्वात्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वात्कथमुच्यतेमांप्रपद्यंतइत्यतःइहलोकेअन्यदेवतायजंतः। यजिकर्मणांसिद्धिंकांक्षंतःसर्वशोमनुष्यास्त्रैविद्याअंतेमयितत्कर्मसमर्पणेनममवर्त्मानुवर्ततेवैष्णवमार्गमेवअनुसृताभवंति। कुतएतत्। हियस्मात्कर्मजासिद्धिरिहलोकेक्षिप्रंभवतिअतइति। अन्यथातन्नस्यादितिभावः॥ १२॥ भगवद्भजनंविनाकुतोनफलमित्यतोवा। ज्ञानिनामिवत्रैविद्यानामपिकुतोनमहाफलमित्यतोवा। तस्यपितृत्वात्पितरंपरित्यज्यान्यदेवतायाजिनांफलप्राप्तिरेवनास्ति। कुतोमहाफलप्राप्तिरितिभावेनाह। चातुर्वर्ण्यमिति। चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं। चतुर्वर्णादिभ्यःस्वार्थेउपसंख्यानमित्युक्तेःस्वार्थेष्यञ्। यद्वाच

तुर्णांवर्णानांसमूहश्चातुर्वर्ण्यं । विचित्राहितद्धितगतिरिरितिसमूहार्थेष्यञ् । गुणकर्मविभागशःसत्वादिगुणविभागेनकर्मविभागेनचचातुर्वर्ण्यं
चतुर्वर्णसंघोमयासृष्टः । जनाःसात्विकसात्विकाःराजससात्विकास्तामससात्विकाश्चेतित्रिविधाः । तत्रराजससात्विकानामत्रग्रहणं । राज
सास्तुनराविभाइत्यष्टादशतात्पर्योक्तेः ।सात्विकोब्राह्मणइत्याद्येतद्भाष्योक्तेश्च । तथाचअतिसत्वाधिकरजोगुणयुक्ताःब्राह्मणाः । किंचित्स
त्वाधिकरजोगुणयुक्ताःक्षत्रियाः । तमोपेक्षयाधिकंसमसत्त्वंयद्रजस्तद्युक्तावैश्याः । रजोपेक्षयाधिकतमउपेतः । तमोपेक्षयाधिकसत्वोपेत
श्चशूद्रइतिगुणविभागकृतोब्राह्मणादिवर्णः। ब्राह्मणादियोग्यकर्मविभागस्तुअष्टादशाध्यायेशमोदमइत्यादिश्लोकत्रयेणवक्ष्यते । ननुयथा
भवान्सर्वस्यकर्तातथातवाप्यन्यःकर्तास्तिकिमित्यतआह । तस्येति । तस्यचातुर्वर्ण्यस्याव्ययंकर्तारंमांविद्धि । तथाऽकर्तारमपिकर्त्रेतरहीन

नमांकर्माणिर्लिंपंति नमेकर्मफलेस्पृहा । इतिमांयोभिजानाति कर्मभिर्नसबध्यते ॥ १४ ॥

मपिविद्धि । मेन्यःकर्तानास्तीत्यपिविद्धीत्यर्थः। यद्वायदित्वयाचत्वारोवर्णाःसृष्टाःतर्हिकर्तृत्वाज्जीववत्तवापिकर्मलेपःस्यादित्यतःकर्मलेपा
भावंनमामित्यादिनावक्तुंलेपाभावेहेतुंतावदाह । तस्येति। तस्यकर्तारमपिमांजीवविलक्षणकर्तृत्वादकर्तारंकर्तृत्वहीनंविद्धीति ॥ १३ ॥
ततःकिमित्यतआह । नमामिति। जीवविलक्षणक्रियावत्त्वेनाकर्तृत्वान्मांकर्माणिनलिंपंति । किंचजीवानांकर्मलेपेअभिनिवेशोहेतुःनच
मेसावस्तीत्याह । नमेकर्मफलेस्पृहेति । फलप्राप्तिपर्यंतंमनोविक्षेपशब्दितोऽभिनिवेशःकर्मफलेमेनास्ति । अतोपिनलिंपंतिकर्माणीत्यर्थः।
कैमुत्येनापिस्वस्यकर्मालेपमाह । इतीति । कर्मलेपोमेनास्तिततफलेस्पृहापिनेत्येवंमांयोभिजानातिसोपिकर्मभिर्नबध्यते । किम्वहमिति
इतियोभिजानातीतिवाच्यमामितिपुनर्वचनंस्वस्यईश्वराभेदाभिप्रायेणस्वात्मानमुद्दिश्यनमांकर्माणिलिंपंतीत्यादियोजानातीतिजीवाभेद

प्रतीतिनिरासायमांयोभिजानातिनस्वात्मानमिति ॥ १४ ॥ यदिज्ञानीकर्मभिर्नबध्यतेतर्हिममापिज्ञानित्वात्कर्मबंधाभावरूपमुक्तिसत्त्वा त्कथंकर्मविधानमित्यतोज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकांक्षयाकर्मकरणेआचारोप्यस्तीत्याह । एवमिति । प्राक्जनकादीनांविवस्वदादी नांचविद्यमानमपिज्ञानित्वंभगवतोनविवक्षितं । अत्रतुविवक्षितमितिनतेनपौनरुक्त्यंशंक्यं। पूर्वैर्मुमुक्षुभिः । आक्वेःतच्छीलतद्धर्मतत्साधु कारिष्वितितत्साधुकारिण्युप्रत्ययः। अधिकमोक्षेच्छावद्भिरेवंउक्तप्रकारेणहरिंज्ञात्वापिकर्मकृतं । तस्मात्त्वमपिपूर्वैःकृतंपूर्वतरंततोपिपूर्व भाविकर्मकुर्विति ॥ १५ ॥ कुर्वितिकर्तव्यतयोक्तकर्मस्वरूपंवक्तुंतत्रजिज्ञासाजननायकर्मणोदुर्ज्ञेयत्वमाह । किमिति । अकर्मपदेनकर्मा

एवंज्ञात्वाकृतंकर्म पूर्वैरपिमुमुक्षुभिः । कुरुकर्मैवतस्मात्त्वं पूर्वैःपूर्वतरंकृतं ॥ १५ ॥ किंकर्मकिमकर्मेति कवयोप्यत्रमोहिताः । तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यं बो द्धव्यंचविकर्मणः । अकर्मणश्चबोद्धव्यं गहनाकर्मणोगतिः ॥ १७ ॥ ॥

भावोविरुद्धकर्मचग्राह्यं । अत्रकर्मविषयेकवयोपिमोहिताःविभ्रमवंतःतर्हिकिंतत्स्वरूपंब्रूहीत्यतआह । तदिति । तस्मात्कवीनामपिमोह विषयत्वादितिवायत्कर्तव्यत्वादिनोक्तंतत्कर्मेतिवातेजिज्ञासवेप्रवक्ष्यामि। यज्ज्ञात्वाऽशुभात्कर्मबंधान्मोक्ष्यसेतत्कर्मेतिवा । कर्मप्रवक्ष्यामी त्यकर्मविकर्मणोरप्युपलक्षणं । अनुष्ठेयतयाप्राधान्यात्कर्मेत्येवोक्तं । यद्वातेकर्मेत्यत्राकारप्रश्लेषेणाकर्मेत्यपिपदच्छेदोज्ञेयः ॥ १६ ॥ कर्मा दिस्वरूपज्ञानमावश्यकमितिभावेनाह । कर्मणोहीति । पूर्वस्मात्कर्माकर्मपदयोरनुवृत्तिः । कर्मणःसकाशादकर्मकर्माकरणंविरुद्धकर्मच विविच्यबोद्धव्यं । विकर्मणोनिषिद्धकर्मणश्चकर्माकर्मचविविच्यबोद्धव्यं । अकर्मणश्चकर्मविकर्मचविविच्यबोद्धव्यं। कुतइत्यतआह। गहने

ति। पूर्वत्रदुर्ज्ञेयत्वोक्तावपितच्छापादिप्रबलनिमित्तंनभवति । किंतुस्वभावतएवेतिवक्तुंगहनाकर्मणोगतिरितिपुनर्वचनं । यद्वाकर्मप्रव
क्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंकर्मादिस्वरूपमाह। कर्मणोहीति। अत्रकर्मनइतिविकर्मनइतिअकर्मनइतिपदविभागः । ब्रह्माणइंद्रोपयाहिविद्वानि
त्यत्रब्रह्माणइत्यस्येवभिन्नपदस्यापिनइत्यस्यरेफोत्तरस्यणत्वंध्येयं। तेनरषाभ्यांनोणःसमानपदइत्युक्तावपिछांदसंणत्वमत्रध्येयं । कर्म
नोमत्तोभवतीति। विकर्मअकर्मचनोमत्तोभवतीत्येवंयोजना। कर्मादिस्वरूपंनस्वतंत्रंकिंतुभगवदधीनंबोद्धव्यमित्यर्थः। नइतिबहुवचनं
बहुरूपत्वात्। एवंरूपेणकर्मस्वरूपज्ञानंदुःशकमित्याह। गहनेति। एतच्चश्रोतुरधिकादरजननायोक्तं ॥ १७ ॥ कर्मादिस्वरूपंप्रपंचय
न्तद्बोधंस्तौति। कर्मणीति। वर्णाश्रमोचितकर्मणिक्रियमाणेसतिअकर्मकर्माभावंस्वस्ययःपश्येत्। भगवानेवकर्तानाहंस्वतंत्रःकिंतुतदधी

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः। सबुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

नकर्तृशक्तिकःसन्करोमीतियःपश्येदित्यर्थः। अकर्मणिजीवकर्तृककर्मकरणहीनेसुप्त्यादौ जीवस्यकर्माकरणावस्थायामितियावत्। कर्म
यःपश्येत्। जीवव्यापारस्यभावेअभावेचसदाभगवानेवमहदादिस्वप्नादौगजादिकरोतीतिपश्येदित्यर्थः। अनेनहरेःपरानपेक्षयाकर्तृत्वंस्व
स्यतदधीनकर्तृत्वंज्ञात्वावर्णाश्रमविहितानुष्ठानंकर्मेत्युक्तंभवति। एतेनकर्माकरणमकर्मनिषिद्धंकर्मविकर्मेत्युक्तप्रायं। कर्मादिबोधंस्तौति।
सइति। यएवंपश्येत्सबुद्धिमान्ज्ञानी। प्रशंसायांमतुप्। सएवयुक्तःज्ञानोपायवान्। सएवकृत्स्नकर्मकृत्। स्वयोग्यकृत्स्नकर्मफलस्यज्ञान
स्यमोक्षस्यप्राप्तप्रायत्वादितिभावः । यद्वाकरश्शब्दःसकारांतःकर्मविधिवाचीतेनमीयतेविषयीक्रियतेइतिकर्म । उपपदस्यटिलोपोमा
तेःकनिन्प्रत्ययः । करोस्मिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः । इतिनिर्वचनात् । विधिबद्धत्वात्कर्मशब्दार्थोजीवः । कर्मविधेस्त

त्फलस्यचाभावादकर्मपदेनेश्वरोग्राह्यः । तथाचकर्मणिविधिबद्धेजीवेअस्वातंत्र्याद्धेतोरकर्मकर्माभावंयःपश्येत् । तथाऽकर्मणिविष्णौ
कर्मयःपश्येत्सर्वकर्मकर्तृत्वात्तदीयमेवसर्वकर्मेतिपश्येत्सबुद्धिमान्ज्ञानीत्येवंप्राग्वदेवस्तुतिपरतार्धस्यध्येया ॥ १८ ॥ नकेवलंकर्तृत्वा
भिमानत्यागेनवर्णाश्रमोचितकृत्स्नकर्मकृत्त्वं । किंतुकामादिपरित्यागेनापिभाव्यमितिभावेनकर्मस्वरूपमेवप्रपंचयति । यस्येत्यादिश्लो
कपंचकेन । यस्यपुंसःसर्वेसमारंभाः। सर्वकर्मोपक्रमाःकामसंकल्पवर्जिताः। कामःफलेच्छा। अनेनेदंस्वर्गादिसाधयिष्यामीतिसंक
ल्पः। ताभ्यांहीनाःतंज्ञानाग्निदग्धकर्माणंहरेरेवस्वतंत्रकर्तृत्वज्ञानात्पश्चात्स्वस्यस्वातंत्र्येणकर्माभावज्ञानित्वंज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वंतादृशंबुधाः

यस्यसर्वेसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुःपंडितंबुधाः ॥ १९ ॥
त्यक्त्वाकर्मफलासंगं नित्यतृप्तोनिराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैवकिंचित्करोतिसः ॥२०॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः। शारीरंकेवलंकर्म कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं ॥ २१ ॥

ज्ञानिनःपंडितंतत्वज्ञानिनमाहुः ॥१९॥ कामसंकल्पवर्जितत्वमात्रेणनकर्मस्वरूपंपूर्णं। किंतुकर्मफलस्नेहत्यागेनापिभाव्यमित्याह। त्यक्त्वे
ति। कर्मणिफलेचासंगंस्नेहंचत्यक्त्वानित्यतृप्तोनिराश्रयःनित्यतृप्तनिराश्रयभगवत्सरूपोस्मीतिज्ञानवान्। कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिसनैवकिंचि
त्करोतिस्वातंत्र्याभावात्। अनिराश्रयइतिवापदविभागः। भगवदाश्रयत्वादनिराश्रयइत्यर्थः ॥२०॥ कामसंकल्पादित्यागोपायमाह। नि
राशीरिति। आत्मामनःयतौनियतौचित्तात्मानौयस्यसयतचित्तात्माभूत्वानिराशीःनिष्कामःत्यक्तसर्वपरिग्रहश्चभवतीत्यर्थः। मनोनिग्र
हेणैवकामादित्यागइतिभावः। परिग्रहत्यागोनामदेहेंद्रियादिपरिग्रहेअभिमानत्यागोज्ञेयः। केवलंशारीरंशरीरयात्रार्थं। यद्वाकेवलंकामा

दिरहितंशारीरंशरी रेंद्रियादिकरणकंकर्मकुर्वन्‌किल्बिषंकर्मबंधंनाप्नोति। नैवकिंचित्करोतीतिप्रागुक्तस्यकर्मणांमिथ्यात्वादितिविपरीतभ्र मनिरासायनाप्नोतिकिल्बिषमितितदभिप्रायोत्रगौण्यावृत्त्यावर्णितः॥२१॥ यतचित्तात्माकीदृशइत्यतस्तस्यलक्षणमाह। यदृच्छेति। अप्रय त्नलब्धेनतृप्तिमान्‌।सुखदुःखलाभालाभादिद्वंद्वान्यतीतोद्वंद्वातीतः।विमत्सरःस्वानधीनत्वनिमित्तमनःखेदहीनः। द्वंद्वातीतत्वंकिंप्रकारमिति जिज्ञासायांतद्विवृणोति। समइत्यादिना। सिद्ध्यसिद्धावुत्सेकानुत्सेकहीनत्वरूपसमत्वमेवद्वंद्वातीतत्वमित्यर्थः। एवंविधःकर्मकृत्वापितेननिबध्यतइति। यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादिकंयतचित्तात्मनोलक्षणमित्युक्तंभवति॥२२॥ विक्षिप्यप्रागुक्तंपिंडीकृत्यदर्शयति। गतसंगस्येति। गत

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतोविमत्सरः। समःसिद्धावसिद्धौच कृत्वापिननिबध्यते॥ २२॥
गतसंगस्यमुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः। यज्ञायाचरतःकर्म समग्रंप्रविलीयते॥ २३॥
ब्रह्मार्पणंब्रह्महविः ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं। ब्रह्मैवतेनगंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥ २४॥

संगस्यफलस्नेहरहितस्य। मुक्तस्यदेहाद्यभिमानहीनस्य। स्वातंत्र्याभिमानहीनस्येतिवा। ज्ञानावस्थितचेतसःविष्णुज्ञानेभिनिविष्टचित्तस्य। यज्ञायविष्णवेतत्प्रीत्यर्थंकर्माचरतःकुर्वतःकर्मप्रविलीयतेबंधकंनभवतीत्यर्थः। यस्येत्यादिनायत्कामादिवर्जनमुक्तं। तद्गतसंगस्येत्यनेन त्यक्तसर्वपरिग्रहइत्येतन्मुक्तस्येत्यनेन। कर्मण्यकर्मेतिनित्यतृप्तइतिचज्ञानावस्थितचेतसइत्यनेनपिंडीकृत्यप्रदर्शितंध्येयं॥२३॥ एवंतत्तेकर्मप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंकर्मस्वरूपंसंक्षेपविस्तराभ्यांप्रतिपाद्यगतसंगस्येत्यनेनोपसंहृत्याधुनाज्ञानावस्थितचेतस्त्वंस्पष्टयति। ब्रह्मेति। अर्प्यतेसमर्प्यतेनेनेत्यर्पणंदर्वीपिठरादि। अर्पणहविरग्नीनांब्रह्माभेदउच्यतेब्रह्मचतदर्पणंचेत्यादिव्युत्पत्तेः। तथासमाधिनासहस

हितंकर्मचाग्निहोत्रादिब्रह्मेतिकर्मसमाध्योरपि । तथाब्रह्मणाहुतमित्यत्रापिप्रायपाठाद्ब्रह्मैवहुतमितिहोमस्यापिब्रह्माभेदः । सतुअर्पणादिसत्ताप्रतीत्यादेर्ब्रह्माधीनत्वाभिप्रायेण । त्वदधीनंयतस्सर्वमतःसर्वोमतोभवानित्यादेः । इतिमांयोभिजानातीतिश्लोकांतेशेषः । तेनैवब्रह्मगंतव्यमित्यन्वयः । एतेनज्ञानावस्थितचेतःपदोक्तंपरमेश्वरज्ञानमेवंरूपमितिस्पष्टीकृतंभवति । यद्वाब्रह्मणाहुतमितिअसामानाधिकरण्यनिर्देशप्रायपाठात् । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मणोहविः ब्रह्मणोग्नौ ब्रह्मणःकर्मब्रह्मकर्म नकेवलंकर्ममात्रंब्रह्मणःकिंतुसमाधिनासहितंकर्मब्रह्मणइत्यर्थः । अर्पणादिकंसर्वंतत्स्वामिकमितियोजानातितेनब्रह्मगंतव्यमितियोजना । एतेनप्राङ्मुक्तपदेनोक्तस्वातंत्र्याभिमानत्यागःकर्मांगमुक्तःसकृत्कार्यः । त्यक्तस्वातंत्र्याभिमानंचवस्तुकिमधीनंज्ञेयं । यज्ञायेत्युक्तयज्ञार्थत्वंचकिमितिशंकात्रयंनिरस्तं । हविरादौस्वातंत्र्याभि

दैवमेवापरेयज्ञं योगिनःपर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरेयज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

मानत्यागब्रह्माधीनत्वयोःविष्ण्वर्पणमेवयज्ञार्थत्वमित्यस्यचात्रप्रतीतेरिति ॥ २४ ॥ पूर्वंभगवदधीनकर्तृत्वानुसंधानपूर्वंतत्प्रीत्युद्देशेनवर्णाश्रमविहितानुष्ठानंकर्मेतिसामान्यतःकर्मस्वरूपमुक्तंतद्यज्ञादिभेदभिन्नमित्याह । दैवमिति । दैवंविष्णुंयज्ञंयथाभवतितथापरेकेचनयोगिनोयतयःपर्युपासते । यज्ञपदमत्रोपासनरूपक्रियाविशेषणं । दैवमेवेत्येवकारोपिक्रिययैवान्वेति । भगवदुपासनमेवयज्ञतयानुतिष्ठंतिकेचिद्यतयइत्यर्थः । एतेनायज्ञस्येत्यादिनायज्ञादिहीनस्यनायंलोकोस्तीतिवक्ष्यमाणतयायत्याश्रमविलोपप्रसंगइतिशंकानिरस्ता । तेषामपिभगवदुपासनारूपयज्ञसत्वादिति । यद्वादैवंयज्ञमितिसामानाधिकरण्यं । यज्ञरूपंभगवंतंयोगिनःपर्युपासतेयज्ञत्वेनोपासते । तेषांतथोपासनमेवयज्ञइतिभावः । भगवतःस्वानंदरूपहविर्भोक्तृत्वात्स्वस्यैवाग्निरूपत्वाच्चेतिज्ञेयं । ब्रह्माग्नौब्रह्माख्याग्नौयज्ञेनाग्निहोत्रादियज्ञेनयज्ञंभ

गवंतंप्रतिजुह्वति । यद्वाब्रह्माग्नौयज्ञमग्निहोत्रादिकंयज्ञेनैवयज्ञनामकेनभगवतानिमित्तेनजुह्वतिसमर्पयंति । सर्वयज्ञनामकविष्ण्वधीनंज्ञा
त्वास्वस्यस्वातंत्र्याभिमानत्यागेनकृतंकर्मविष्णौसमर्पयंतीतियावत् । यज्ञेनैवेत्यग्रेसर्वत्रान्वेति ॥ २५ ॥ अन्येयोगिनःश्रोत्रादीनिज्ञानेंद्रि
याणिसंयमाग्निषुजुह्वति । भगवत्पूजात्वेनेंद्रियनियमनंकुर्वंति । प्रत्याहारादिनासर्वयज्ञाख्यहर्यधीनं । नक्वचिदपिस्वातंत्र्यमितिज्ञात्वेत्य
र्थः । एतदपिब्रह्मार्पणरूपमेवविवक्षितं । एवमग्रेपि । अतएववक्ष्यतिएवंबहुविधायज्ञाइतिज्ञेयं । अन्येयोगिनःशब्दादीन्शब्दस्पर्शरूपर
सगंधान्विषयान्श्रोत्रादींद्रियाख्याग्निषुजुह्वति । यज्ञेनैवयज्ञाधीनंज्ञात्वास्वस्वातंत्र्याभिमानत्यागेनभगवत्पूजात्वेनविषयान्भुंजतइत्यर्थः

**श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषुजुह्वति । शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषुजुह्वति ॥२६॥ सर्वाणीं
द्रियकर्माणि प्राणकर्माणिचापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोय
ज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्याययज्ञानयज्ञाश्च यतयःशंसितव्रताः ॥ २८ ॥ ॥ ॥**

॥ २६ ॥ अपरेयोगिनःसर्वाणींद्रियकर्माणिवाक्पाणिपादपायूपस्थरूपकर्मेंद्रियव्यापारान्तथाप्राणकर्माणिप्राणापानादिव्यापारांश्चआ
त्मसंयमयोगाग्नौजुह्वति । आत्मनोमनसोयःसंयमःसएवयोगउपायः । सएवाग्निःज्ञानदीपितेतत्रजुह्वतियज्ञेनैवभगवदधीनताज्ञानपूर्वस्वा
तंत्र्याभिमानत्यागेनमनोनिगृह्य कर्मेंद्रियादिव्यापारान्भगवत्पूजात्वेननियच्छंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अपरेद्रव्ययज्ञाःद्रव्यस्ययाजकाः । कर्त्रर्थो
यंयज्ञशब्दः । तपोयज्ञाःकृच्छ्रचांद्रायणादितपोहर्यर्पणबुद्ध्याहरौजुह्वतीतितपोयज्ञाः । भगवत्पूजात्वेनध्यानंकुर्वंतीतियोगयज्ञाः । विष्णुपू
जात्वेनस्वाध्यायमधीयतइतिस्वाध्याययज्ञाः । यज्ञेनैवेति । सर्वत्रान्वेतीत्युक्तंतदर्थःप्राग्वत् । ज्ञानयज्ञाःभगवत्पूजात्वेनश्रवणादिकुर्वंतीति ।

शंसितव्रताःतीक्ष्णव्रताःयतयोयत्नशीलाः ॥ २८ ॥ अपरेप्राणायामपरायणाःप्राणापानगतीरुद्ध्वानिरुध्यअपानेप्राणंजुह्वतितत्रप्रवेशयं
ति प्राणेचापानंजुह्वतिकुंभकस्थाएवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ अपरेनियताहाराःसंतःप्राणानिंद्रियाणिश्रोत्रादींद्रियवृत्तीःप्राणेष्विंद्रियेषुजुह्वतिसंकु
चितवृत्तीन्प्राणान्कुर्वंति नियताहारत्वेनेंद्रियाणांशक्तिह्रासादितिभावः । यद्वाप्राणान्वागादींद्रियदेवान्मनःप्रभृत्युत्तमदेवाधीनान्ध्यायंती
त्यर्थः । अस्मिन्पक्षेभगवत्पूजात्वेननियताहारःपृथग्यज्ञोज्ञातव्यः । तान्स्तौति । सर्वेप्येतइति । यज्ञविदोयज्ञज्ञाः यज्ञक्षपितकल्मषाःयज्ञा
नुष्ठाननाशितपापाः ॥ ३० ॥ एवंयज्ञभेदान्ज्ञात्वातानतुतिष्ठतामननुतिष्ठतांचफलभेदमाह । यज्ञेति । यज्ञेदेवतायैदत्तहविःशेषोमृतमुच्य

अपानेजुह्वतिप्राणं प्राणेपानंतथापरे । प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरेनिय
ताहाराः प्राणान्प्राणेषुजुह्वति । सर्वेप्येतेयज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजो यां
तिब्रह्मसनातनं । नायंलोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यःकुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवंबहुविधायज्ञा वितताब्रह्मणो
मुखे । कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

ते । तद्भुजःयज्ञानुष्ठातारइतियावत् । सनातनमनादिनित्यंब्रह्मयांतिप्राप्नुवंति । अयज्ञस्यतुअयंलोकःअल्पसुखोपिमानुषोलोकोनास्ति । कु
तोन्यःस्वर्गादिः । अतोयज्ञाःसर्वथाकार्याइतिभावः ॥ ३१ ॥ उक्तान्कर्मभेदानुपसंहरति । एवमिति । एवंदैवमेवेत्यादिनाश्लोकषट्केनो
क्तदिशामानसिकंवाचिकभेदेनबहुप्रकाराःयज्ञाःब्रह्मणोहरेर्मुखेवितताविस्तृताःतस्यसर्वयज्ञभोक्तृत्वात् । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्तेत्यादेः ।
श्रोत्रादीत्यादिनोक्तेंद्रियनियमनादिरूपयज्ञेषुतदाराध्यस्यानुक्तेर्ब्रह्मणोन्यस्तदाराध्यइतिशंकानिरासायब्रह्मणोमुखेवितताइत्युक्तं । न

नुयज्ञानांबहुविधत्वेज्ञानयज्ञादिनैवालंकिंकर्मात्मकेनयुद्धेनेत्यतआह । कर्मजानिति । तान्प्रागुक्तान्सर्वान्यज्ञान्कर्मजान्कर्मरूपान्विद्धिजा
नीहि । मानसवाचिककायिककर्मजान्विद्धीतिवार्थः । ततःकिमित्यतआह । एवमिति । मानसिकवाचिकादिसर्वयज्ञाःकर्मात्मकाइति
जानासिचेत्तर्हियुद्धादिस्वविहितकर्माणिकृत्वैवविमोक्ष्यसे । संसारादात्मानंमोक्तु(मोचयितु)मिच्छसि । सर्वेषांकर्मजत्वज्ञानेसतिमोक्षा
र्थंयुद्धादिकंकर्तव्यमितितवैवेच्छाभविष्यतीत्यर्थः । सर्वेषांयज्ञत्वेज्ञानोपासनस्वाध्यायाद्यकर्मरूपयज्ञेनैवभगवत्प्रीतिसिद्धेःकिंकर्मात्मकयुद्धे
नेतिपार्थाभिप्रायस्येदमुत्तरंज्ञात्वेति । तस्यायंभावः । युद्धंहित्वामोक्षार्थंयदुपासनादिकंकरिष्यसितदपिकर्मात्मकमेव । तथाचयुद्धत्या
गेविहितधर्मत्यागएवकृतःस्यात् । नतुकर्मत्यागः । अतएवंजानतःतवविहितंयुद्धादिकंनत्याज्यमिति । एवमभिप्रायाभावेकर्मजानित्यर्थे

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप । सर्वंकर्माखिलंपार्थ ज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

स्यप्रकृतानुपयोगःस्यात् । ननुसत्यमेवमथाप्ययमर्थोलृडंतशब्देनकथंलभ्यतेइतिचेत् । नायंलृडंतःकिंतुमुच्लृमोक्षणइत्यतःसन्नंतात्कर्मक
र्तरिलट्प्रत्ययेसतिविमोक्ष्यसइतिरूपं । यद्यपिधातोःकर्मणइतिसन्प्रत्ययेसन्यङोरितिद्विर्वचनेहलंताच्चेतिसनःकित्वेनगुणाभावेचमुमुक्ष्ये
तिभाव्यं । तथापिगुणाभ्यासलोपौछांदसावित्युपेत्यसन्नंतान्मोक्षशब्दाद्वर्तमानेलडितिलट्प्रत्ययेतस्यसिवादेशेकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइ
तिसूत्रेणकर्तुःकर्मवद्भावेकर्मकारकनिमित्तयगात्मनेपदचिण्वद्भावादिकार्याणिलभतइत्युक्तेर्यकिसत्यतोलोपेमोक्ष्यसइतिरूपसिद्धिर्ज्ञेया । ॥४४॥
लृडंतत्वपक्षेत्वयमर्थः । सर्वेषांकर्मजत्वंज्ञात्वातान्यनुष्ठायमुक्तोभविष्यसीति ॥ ३२ ॥ उक्तयज्ञेषुकोयज्ञःश्रेष्ठइतिजिज्ञासायामाह । श्रे
यानिति । द्रव्यमयादितिप्रागुक्तयज्ञांतराणामुपलक्षणं । देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागादिरूपाद्यज्ञाद्भगवज्ज्ञानसंपादनरूपोयज्ञःश्रेयान्श्रेष्ठः । कुत

इत्यतउक्तंसर्वमिति । अखिलंखिलंसशेषंनभवतीत्यखिलं । समुद्रंमनसाध्यायीतेत्यादिकर्मसमृद्ध्यर्थोपासनाद्यंगसंहितंसर्वंकर्मज्ञानेपरिसमाप्यतेपूर्यते । ज्ञानेजातेज्ञानलक्षणफलेनसफलंभवतीत्यर्थः । यद्वाआखिलमितिविभागः । आसमंतात्खिलमल्पमत्यल्पमपिसर्वंकर्मज्ञानेजातेपरिसमाप्यते । फलवद्भवतीत्यर्थः ॥३३॥ कर्मणोज्ञानमधिकमित्युक्त्वातत्संपादयेत्याह । तदिति । तस्माज्ज्ञानस्याधिकत्वात्कर्मणांज्ञानेनैवफलवत्त्वादितिवा । तत्वदर्शिनोज्ञानिनःप्रणिपातेनत्वत्कृतवंदनेनत्वत्सेवयात्वत्कृतपरिप्रश्नेनच तेतुभ्यंज्ञानंज्ञानजनकंशास्त्रमुपदेक्ष्यंति । तेभ्यःतज्ज्ञातव्यमर्थंविद्धिजानीहि । तदित्यस्यावृत्तिः । अर्जुनस्यज्ञानित्वेपिज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थंविद्धीत्युक्तिः । पार्थंप्रति

तद्विद्धिप्रणिपातेन परिप्रश्नेनसेवया । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥
यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव । येनभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥
अपिचेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यःपापकृत्तमः । सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

ज्ञानोपदेशार्थमेवकृष्णस्यप्रवृत्तत्वात् । नत्वेवाहमित्यादिनासंक्षेपेणोपदिष्टत्वात् । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमित्यादिनाविस्तरेणोपदेक्ष्यमाणत्वात् तदविरोधायोपदेक्ष्यंतीत्यस्योपदेक्ष्यामइत्यर्थोज्ञेयः ॥ ३४ ॥ स्वेनोपदेक्ष्यमाणंज्ञानंस्तौतिभगवान् । यज्ज्ञात्वेति । यत्मयावक्ष्यमाणंज्ञात्वापुनःएवमाद्याध्यायोक्तदिशाबंधुविषयमोहंनयास्यसि । हेपांडवयेनज्ञानेनअथोमोहनाशाद्धेतोरात्मनिसर्वांतर्यामिणिमयिभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यसि मदाधारत्वेनसर्वभूतानितिष्ठंतीतिद्रक्ष्यसीत्यर्थः । यद्वाआत्मनिसर्वत्रव्याप्तेमयिअथोव्याप्तत्वादेवसर्वभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यसि । येनज्ञानेनतद्विद्धितज्ज्ञानविषयंजानीहीति । विद्धिप्राप्नुहीतिवान्वयः ॥३५॥ येनेतिकरणतयानिर्दिष्टंज्ञानमेवस्तौति । पुनःअपिचेदसीत्या

दित्रयेण । सर्वेभ्यःपापेभ्यःपापकृद्भ्योपिपापकृत्तमश्चेदसि अतिशयेनपापकारीचेदसीतियावत् । तथापिसर्ववृजिनंज्ञानप्लवेनैवज्ञानाख्यना
वासंतरिष्यसि । पापादतिक्रांतोभविष्यसीत्यर्थः ॥३६॥ यथाएधांसिदारूणिसमिद्धःप्रदीप्तःअग्निःभस्मसात्कुरुते । तथाज्ञानाख्योग्निः
सर्वकर्माण्यप्रारब्धानिभस्मसात्कुरुते। अतःप्रशस्तंज्ञानमिति ॥३७॥ इहलोकेज्ञानेनसदृशंपवित्रंनहिविद्यते । तज्ज्ञानंस्वयंयोगसंसिद्धःयो
गविषयेसम्यक्सिद्धिमान्संसिद्धिज्ञानोपायःसन्कालेनबहुनाआत्मनिविंदतिप्राप्नोति ॥३८॥ एवंज्ञानंप्रशस्यतस्यांतरंगसाधनंफलंचाह ।

यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन । ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७ ॥
नहिज्ञानेनसदृशं पवित्रमिहविद्यते । तत्स्वयंयोगसंसिद्धः कालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥ श्रद्धा
वाँल्लभतेज्ञानं मत्परःसंयतेंद्रियः । ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चा
श्रद्दधानश्च संशयात्माविनश्यति । नायंलोकोस्तिनपरो नसुखंसंशयात्मनः ॥ ४० ॥ योगसंन्य
स्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं । आत्मवंतंनकर्माणि निबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥ ॥

श्रद्धावानिति । आस्तिक्यबुद्धिमान्मत्परोमदेकनिष्ठःसंयतेंद्रियोजितेंद्रियश्चज्ञानंलभते । ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिंमोक्षमचिरेणाविलंबेनाधि
गच्छतिप्राप्नोतिअसतिप्रारब्धे । सतितुतस्मिन्तद्भोगानंतरमिति ॥ ३९ ॥ ज्ञानतत्साधनयोरभावेतद्विरोधिविपरीतज्ञानादौचानिष्टमाह ।
अज्ञश्चेति। नञोऽभावविरोधरूपार्थद्वयंध्येयं । तत्वविषयसंशयात्माचविनश्यति। नरकंप्रतिपद्यते। किंचसंशयात्मनोअयंमानुषोलोकःपरः
स्वर्गादिर्वानास्ति। किंबहुनासुखंनास्तीत्यर्थः॥४०॥ज्ञानसाधनमनुवदन्ज्ञानफलंप्रपंचयति। योगेति। भगवतिमनोयोगेनतस्मिन्संन्यस्तंस

मर्पितंकर्मयेनतंयोगसंन्यस्तकर्माणं। ज्ञानेनछिन्नसंशयंआत्मवंतंपरमात्मभक्तं। हेधनंजयकर्माणिननिबध्नंतिमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥४१॥उपपा
दितंकर्मणःकर्तव्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति। ज्ञानोपायानुष्ठानाननुष्ठानयोरर्थानर्थवत्त्वादज्ञानसंभूतंहृद्गतमात्मनःसंशयंज्ञानासिनाज्ञा
नाख्यखड्गेनछित्वायोगंज्ञानोपायंकर्मानुतिष्ठकुरु हेभारतउत्तिष्ठउद्युक्तोभवेति ॥४२॥ इतिगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेचतुर्थोध्यायः ॥४॥
ॐयोगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वेत्यादिनाद्वितीयेसंक्षेपेणोक्तस्यतृतीयादौविशेषतःस्पष्टीकृतस्यफलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्यावर्णा
श्रमविहितकर्मानुष्ठानरूपस्यकर्मयोगस्ययदंशद्वयंकामादिवर्जनरूपंउक्तरूपकर्मानुष्ठानाख्यंचेति । तदंशद्वयरूपंतृतीयोक्तमत्राध्यायेप्रपंच्य

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः । छित्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥ ४२ ॥
ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुयोगशास्त्रेकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानयोगोनामचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥
॥ अर्जुनउवाच । संन्यासंकर्मणांकृष्ण पुनर्योगंचशंससि । यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मेब्रूहिसुनिश्चितं ॥१॥

ते। संन्यासमिति। पूर्वाध्यायेयदृच्छालाभसंतुष्टइत्यादिनाकामादिवर्जनरूपंसंन्यासं कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतमित्यादिनावर्णाश्रमवि
हितकर्मणांयोगंईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानरूपंकर्मयोगंचहेकृष्णशंससिकथयसि । एतयोरुक्तलक्षणयोःसंन्यासकर्मयोगयोःयच्छ्रेयःअधिकं
भवतितदेकंमेममसुनिश्चितंब्रूहि । संन्यासस्याधिकत्वेतमेवग्रहीष्यामिकिंतद्विरोधिनाकामद्वेषादियुतेनयुद्धाख्यकर्मयोगेनेतिभावः । य
द्वापूर्वत्रयोगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौपठितःसंन्यासशब्दोयत्याश्रमविषयः योगमातिष्ठेत्यादौश्रुतोयोगशब्दोगृहिविषयइतिप्रकल्प्ययतीनां
सर्वकर्मत्यागेनज्ञानमात्राधिकारित्वात् । गृहिणांचज्ञानत्यागेनकर्ममात्राधिकारित्वात् । तयोरेकपुन्निष्ठत्वंनयुक्तमितिभावेनयोगसं

न्यासयोर्मध्येयच्छ्रेयस्तदेकंग्रहीष्यामीतिभावेनतयोर्मध्येश्रेयःपृच्छति । संन्यासमिति । कर्मणांसंन्यासंयत्याश्रमंसंन्यस्तकर्माणमि
त्यनेनशंससि । पुनःकर्मणांयोगमनुष्ठानलक्षणंगृहस्थाश्रमंचयोगमातिष्ठोत्तिष्ठेत्यनेनशंससि । एतयोर्यत्याश्रमगृहस्थाश्रमयोःशिष्टंप्रा
ग्वत् । एतेनास्याध्यायस्यतृतीयोक्तकर्मयोगप्रपंचनपरत्वे (अस्याध्यायस्य) तदानंतर्यस्यादितिनिरस्तं । योजनाद्वयेपिपूर्वा
ध्यायोक्तोपजीवनेनैवप्रश्नस्योत्थानेनचतुर्थानंतर्यस्योचितत्वादिति ॥ १ ॥ संन्यासयोगशब्दौनसर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानलक्षणयतिगृहि
परौ । तथाचतयोरन्यतरश्रेयःप्रश्नोनयुक्तः । किंतुकामादिवर्जनकर्मानुष्ठानार्थकौ । तयोश्चैकपुंयोग्यत्वान्निःश्रेयसकरत्वाच्चानुष्ठे
यत्वादन्यतरश्रेष्ठत्वप्रश्नोव्यर्थएव । अथस्वरूपज्ञानमात्रार्थप्रश्नश्चेद्योगएवश्रेष्ठइतिभावेनपरिहारमाह । संन्यासइति । संन्यासःकामा

**श्रीभगवानुवाच । संन्यासःकर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशि
ष्यते ॥ २ ॥ ज्ञेयःसनित्यसंन्यासी योनद्वेष्टिनकांक्षति । निर्द्वंद्वोहिमहाबाहो सुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥३॥**

दिवर्जनरूपःकर्मयोगोभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपश्चउभौसमुच्चितौसंतौनिःश्रेयसकरौ । तयोस्तुमध्येकर्मसंन्यासात्कर्मणिसंन्यासः
कर्मसंन्यासःकर्मानुष्ठानविषयेयःकामक्रोधद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासःतस्माद्भगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपोयःकर्मयोगःसतुविशिष्यतेश्रे
ष्ठोभवति । द्वंद्वत्यागात्तुसंन्यासान्मतपूजैवगरीयसीत्युक्तेः ॥ २ ॥ संन्यासशब्दोनयत्याश्रमपरइतिभावेनतदर्थमाह । ज्ञेयइति ।
यद्यपियदृच्छालाभेत्यादिनोक्तंकामादित्यागरूपंसंन्यासंसंन्यासंकर्मणामित्यनूद्यार्जुनेनप्रश्नस्यकृतत्वात् अस्त्येवतस्यसंन्यासशब्दार्थज्ञानं ॥४६॥
अतोसौतंप्रतिनवाच्यः । तथापिसंन्यासस्योक्तंनिःश्रेयसकरत्वमुपपादयितुंज्ञानमपितदर्थस्मारयत्यनेनेत्यदोषः । हेमहाबाहो योद्वेष्टा

कांक्षादिहीनः । काम्यकर्मत्यागीचेत्युपलक्ष्यते । सनित्यसंन्यासीज्ञेयःस्मर्तव्यइत्यर्थः । सएवसुखंयथाभवतितथा अनायासेनबंधात्प्रमुच्यते । हिप्रसिद्धमितियुद्धकर्मत्वयानत्याज्यमिति ॥ ३ ॥ ननुनतस्यतत्वग्रहणायसाक्षादितिपंचमस्कंधस्थश्लोकेविषयवैराग्याभावेज्ञानानुत्पत्त्युक्त्याततएवतदुत्पत्तिरितिलाभेनवैराग्यशब्दितकामादिसर्ववर्जनरूपसंन्यासोज्ञानोत्पत्तौआवश्यकत्वेनोक्तइतिप्रतीयते । कर्मयोगस्तुज्ञानविरोधित्वेनोक्तोग्निमुग्धोधूमतांतःस्वलोकंनप्रतिजानातीतिअग्न्युपलक्षितेकर्मणिमुग्धःश्रेयस्करमेतदितिभ्रांतःधूमतांतोहोमधूमेनग्लानःस्वलोकंस्वीयमाश्रयंपरमात्मानंनप्रतिजानातीत्येकादशस्कंधे । तथाचकथंकर्मयोगात्संन्यासोवरइत्युच्यतइत्यतःसंन्यासइवकर्मयोगोपिज्ञानोत्पत्तावावश्यकएवेत्याहकृष्णः । सांख्येति । सांख्यंज्ञानंयोगोभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानंतावुभौबालःअविवे

सांख्ययोगौपृथग्बालाः प्रवदंतिनपंडिताः । एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलं ॥ ४ ॥
यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानं तद्योगैरपिगम्यते । एकंसांख्यंचयोगंच यःपश्यतिसपश्यति ॥ ५ ॥

किनःपृथक्साध्यसाधनभावहीनौप्रवदंति । नपंडिताः । योगस्यज्ञानहेतुत्वंकुतइत्यतउच्यते । एकमपीति । एकमपिज्ञानमार्गंकर्ममार्गंवाएकमपिसम्यगास्थितोनुतिष्ठन्उभयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोरपिफलंविंदतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वेतावताद्वयंकिंचित्फलंप्रतिस्वतंत्रसाधनमित्युच्यते । योगस्यज्ञानहेतुत्वंनप्राप्तमित्यतःतदभिप्रायंस्वयमेवव्यनक्ति । यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञानिभिर्यत्स्थानंभगवत्स्वरूपलक्षणंतद्योगैः । अर्शआद्यच्प्रत्ययांतावत्रसांख्ययोगशब्दौ । कर्मयोगवद्भिरपिज्ञानद्वारागम्यतइत्यर्थः । तथाचसांख्यंचयोगंचएकंसाध्यसाधनभाववत्यःपश्यतिसपश्यतिसएवज्ञानीत्यर्थः । संन्यासयोगयोर्द्वयोरपिज्ञानहेतुत्वान्नकोपिविरोधः । अग्निमुग्धइत्यादितुका

म्यकर्मविषयमितिभावः । यद्वासंन्यासयोगशब्दयोःयतिगृहिपरत्वमुपेत्यतयोरधिकारिभेदादेकत्रसंन्यासयोगयोःसमावेशायोगश्चोदि
तोसौसंन्यासयोगशब्दयोस्तदर्थत्वानंगीकारेणपूर्वश्लोकेपरिहृतः । अधुनासंन्यासयोगयोरधिकारिभेदोपिनयुज्यतइत्याह । सां
ख्येति । बालाःअविवेकिनःसांख्ययोगौज्ञानकर्मयोगौपृथक्भिन्नाधिकारिकौनैकत्रसमाविष्टौ । यत्याश्रमिणांसांख्यपदोक्तज्ञानाधि
कारएवनकर्मणि । गृहिणांतुयोगपदोक्तकर्माधिकारएवनज्ञानइतिप्रवदंति । ज्ञानमार्गसम्यगास्थितएवज्ञानफलंप्राप्नोति । कर्ममार्गसम्य
गास्थितएवकर्मफलंविंदतेयतः अतोनपंडिताबालाइवप्रवदंतीत्यर्थः । अत्रमार्गद्वयस्यसम्यक्त्वविशेषणात्कर्मणोज्ञानसाहित्यंतेनविनासम्य
गनुष्ठानासिद्धेःकर्मणाविनासंपूर्णानंदहेतुत्वरूपसम्यक्त्वस्यज्ञानेनुपपत्तेःतदर्थतस्यकर्मसाहित्यमितिसूचितं । ज्ञानैकगम्ययतिप्राप्य

संन्यासस्तुमहाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

स्थानप्राप्तिसद्भावाच्चगृहीणांज्ञानाधिकारोस्तीतिस्पष्टंवदन्नुक्तमुपसंहरति । यदित्यादिना । यतःसांख्यैर्ज्ञानिभिर्यतिभिःप्राप्यंस्था
नंयोगैर्योगवद्भिर्गृहिभिर्गम्यतेतस्मात्सांख्यंयोगंचैकंएकाधिकरणकं । कर्मिण्यपिगृहिणिज्ञानं । ज्ञानिन्यपिकर्मेत्येवमेकत्रतयोःसमावे
शंयःपश्यतिसपश्यतिज्ञानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पूर्वंज्ञेयइत्यत्रस्वाभिमतसंन्यासशब्दार्थंस्मारयित्वातस्ययोगादवरत्वेज्ञानांतरंगत्वरूपंबाधकं
यत्सांख्येतिश्लोकाभ्यांपरिहृत्येदानींतस्ययोगादवरत्वेसाधकमाह । संन्यासस्त्विति । अयोगतःभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपयोगा
भावेकामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तुदुःखमाप्तुमेवपरमपुमर्थाहेतुत्वात् । स्वोचितकर्माननुष्ठानेननरकप्राप्तेश्चेतिभावः । तात्कालिकापमानादि
कृतदुःखाभावस्त्वल्पत्वान्नफलमितिभावः । मुनिःसंन्यासी । सहिलोकेमुनिर्निर्मामयःकामक्रोधवर्जितइत्युक्तेः । योगयुक्तोचिरेण

शीघ्रंब्रह्माधिगच्छतीत्यर्थः । एतेनयोगाभावेपुमर्थहेतुत्वाभावः । सतितुतस्मिन्तद्धेतुत्वंसंन्यासस्येतियोगस्यवरत्वेव्यतिरेकान्वयरूपं साधकमुक्तंभवति । यद्वायोगसंन्यासयोःसमुच्चितयोरेवनिःश्रेयसकरत्वमुभावित्यनेनोक्तं । इदानीमसमुच्चयेबाधकमाह । संन्यास स्त्विति । कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तुअयोगतःभावप्रधानंयोगरूपत्वाभावेकेवलसंन्यासस्तुदुःखमाप्तुमेवविष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंवि नाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएवेतिभावः । योगरूपत्वंविनासंन्यासस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वायोगरूपसंन्यासस्यमुक्तिहेतुत्वमाह । योग युक्तइति । मुनिःसंन्यासी । संन्यासस्ययोगावांतरभेदत्वाद्योगरूपत्वोक्तिः । यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिइतिवक्ष्यमाण गीतोक्तिरप्येतदभिप्राया । अतःसंन्यासःकर्मयोगश्चेतिभेदोक्तिःकुरुपांडववन्नविरुद्धेतिज्ञेयं ॥ ६ ॥ योगयुक्तसंन्यासस्यमहाफलहेतुत्वं

योगयुक्तोविशुद्धात्मा विजितात्माजितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ७ ॥

प्रपंचयति । योगेति । प्रपंचनंचयोनद्वेष्टीत्यत्रोक्तद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्यपूर्वार्धेकारणोपन्यासेनब्रह्माधिगच्छतीतिप्रागुक्तमुक्तिफलं प्रतिउत्तरार्धेब्रह्मज्ञानरूपावांतरफलोक्त्याचेतिध्येयं । योगयुक्तःकर्मयोगयुक्तःविशुद्धात्माविशुद्धस्वभावः । अतएवविजितमनस्कोजितेंद्रि यःसर्वभूतात्मासर्वभूतानामादानादिकर्ता स्वामीतियावत् । सर्वभूतात्मभूतःसर्वप्राणिनांस्वामिभूतःसएवस्वस्यात्माआदानादिकर्तास्वा मीयस्यससर्वभूतात्मभूतात्मा । ज्ञानोपलक्षणमेतत् । सर्वभूतात्मभूतात्मेतिज्ञानीत्यर्थः । कुर्वन्नपिनलिप्यतेमुक्तोभवतीत्यर्थः । जितेंद्रिय त्वादिद्वेषादिवर्जनकारणंसर्वस्वामीममस्वामीतिज्ञानंब्रह्माधिगतावांतरफलमित्युक्तंभवति । यद्वायोगयुक्तइत्यत्रभगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानु

ष्ठानरूपोयोगउक्तः । सर्वेत्यादिनातुसर्वभूतात्मनिहरौभूतमनाःस्थितमनाइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ज्ञेयइत्यादिनाविशुद्धात्मेत्यादिनाचस्पष्टीकृ
तमपिसंन्यासंसंकल्पत्यागोक्त्यापुनःस्पष्टयति । नैवेत्यादिश्लोकद्वयेन । युक्तःकर्मयोगानुष्ठातातत्ववित्तत्वज्ञानी । दर्शनश्रवणस्पर्शना
दिज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियव्यापारंकुर्वन्नपिइंद्रियाणींद्रियार्थेषुहरीच्छयावर्ततइतिधारयन्मनसावमृशन्स्वस्यस्वातंत्र्याभावात् । नैवकिंचित्करो
मीतिमन्येतेत्यर्थः । संकल्पत्यागोपिसंन्यासशब्दार्थइतिभावः । संन्यासोयोगरूपःसन्परमपुमर्थहेतुरित्युक्तं । कथंतस्ययोगरूपतेत्यतो
वाह। नैवेति। सर्वव्यापारंकुर्वन्नपींद्रियाणीशप्रेरितानींद्रियार्थेषुवर्ततेसएवस्वतंत्रःनैवकिंचिदहंकरोमीत्यनुसंधानमेवद्वेषादिवर्जनरूपसंन्या

नैवकिंचित्करोमीति युक्तोमन्येततत्ववित् । पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्ततइतिधारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधायकर्माणि संगंत्यक्त्वाकरोतियः । लिप्यतेनसपापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

सस्ययोगरूपत्वंनामेतिश्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ योगमपिकिंचिद्विवृण्वन्संन्यासयोगाभ्यांयुक्तएवकर्मणानलिप्यतइतिसाधन
नियममाह । ब्रह्मणीति । यद्यपिसंन्यासस्त्वित्यनेनैवसंन्यासयोगौमिलितावेवफलंसाधयतइतिनियमोलब्धएव कुर्वन्नपिनलिप्यतइतिफ
लंचोक्तमेव । तथापिसंन्यासयोगौमिलितावेवफलसाधनमितिनियमोक्तेरुपचारत्वनिवृत्त्यर्थंलिप्यतेनसपापेनेतिपुनःफलोक्त्यानियमस्य
फलसाधनतात्रोच्यतइत्यदोषः । संगंफलकामनांत्यक्त्वाब्रह्मण्याधायममशुभार्थंस्वपूजात्मकानिमयाकारितानीत्यनुसंधायकर्माणियः

करोतिभगवद्धीनकर्तृशक्तिकः सन्करोतिसोंभसापद्मपत्रमिवपापेननलिप्यते ज्ञानद्वारामुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ संन्यासयोगौमिलितावेवफलहेतुरित्यत्राचारोस्तीत्याह । कायेनेति । देहेनमनसामनोबुद्धीतुद्वादशे(इ)त्युक्तेर्बुद्धिरूपेंद्रियेणकेवलैः कामाहंभावहीनैः स्वातंत्र्याभिमानरहितैर्वाइंद्रियैर्योगिनोपिसंगंत्यक्त्वाऽत्मनोमनसः शुद्ध्येतत्रज्ञानोत्पत्त्यर्थंपापालेपायेतिवाकर्मकुर्वंतीत्यर्थः । पूर्वार्धेनसंन्यासः उत्तरार्धेनयोगः आत्मशुद्धयइतिफलोक्तिः ॥ ११ ॥ प्राक्संन्यासस्त्वित्यादिनासंन्यासयोगौमिलितावेवफलंसाधयतः नान्यतरपरित्यागेनान्यतरइतिनियमज्ञापनार्थंतयोः फलमुक्तं ब्रह्माधिगच्छतिकुर्वन्नलिप्यतइत्यादिना । इदानींतुतावेवमोक्षसाधनं

कायेनमनसाबुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि । योगिनः कर्मकुर्वंति संगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तः
कर्मफलंत्यक्त्वा शांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीं । अयुक्तः कामकारेण फलेसक्तोनिबध्यते ॥ १२ ॥ सर्व
कर्माणिमनसा संन्यस्यास्तेसुखंवशी । नवद्वारेपुरेदेही नैवकुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥ ॥

नतुतदुभयत्यागेनान्यदितिनियमज्ञापनाययोगसंन्यासवतस्तदुभयाभाववतश्चमुक्तिसंसारविस्तारलक्षणंफलमाह । युक्तइति । कर्मफलंत्यक्त्वेत्यनेनप्रागुक्तकामादिवर्जनरूपसंन्यासीज्ञेयः । युक्तः भगवदर्पणबुद्ध्याकर्मानुष्ठानरूपयोगयुक्तः नैष्ठिकींस्वाभाविकींशांतिंस्वरूपानंदाविर्भावलक्षणांमुक्तिमाप्नोति । अयुक्तः योगहीनः कामकारेणफलकामादिनाकर्मानुष्ठानने संन्यासाभावेनेतियावत् । फलेक्षुद्रफलेसक्तोनिबध्यते नितरांसंसारमनुभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ पूर्वंनैवकिंचित्करोमीत्यादिनाकर्तृत्वाभिमानत्यागेनसंन्यासः विष्टतोधुनाकारयितृत्वाभिमानत्यागेनसंन्यासशब्दार्थंस्पष्टयति । सर्वकर्माणीति । यद्वाप्राक्कर्माणिब्रह्मण्याधाययः करोतीत्यत्रकर्मणांब्रह्मण्याधा

नंनामनकर्मणांस्वरूपेणत्यागोपितुसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यभगवानेवस्वपूजात्मकानिमच्छुभार्थंमयाकारयतिममकर्तृताशक्तिरपीशाधीनै
वेत्यनुसंधायेत्येवंरूपमित्यर्थः । स्वरूपेणकर्माणिपरित्यज्येत्यर्थपक्षेमनसेतिव्यर्थमितिभावः । वशीजितेंद्रियःस्वातंत्र्येणनैवकुर्वन्नकारयंश्च
नवद्वारेचक्षुःश्रोत्रघ्राणानांषड्द्वाराणिमुखंपायूपस्थेचेत्येवंनवद्वारवतिपुरेदेहेसुखंयथातथाआस्ते । कर्मलेपहीनोवर्ततइत्यर्थः ॥ १३ ॥
ननुदर्शनादिकुर्वन्नैवकरोमीतिमन्येतेत्युक्तिरयुक्ता । तथात्वेमिथ्याज्ञानित्वप्रसंगादित्यतःस्वाभिप्रायमाह । नेति । जडमपेक्ष्यप्रभुः
समर्थोजीवःलोकस्यकर्तृत्वंलोकेनकर्मनसृजतिमकारयति । स्वातंत्र्येणेत्यर्थः । स्वयंचकर्माणिनसृजतिनकरोतिकर्मण्यस्वातंत्र्येफलेसुत
रांतदित्याह । नकर्मेति । सृजतीत्यनुषंगः । कर्मफलप्राप्तिंलोकस्यनसृजति । लोकस्यफलप्राप्तिसंपादनेस्वस्यवाफलसंपादनेन

नकर्तृत्वंनकर्माणि लोकस्यसृजतिप्रभुः । नकर्मफलसंयोगं स्वभावस्तुप्रवर्तते ॥ १४ ॥

स्वतंत्रइत्यर्थः । स्वातंत्र्याभावापेक्षयानकरोमीतिमन्येतेत्युक्तिरितिभावः । यद्वाजीवस्यस्वतंत्रकर्तृत्वाभावेपीश्वरदत्तंक्रियायांक्रियाज
न्यादृष्टेकर्मफलप्राप्तौचास्त्येवस्वातंत्र्यमतःकथंब्रह्मण्याधायकर्माणीतिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्येतिचोक्तिरित्यतआह । नेति । प्रभुरीश्वरः
लोकस्यजीवस्यकर्तृत्वंअग्निहोत्रादिक्रियायांस्वातंत्र्यंनसृजति । नप्रयच्छति । कर्माणिक्रियाजन्यादृष्टानिलोकस्यनसृजति । तेषुस्वातंत्र्यं
नप्रयच्छति । कर्मफलसंयोगंचलोकस्यनसृजति । फलप्राप्तावपिलोकस्यस्वातंत्र्यंनप्रयच्छतीत्यर्थः । ननुक्रियायामदृष्टेषुफलसंयोगेचजीव
स्यस्वातंत्र्याभावेकथंक्रियादिनिष्पत्तिरित्यतआह । स्वभावस्त्विति । स्वंस्वयमेवभवति । परानपेक्षंतिष्ठति । तथास्वयमेवभावयतिजग
दुत्पादयतीतिस्वभावः । स्वेतिपदेउपपदेभवतेर्ण्यंतात्कप्रत्ययः । स्वस्थितावन्यकरणेचपरानपेक्षः । स्वतंत्रोभगवान्स्वभावशब्दार्थः ।

सएवचप्रवर्ततेक्रियाकर्तृत्वेकर्मशब्दितादृष्टेषुफलसंयोगेचेतिध्येयं । कदापिकुत्रापिनान्यस्यस्वातंत्र्यंददाति । किंतुसर्वत्रसर्वदास्वयमेवप्र
वर्ततइतिभावः ॥ १४ ॥ फलसंयोगेस्वातंत्र्याभावंजीवस्यव्यनक्ति । नादत्तइति । विभुःजडापेक्षयासमर्थोजीवःकस्यचिद्दुराचारस्यस
काशात्तज्जन्यंपापंस्वातंत्र्येणनादत्ते । सुकृतंपुण्यंचस्वातंत्र्येणनैवादत्ते । एवंक्रियायामदृष्टेचज्ञेयं । यद्वाभगवतएवकर्तृत्वेकर्मलेपःस्यादि
त्यतआह । नादत्तइति । विभुःस्वतंत्रईश्वरःविभुत्वादेवकस्यचित्कर्मणःसकाशात्पापंसुकृतंवानादत्तइत्यर्थः । नपुण्यपापलेपवान्भवतीत्य
र्थः । नन्वेवंसर्वत्रस्थित्वास्वातंत्र्येणकर्ताईश्वरोस्तिचेत् । कथंनदृश्यतइत्यतआह । अज्ञानेनेति । तेनाज्ञानेनावृतबुद्धित्वेनमुह्यंतिभगवंतं

नादत्तेकस्यचित्पापं नचैवसुकृतंविभुः । अज्ञानेनावृतंज्ञानं तेनमुह्यंतिजंतवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेनतु
तदज्ञानं येषांनाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयतितत्परं ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदा
त्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ ॥

नजानंति ॥ १५ ॥ ननुज्ञानस्याज्ञानावृतत्वेतेनाज्ञाननाशायोगात् । विनाशकांतरस्यचाभावात् । ज्ञानार्थयोर्योगसंन्यासयोर्वैयर्थ्य
मित्यतआह । ज्ञानेनेति । द्विविधंहिज्ञानंस्वरूपंवृत्तिरूपंचेति । यद्यपिस्वरूपज्ञानमज्ञानावृतं नाज्ञाननाशकंतथाप्यात्मनोभगवतोज्ञानेनपरो
क्षवृत्तिज्ञानेनयेषामज्ञानंनाशितंशिथिलंतेषामेवज्ञानंभगवदपरोक्षज्ञानं । तत्परंब्रह्मादित्यवत्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अपरोक्षज्ञानाव्य
वहितसाधनमाह । तद्बुद्धयइति । नसकृत्परोक्षज्ञानेनालंकिंतुआवृत्तिरसकृदुपदेशादित्युक्तदिशापुनःपुनस्तत्रहरौबुद्धिर्येषांतेतद्बुद्धयः स
एवआत्माआदानादिकर्तास्वामीयेषांतेतदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्नचंचलाः । सएवपरमयनंयेषांतेतत्परायणाः । तथाज्ञानिनः

संतःअतएवचज्ञाननिर्धूतकल्मषाःभगवदपरोक्षज्ञानेननिर्धूतपाप्मानोऽपुनरावृत्तिंमुक्तिंगच्छंति ॥ १७ ॥ परमेश्वररूपाणांसर्वत्रसाम्य दर्शनंचापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह । विद्येति । पंडिताःपरोक्षज्ञानिनःविद्याविनयसंपन्नब्राह्मणादिषुविषमेषुस्थितंहरिंसमंगुणे षुदोषाभावेचसमंतारतम्याभावंचपश्यंतीतिसमदर्शिनइत्यर्थः । अस्यश्लोकस्यभगवद्विषयतानिर्दोषंहीत्युत्तरवाक्यगम्याअपरोक्षज्ञान हेतुताचप्रकरणगम्येतिज्ञेयं ॥ १८ ॥ समदर्शिनंस्तौति । इहैवेति । येषांसाम्येमनःस्थितंतैरिहैवास्मिन्नेवजन्मनिसर्गोजन्मादिरूपः संसारःजितः । दृश्यत्वेनोक्तंसमंवस्तुकिंकेनसाम्यमित्यतआह । निर्दोषमिति । समंवस्तुब्रह्मनिर्दोषत्वेनचसाम्यमित्युक्तंभवति । तस्मा

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणेगविहस्तिनि । शुनिचैवश्वपाकेच पंडिताःसमदर्शिनः ॥१८॥ इहैवतै
र्जितःसर्गो येषांसाम्येस्थितंमनः । निर्दोषंहिसमंब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः ॥ १९ ॥ नप्रहृष्ये
त्प्रियंप्राप्य नोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियं । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥ ॥

त्समतयासर्वत्रस्थितस्यब्रह्मत्वात्तेसमदर्शिनोब्रह्मणिस्थिताएवेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिनइतियावत् ॥ १९ ॥ पुनःसंन्यासंप्रपंचयति । नप्रहृष्येदिति । प्रियंसुखसाधनंप्राप्यनप्रहृष्येत् हर्षंनप्राप्नुयात् । अप्रियंचप्राप्यनोद्विजेत् दुःखहेतुप्राप्तावपिउद्वेगरूपमनोऽधैर्यंनप्राप्नुया त् । तत्रोपायमाह । स्थिरबुद्धिरिति । बुद्धेःस्थैर्येहेतुरसंमूढइति । प्रियाप्रियप्रापणेलौकिकोजनएवस्वतंत्रइतिमिथ्याज्ञानहीनः । तत्रहेतु ब्रह्मविदिति । ब्रह्मैवस्वतंत्रमितिविद्वान्नैतावतालंकिंतुब्रह्मणिस्थितः । नित्यंब्रह्मस्मृतिमानित्यर्थः । संन्यासस्त्वित्यादिनासंन्यासाद्योग स्याधिक्योक्त्यर्थंयोगहीनसंन्यासस्यव्यर्थत्वंयदुक्तंतदयुक्तं । कामाद्युपद्रवक्षयेस्वरूपसुखाविर्भावसत्वादित्यतःसत्यंतदेवसुखंभगवद्ध्यान

रूपयोगेसत्यक्षयंभवतीति ॥ २० ॥ संन्यासाद्योगस्यपुनराधिक्यमाह । बाह्येति । स्पृश्यंतइतिस्पर्शाःशब्दाद्याःतेषांबाह्यत्वंश्रोत्राद्य विषयत्वसंपादनंतथाकृतविषयेषुअसक्तमनस्कः संन्यासीतियावत् । आत्मनिस्वरूपेयत्सुखंविंदत्यनुभवति । आत्मस्वरूपस्यापिननि र्विशेषत्वमितिज्ञापनाययत्सुखमित्येववाच्येआत्मनीत्यप्युक्तिः । यदित्युक्तेस्तदितिलभ्यते । ससंन्यासीब्रह्मयोगयुक्तात्माब्रह्मणियो गोब्रह्मयोगःध्यानंतद्युक्तात्मातत्सुखंकामाद्युपद्रवक्षयरूपसंन्यासादाविर्भूतंसुखंअक्षयंपुनस्तिरोभावहीनमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वायो गयुक्तोमुनिर्ब्रह्मेत्यादिनायोगरूपसंन्यासस्ययन्निश्श्रेयसकरत्वमुक्तंतदुपपाद्यते । बाह्येति । संसारेप्यात्मस्मरणरूपाल्पयोगयुक्तःसं

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनियत्सुखम् । सब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥
येहिसंस्पर्शजाभोगा दुःखयोनयएवते । आद्यंतवंतःकौंतेय नतेषुरमतेबुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहै
वयःसोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवंवेगं सयुक्तःससुखीनरः ॥ २३ ॥ ॥

न्यासीसुखंविंदतियदातदाध्यानादिमहायोगादियुक्तोमोक्षादिनिश्श्रेयसंविंदतीतिकिमुवाच्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कामादिवर्जनरूप संन्यासार्थकामभोगंनिंदति । येहीति । येहिसंस्पर्शजाःविषयसंबंधसंभूताःभोगाःसुखानुभवाःतेदुःखयोनयएवकुतइत्यतउक्तं । आद्यंतवंतइति । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादित्यर्थः । बुधोज्ञानीतेषुविषयभोगेषुनरमते सक्तिंनकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तरूपसं न्यासार्थंकामभोगत्यागंप्रशंसति । शक्नोतीति । यःइहैवमानुषेदेहेशरीरविमोक्षणात् प्राक्कामक्रोधोद्भवंवेगंमनसोनवस्थानं सोढुंशक्नोति । सनरःयुक्तःज्ञानोपायवान्सुखीचभवति । मानुषदेहएवकामादिजवेगःसोढुंसुकरोनान्यदेहइतिज्ञापनायइहैवेत्यु

क्तिः। अतोत्रैवतत्सहनायप्रयतितव्यमितिभावः ॥ २३ ॥ ज्ञानिलक्षणंप्रपंचयत्युत्तरैःश्लोकैः । योंतःसुखःकामाद्युपद्रवक्षयाभि
व्यक्तस्वरूपसुखःअंतरारामःभगवद्दर्शनजन्यसुखवान् । उक्तज्ञानिलक्षणद्वयेहेतुमाह । अंतर्ज्योतिरिंतरभिव्यक्तभगवत्स्वरूपःयतइ
ति। एतेनांतर्ज्योतिष्ट्वमेवज्ञानित्वमेतत्कथंज्ञानिलक्षणमितिनिरस्तं। तत्रहेतुसमर्पकत्वादस्येति। असंप्रज्ञातसमाधिस्थस्यबाह्यादर्श
नादेवशब्दःसंप्रज्ञातसमाधावन्यदर्शनसत्वेपितस्यविक्षेपाहेतुत्वाददर्शनकल्पमेवतदितिभावः। एवंचास्यान्यव्यवच्छेदप्रधानत्वादन्य
दर्शनहीनांतर्ज्योतिष्ट्वमित्येवंलक्षणोक्तिपरत्वेपिनदोषः । अंतःसुखत्वादौहेतुस्तुसयोगीब्रह्मभूतोब्रह्मणिस्थितोनिर्वाणमशरीरंब्र
ह्माधिगच्छति। यतोतोंतःसुखादिरित्येवमुत्तरार्धोक्तोज्ञेयः । नन्वेवंब्रह्मभूतोब्रह्माधिगच्छतीत्युक्त्यार्थाद्ब्रह्मभूतत्वस्यब्रह्माधिगति

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः। सयोगीब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४॥
लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः। छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥

रूपब्रह्मज्ञानहेतुत्वमुक्तं। तच्चतद्बुद्धयइत्यादिनोक्तमेव ब्रह्मभूतत्वस्यतद्बुद्धित्वादिरूपत्वात् । सत्यमयमप्यनुवादएवयोंतःसुखीयोंत
रारामोयोंतर्ज्योतिरेवयश्चतद्बुद्धित्वादिरूपब्रह्मभूतःनिर्वाणंब्रह्माधिगच्छतिसयोगीज्ञानीत्येवंब्रह्मभूतपदंप्रागुक्ततद्बुद्धित्वादिरूपज्ञान
साधनानुवादः। यस्यज्ञानस्यतद्बुद्धित्वादिरूपंब्रह्मभूतत्वंसाधनंतादृशज्ञानवानंतःसुखत्वादिलक्षणकइतितात्पर्यार्थः। अत्रयइतिपुनरु
क्तिःसर्वत्रान्वयार्था ॥ २४ ॥ अंतःसुखत्वादिलक्षणसंपादकोब्रह्माधिगमोनब्रह्मभूतत्वमात्राद्भवति । किंतुपापक्षयाचेत्याह। लभं
तइति । द्वैधशब्दोत्रद्वेधाभावोद्वैधमितिविषयापेक्षयान्यप्रकारत्वरूपायथार्थत्वपरःसन्नयाथार्थ्योपेतज्ञानलक्षकोभूत्वासंशयविपर्ययप

र: । ऋषयोज्ञानिनः क्षीणकल्मषाः निवृत्तपाप्मानोभूत्वाछिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताश्चभवंतीतिशेषः । छिन्नौद्वैधौसंशयविपर्ययौयेषांतेछिन्नद्वैधाःतेचते आयतात्मानश्चदीर्घमनस्काः। श्रवणादिनाविदितसर्ववेद्याइतियावत्। छिन्नद्वैधायतात्मानः छिन्नद्वैधत्वेक्षीणकल्मषत्वमिवायतात्मत्वमपिबुद्ध्याविविच्यहेतुत्वेनयोज्यं । यतात्मानोवशीकृतमनस्काइतिभिन्नंपदंवा । ततश्चनिर्वाणमशरीरंब्रह्मलभंते । उपशब्दोत्रयोज्यः । उपलभंतेपश्यंतीत्यर्थः । अत्रज्ञानस्यप्रतिबंधकपापक्षयाख्यकारणोक्तावपिअसाधारणंकारणंकार्य(रूप)स्यलक्षणंभवतीत्यस्यलक्षणप्रपंचनपरत्वमविरुद्धंध्येयं ॥ २५ ॥ नकेवलमंतःसुखत्वादिकमेवज्ञानिलक्षणंकिंतुसर्वदेशकालेषुसु

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनांयतचेतसां । अभितोब्रह्मनिर्वाणं वर्ततेविदितात्मनां ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः । प्राणापानौसमौकृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२७॥

खेनब्रह्मलब्धिमत्त्वमपीत्याह । कामक्रोधेति । यतीनांप्रयत्नवतांयतचेतसांवशीकृतमनस्कानांअभितःसर्वदेशकालेषुवर्तते । रक्षकत्वेनज्ञानविषयत्वेनवेत्यर्थः । विदितात्मनांब्रह्मज्ञानिनां । शिष्टंव्यक्तं॥२६॥सब्रह्मयोगयुक्तात्मेत्यादौब्रह्मयोगादिपदेनप्रकृतध्यानप्रकारमाह। स्पर्शानित्यादिद्वयेन। स्पृश्यंतइतिस्पर्शाःशब्दाद्याःश्रोत्रादींद्रियविषयाःतेषांबाह्यत्वंदुःखसंपादकत्वंबाह्यान्स्पर्शान्शब्दादीन्बहिःश्रोत्राद्यविषयान्कृत्वाप्रत्याहारेणेंद्रियाणिनियम्येतियावत् । भ्रुवोरंतरेमध्येचक्षुश्चकृत्वाभ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थःसंप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्योपलक्षणं । प्राणापानौसमौसमानौनिर्विकारौनासाभ्यंतरचारिणौकृत्वा कुंभकेस्थित्वेतियावत् ॥२७॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिःमुनिःमननशीलः। एवंभूतोयःसमुक्तएवेतिस्तुतिः । यद्वाअभिमानादिपरित्यागेनमुक्तसादृश्यान्मुक्तएवेतिगौण
प्रयोगः॥ २८॥ ध्यानमुक्त्वाध्येयमाह । भोक्तारमिति । यज्ञोज्योतिष्टोमादिः। तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिः । महांश्चासावी
श्वरश्चमहेश्वरस्तं । सुहृदमुपकारिणं । शांतिंशांतिसाधनं। मुक्तिहेतुमितिईश्वरविशेषणं । ज्ञात्वाध्यात्वेत्यर्थः। ऋच्छतिसाक्षा
त्करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेपंचमोध्यायः ॥ ५॥ ॥ ॥ ॐ बुद्धियोगेत्विमांश्रु

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः। विगतेच्छाभयक्रोधो यःसदामुक्तएवसः ॥ २८॥ भो
क्तारंयज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं। सुहृदंसर्वभूतानां ज्ञात्वामांशांतिमृच्छति॥ २९॥ ॐतत्स
दितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनाम
पंचमोध्यायः॥५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच। अनाश्रितःकर्मफलं कार्यंकर्मकरोतियः। ससंन्यासीच
योगीच ननिरग्निर्नचाक्रियः॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णिवतियोगवचनंप्रतिज्ञातंद्वितीये । सचयोगउत्तरषट्केवक्ष्यमाणभगवज्ज्ञानंप्रतिउपायः। सचद्विविधः। कर्मयोगोध्यानयो
गश्चेति । तत्रकर्मयोगोज्ञानंप्रतिबहिरंगोपायत्वात्त्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनाद्वितीयेसंक्षेपेणतृतीयाध्यायादावतीतग्रंथेविस्तरेण
चपूर्वंनिरूपितोऽधुनाकर्मयोगसाध्यत्वाद्वक्ष्यमाणज्ञानांतरंगसाधनत्वाच्चावसरप्राप्तंसमाधियोगंस्पर्शानित्यादिनापूर्वाध्यायांतेसंक्षेपे ॥९२॥
णप्रकृतंविस्तरेणास्मिन्नध्यायेवक्ति । आसनादीनामंगानांवक्ष्यमाणत्वेपितेषांध्यानार्थत्वेनध्यानस्यैवप्राधान्यात् । उद्धरेदात्म

नात्मानमित्यादिनाध्यानयोगंविधातुंतत्रध्यानेसंन्यासयोगयुक्तएवाधिकारीतिज्ञापनायकामादिवर्जनरूपसंन्यासंईश्वराराधनरूपस्व कर्मानुष्ठानलक्षणयोगंचाह । अनाश्रितइति । यःकर्मफलमनाश्रितःकार्यंस्वस्ववर्णाश्रमोचिततयाकर्तव्यंकर्मकरोति । ससंन्यासी योगीचसएवचध्यानाधिकारीतिभावः । आहवनीयाद्यग्नित्यागेनअग्निहोत्रादिक्रियात्यागेनचनिःसंगतयावर्तमानएवध्यानाधिकारी तिसांख्यमतमपाकरोति । नेति। निरग्निरक्रियश्चसंन्यासीयोगीचनेत्यर्थः । यतेरपिदैवमेवापरेयज्ञमित्यादिनाग्निक्रिययोरुक्त त्वात्संन्यासाश्रमस्वीकारकालेपूर्वाश्रमस्वीकृताग्नेरात्मनिसमारोपणाच्चसोपिसंन्यासीयोगीचभवत्येवेतिभावः ॥ १ ॥ ससंन्या सीचयोगीचेत्युक्त्वाप्राप्तांतयोरत्यंतभेदशंकांनिरसितुंअमुख्ययोगापेक्षयापृथगुक्तोपिसंन्यासोमुख्ययोगांतर्भूतइत्याह । यमिति ।

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव । नह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते । योगारूढस्यतस्यैव शमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीत्यादिनोक्तप्रकारेणयंकामक्रोधादिवर्जनरूपंसंन्यासंप्राहुस्तंसन्यासंयोगंमुख्ययोगंज्ञानोपायभूतकामादिवर्जन विशिष्टनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपयोगांतर्भूतंविद्धिजानीहि । हेपांडवकुतःकश्चनकोपि । असंन्यस्तसंकल्पःअत्यक्तसंकल्पादिःसंन्यासहीन कर्मानुष्ठानमात्रवानितियावत् । योगीज्ञानोपायवान्नभवति । नहिसामग्र्येकदेशःकार्यजनकोभवति । क्वचित्पृथगुक्तिस्तुज्ञानभक्त्योः पृथगुक्तिरिवैकदेशापेक्षयेतिभावः ॥२॥ ध्यानाधिकारत्वेनोक्तोमुख्यःकर्मयोगःकिंसकृदनुष्ठेयउतफलप्राप्तिपर्यंतमित्यतःफलपर्यंतमि त्याह । आरुरुक्षोरिति । योगंज्ञानोपायंआरुरुक्षोःसंपूर्णकामयमानस्यमुनेःपरोक्षज्ञानिनःकर्मकारणमुच्यते । योगारोहरूपसाक्षात्का

रस्येतियोज्यं। अपरोक्षरूपफलोदयपर्यंतंकार्यमितिभावः। तस्यैवमुनेर्योगारूढस्यसंपूर्णज्ञानोपायस्यापरोक्षज्ञानिनः शमः उपलक्षणं
भगवन्निष्ठबुद्धित्वरूपध्यानव्याख्यानार्चनादिकंकर्मकारणंमुक्तिगतसुखातिशयस्येतियोज्यं। यद्यप्ययंप्रश्नोयदातेमोहकलिलमित्यनेन
द्वितीयेपरिहृतः। तथापितत्रपरोक्षज्ञानार्थिनोत्रतुयोगारोहशब्दितसंपूर्णोपायशब्दितापरोक्षार्थिनइतिभेदइतिभावः। यद्वायोगारूढस्ये
त्युत्तरार्धेअपरोक्षज्ञानिनोध्यानादिकंकर्मवक्तुंयदातइतिश्लोकोक्तस्यैवप्रश्नोत्तरस्यपूर्वार्धेनानुवादइतिज्ञेयं। यद्वा। कर्मयोगमध्येज्ञाना
र्थिनाकीदृशोयोगोऽवश्यापेक्षितइत्यतआह। आरुरुक्षोरिति। पूर्वार्धेनज्ञानार्थिनः उत्तमाधममध्यमरूपनानाजनशुश्रूषाख्यमेवकर्मावश्या
पेक्षितमित्युच्यते। (ज्ञानार्थिनोयथाशक्तित्रिविधप्राणिनांशुश्रूषयोपकारकृतः हरिस्तुष्टः स्वापरोक्षंददाति। तेनतदवश्यंकार्यमि) चरमा

यदाहिनेंद्रियार्थेषु नकर्मस्वनुषज्जते। सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

र्धेनतुज्ञानिनोनानाजनशुश्रूषाख्यकर्मोपशमएवशमपदेनोच्यते। नतुध्यानाद्युपशमः तत्तुकार्यमेवेत्युच्यते। शमपदस्योभयार्थत्वात्
(तस्यस्वोत्तमसेवयैवेष्टसिद्धौअन्यशुश्रूषयाकृत्याभावात्) एवंचात्रश्लोकेपूर्वार्धेज्ञानार्थिनः कर्मापेक्षितमित्युक्त्वोत्तरार्धेज्ञानिनः शमपदे
नकर्मोपशमोपेक्षितइत्युच्यते। तथाचननिरग्निर्नचाक्रियोयोगीत्याद्युक्तिविरोधइतिप्रत्युक्तंध्येयं। कर्मशमशब्दाभ्यांनानाजनशुश्रूषा
ख्यकर्मतदुपशमयोरेवात्रविवक्षितत्वादिति ॥३॥ योगारूढशब्दितसंपूर्णोपायसिद्धिमतोलक्षणमाह। यदेति। यदाहींद्रियार्थेषुशब्दा
दिविषयेषुकर्मसुचभयत्वंविनापिनानुषज्जते। ननुकर्मानानुषंगोनामकर्मस्वरूपत्यागएव तथाचनचाक्रियोयोगीतिप्रागुक्तविरोधइत्यतः
कर्मानानुषंगंस्वयमेवव्याख्याति। सर्वेति। ज्ञानिनः कर्मानानुषंगोनामसर्वकर्मसुसंकल्पन्यासएव। सर्वेषुकर्मसुसंकल्पत्यागीसन्कर्मसु

नानुषज्जतेयदातदायोगारूढउच्यतेइतियोजना । कर्मसुसंकल्पत्यागो(नाम)ममतात्यागएव । संकल्प(ल्पाख्य)क्रियादिकंसर्वंभगव दधीनमितिज्ञानमेव । एवंचसंकल्पादेर्भगवदधीनताज्ञानेनहेतुनाकर्मस्वनासक्तत्वेसत्यप्रयत्नेनशब्दादिविषयेषुअनासक्तत्वंयोगारूढ स्यलक्षणमित्युक्तंभवति । अप्रयत्नेनेतिविशेषणाद्योगमारुरुक्षौनातिव्याप्तिः । तस्यानासक्तेःप्रयत्नसाध्यत्वात् ॥४॥ यस्यध्यानयोगस्य कामादिवर्जनरूपसंन्यासयुक्तस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानवानधिकारीउक्तः । अपरोक्षाख्यफलपर्यंतंकर्मानुष्ठानंचोक्तं । सएवध्या नयोगोभियोगेनकार्यइत्याह । उद्धरेदिति । आत्मनामनसाआत्मानंजीवमुद्धरेत् । पुमर्थभाजनंकुर्यात् । आत्मानंजीवंनावसादयेत् । नक्लेशभाजनंकुर्यात् । कुतःहियस्मादात्मनोजीवस्यात्मैवमनएवबंधुःरिपुश्चभवत्यतइति ॥ ५ ॥ कीदृशस्यात्मनःकीदृशंमनोबंधुःरिपु

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मनाजितः । अनात्मनस्तुशत्रुत्वे वर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥

श्चेत्यतआह । बंधुरिति । येनात्मनायेनजीवेनेतिसमानाधिकरणंवा । येनजीवेनकर्त्राआत्मनाबुद्ध्याकरणेनेतिव्यधिकरणंवा । आ त्मामनःजितंवशीकृतंतस्यात्मनोजीवस्यात्मामनःबंधुरेवोपकार्येव भगवद्ध्यानोपयोगीतियावत् । अनात्मनस्तुअजितमनस्कस्यतुजीव स्यआत्मैवमनएवशत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरिवशत्रुत्वेअनुपकारित्वेवर्तेतेतिमनोजयेनध्यानयोगःकार्यइत्युक्तंभवति ॥ ६ ॥ यद्वायोगारोहश ब्दितयोगसंपूर्तेर्भगवत्प्रसादोमुख्यसाधनमित्याह । उद्धरेदिति । आत्मनापरमात्मना । तत्प्रसादेनेतियावत् । आत्मानंजीवंप्राग्वद्वयो जना । आत्मनोजीवस्यात्मैवपरमात्मैवबंधुःरिपुश्चहियतः ॥५॥ कीदृशस्यहरिर्बंधुःरिपुश्चेत्यतआह । बंधुरिति । पूर्ववदेवार्थोयोजना

च । परंतुप्रथमांतात्मशब्दोत्रपरमात्मपरः । आत्मनाबुद्ध्येत्यत्रबुद्ध्युपलक्षितभक्त्येत्यर्थः । अनात्मनस्त्वित्यस्यभक्तिबलेनात
शीकृतभगवत्स्वरूपस्यपुंसइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुमनसोभगवतश्चवशीकरणेतावस्यबंधूभवतइत्युक्तं । केनोपकारेणतावस्यबंधूआ
त्मनाआत्मानमुद्धरेदितिआत्मोद्धारंकुरुतइत्युक्तमितिचेत्सएवकइत्यतआह । जितेति । जितात्मनःवशीकृतमनस्कस्यभक्त्यावशी
कृतभगवत्स्वरूपस्यचप्रशांतिर्भवति । स्वतएवमनसोविषयेष्वप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रशांतस्यचपरमात्मासम्यगाहितोहृदिसन्निहितो
भवति । ध्यानविषयोभूत्वाऽपरोक्षविषयोभवतीत्यर्थः । संपूर्णयोगसिद्धिमद्रूपोयोगारूढोभवतीतियावत् ॥ ७ ॥ यदाहिनें

जितात्मनःप्रशांतस्य परमात्मासमाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथामानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोविजितेंद्रियः । युक्तइत्युच्यतेयोगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु । साधुष्वपिचपापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

द्रियार्थेष्वित्यत्रापरोक्षिणोलक्षणोक्तावपीहलक्षणंस्पष्टयति । शीतोष्णेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । शीतोष्णादिद्वंद्वधर्मेषुकूटस्थःकूटमाका
शंतद्वत्तिष्ठतीतिकूटस्थः उत्सेकानुत्सेकरूपविकारहीनइत्यर्थः । तत्रहेतुर्ज्ञानेत्यादिवेदादौसर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमित्युच्यते । तद
वांतरमाहात्म्यविशेषज्ञानंविज्ञानमित्युच्यते । यद्वापरोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यांवाच्येताभ्यांतृप्तोविषयेष्वलंबुद्धिमान्विजि
तेंद्रियश्चयतोतःकूटस्थःसमलोष्टाश्मकांचनःयोगीयोगंकुर्वन्युक्तःयोगसंपूर्णइत्युच्यते ॥८॥ सएवचसुहृदादिषुसमाभगवद्विषयिणीबुद्धि
र्यस्यससमबुद्धिर्योगारूढःयोगिवर्गात्सर्वस्माद्विशिष्यतइति । सुहृदादिषुसर्वत्रस्थितहरिरूपाणांगुणादिषुतारतम्यंनेतिबुद्धिर्वासुहृदि

सुहृत्त्वमेवमित्रादिषुमित्रत्वादिकमेवददातिनतुसुहृदिमित्रत्वंमित्रादौसुहृत्त्वादिकमितिवैषम्येणातःसुहृदादौ सुहृत्त्वादिकमीशकृतमेव नस्वतंत्रमितिवाभगवद्विषयेसमबुद्धिः। यद्वासुहृदादिजीवविषयेसमाबुद्धिर्यस्येत्यर्थःतेषुसमबुद्धित्वंनामयत्सुहृत्त्वमित्रत्वादिकमस्तितन्न स्वरूपांतर्गतंकिंत्वंतःकरणोपाधिकमेवदेवदानवमानवभेदेनस्वतोविषमाणांचैतन्यस्वभावत्वमेकमेवसममितिबुद्धिमत्त्वमेवेतिज्ञेयं। अथ वासुहृदादिषुविषयेशास्त्रेषुयथायथाप्रवृत्तिर्विहितातथातथावर्तनंवर्तनज्ञानंवासुहृदादिजीवेषुसमबुद्धिर्ध्येया। प्रत्युपकारनिरपेक्षोपकार कृत्सुहृत्। क्लेशस्थानंविज्ञाप्यततोरक्षाकृन्मित्रं। वधादिकर्ताऽरिः। कर्तव्येउपकारेअपकारेचयउदास्तेसउदासीनः। उपकारापकारो

योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः। एकाकीयतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥ १०॥
शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः। नात्युच्छ्रितंनातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं॥ ११॥
तत्रैकाग्रंमनःकृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः। उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये॥ १२॥

भयकृन्मध्यस्थः। अवांछितकृद्द्वेष्यःबंधुरुपकर्ता॥९॥ उद्धरेदित्यादिनाविहितंध्यानयोगमनूद्यतत्प्रकारमाह। योगीति। योगीज्ञानोपा यमनुतिष्ठन्नात्मानंमनःयुंजीतभगवन्निष्ठंकुर्यात्। समाधियुक्तंकुर्यादितियत्तत्। सततंनिरंतरंरहसिस्थितएकाकीसंगशून्यःयतंनिय मितंचित्तंमनःआत्मादेहश्चयस्यसयतचित्तात्मानिराशीःकामनाहीनःपरिग्रहोज्झश्चभूत्वाकुर्यादिति॥ १०॥ पुनर्ध्यानप्रकारमेवाह। शुचावित्याद्यनेकश्लोकैः। शुचौदेशेमनःप्रसादहेतुभूतदेशोपलक्षणमेतत्। चेलंवस्त्रंअजिनंव्याघ्रादिचर्मकुशोदर्भउत्तरंउपरियस्यतत्तथा नात्युच्छ्रितंनातिनीचंनसमासःएवंभूतमासनंस्थिरंयथाभवतितथात्मनःप्रतिष्ठाप्य॥ ११॥ तत्रासनेउपविश्य। तदाहसूत्रे आसीनःसं

भवादिति । यतचित्तेंद्रियक्रियःसन्एकाग्रंमनःकृत्वाआत्मनोमनसोविशुद्धयेसर्वमलदाहायस्वस्यसंसारमलनिवृत्तयेवायोगंध्यानयोगं युंज्यात्कुर्यादितिविध्यनुवादेनप्रकारोक्तिरियं ॥ १२ ॥ कायशिरोग्रीवंकायोमध्यदेहःसचशिरश्चग्रीवाचप्राण्यंगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावः । समंऋजुंधारयन्अचलंयथातथास्थिरोदृढःस्वंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यदिशश्चानवलोकयन्युंज्यादितिपूर्वेणवा युक्तआसीतेत्युत्तरेणवान्वयः ॥ १३ ॥ प्रशांतात्मास्वतोविषयेषुअप्रवृत्तमनस्कःविगतभीःव्याघ्रचोरादिभयहीनःब्रह्मचारिव्रतेस्थितःमनःसम्यक्प्रत्याहृत्यमच्चित्तो

समंकायशिरोग्रीवं धारयन्नचलंस्थिरः । संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः । मनःसंयम्यमच्चित्तो युक्तआसीतमत्परः ॥१४॥
युंजन्नेवंसदात्मानं योगीनियतमानसः । शांतिंनिर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥
नात्यश्नतस्तुयोगोस्ति नचैकांतमनश्नतः । नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतोनैवचार्जुन ॥ १६ ॥

मद्ध्यानवान्मत्परःअहमेवपरःसर्वोत्तमःयस्यसमत्परःयुक्तःसमाधिसंपन्नआसीतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ समाधेःफलमाह । युंजन्निति । नियतमानसोयतचित्तः । योगीयोगानुष्ठाता । एवमुक्तप्रकारेणसदात्मानंयुंजन्ध्यायन्आत्मानंमनोभगवतियुक्तंकुर्वन्निितिवानिर्वाणपरमांशरीरत्यागोत्तरकालीनांमत्संस्थांमयिस्थितिरूपांशांतिमधिगच्छतिप्राप्नोति । नजीवन्मुक्तिमात्रमाप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ध्यानयोगनिष्ठस्याहारादिनियममाह । नात्यश्नतइत्यादिद्वाभ्यां । अतिअधिकंभुंजानस्यएकांतंसर्वथैवाभुंजानस्यचातिनिद्राशीलस्यातिजाग्र

तश्चयोगोनैवास्तीत्यर्थः । अत्राशनजागरणनिषेधोऽशक्तस्यशक्तस्यत्वनशनादावपिनयोगक्षतिरितिज्ञेयं ॥ १६ ॥ कथंभूतस्ययोगो भवतीत्यतआह । युक्तेति । युक्तौयोगोपेतौआहारविहारौभोजनसंचारौयस्यसतथा । तस्ययावताश्रमादिर्नभवतितावदाहारव्यापा रवतइत्यर्थः । कर्मसुकार्येषुयुक्तचेष्टस्यश्रमानापादकचेष्टायुक्तस्ययुक्तस्वप्नावबोधस्ययावन्निद्रावबोधौयोगाविघातकौतावन्निद्रावबो धोपेतस्ययोगोध्यानयोगः समाधिरितियावत् । दुःखहाभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ योगसंपूर्तिस्वरूपमाह । यदेत्याद्यनेकश्लोकैः । यदा

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्यकर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगोभवतिदुःखहा ॥ १७ ॥
यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्पृहःसर्वकामेभ्यो युक्तइत्युच्यतेतदा ॥ १८ ॥
यथादीपोनिवातस्थो नेंगतेसोपमास्मृता । योगिनोयतचित्तस्य युंजतोयोगमात्मनः ॥ १९ ॥
यत्रोपरमतेचित्तं निरुद्धंयोगसेवया । यत्रचैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥

विशेषेणनियतंविषयेभ्यःप्रत्याहृतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठतेसर्वकामेभ्यः । निस्पृहश्चयदातदायुक्तोयोगसंपूर्तिमानित्युच्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ योगसंपन्नःकथंतिष्ठतीत्यतआह । यथेति । वायुशून्यदेशस्थोदीपोयथानेंगतेनचलति । साउपमादृष्टांतःकस्येत्यतउक्तं । योगिनइति । आत्मनोयोगंभगवद्विषयसमाधिंयुंजतःकुर्वतःयोगिनःयतचित्तस्येति ॥ १९ ॥ योगसेवयानिरुद्धंचित्तंयत्रसमाधावुप रमतेबाह्यव्यापारहीनंभवति । यत्रचैवयस्मिन्नेवसमाधियोगेआत्मनामनसाआत्मानंभगवंतंपश्यन्नात्मनिदेहेतुष्यतितोषमाप्नोतीत्य

र्थः । यच्छब्दयोस्तमित्यग्रेन्वयः ॥ २० ॥ एवमुत्तरत्रापि । यत्रसमाधौस्थितःबुद्धिग्राह्यंअनुभवेनवेद्यंअतींद्रियमिंद्रियाग्राह्यंआत्यंति
कमतिशयितंसुखंवेत्तिअनुभवति । यत्रयोगेस्थितोयंतत्वतोभगवद्रूपान्नचलतितमित्यन्वयः ॥ २१ ॥ यंयोगंलब्ध्वाचततोपरंलाभम
धिकंनमन्यते यस्मिन्स्थितोगुरुणापिदुःखेनदुःखहेतुनानविचाल्यते ॥ २२ ॥ तंदुःखसंयोगवियोगंदुःखसंयोगेनवियुज्यमानं । दुःख
संयोगस्यवियोगोयस्मादितिवा । वियुज्यतेनेनेतिवियोगः । करणेघञ् । दुःखसंयोगस्यवियोगइतिवा । योगसंज्ञितंविद्यात् । संयो

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं । वेत्तियत्रनचैवायं स्थितश्चलतितत्वतः ॥ २१ ॥
यंलब्ध्वाचापरंलाभं मन्यतेनाधिकंततः । यस्मिन्स्थितोनदुःखेन गुरुणापिविचाल्यते ॥ २२ ॥
तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितं । सनिश्चयेनयोक्तव्यो योगोनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः । मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्यसमंततः ॥ २४ ॥

गपदेननकेवलमुत्पन्नदुःखंनाशयतिकिंतूत्पत्तिमेवनिवारयतीतिसूचयति । सयोगःसमाधिःनिर्विण्णचेतसाविषयविरक्तमनसानिश्चये
नयोक्तव्योवश्यंकर्तव्यएवमुमुक्षुणेत्यर्थः । मुमुक्षोर्ध्यानायोगव्यवच्छेदार्थोयंनिश्चयशब्दःअयोगव्यवच्छेदविधानार्थमेव । उद्धरेदित्यत्र
विहितस्यात्रपुनर्विधानं ॥२३॥ किंचसंकल्पेनएतदर्थमिदंकुर्यामितिसंकल्पपूर्वकानुष्ठानेनप्रभवोजन्मयेषांतान्कामान्विषयभोगान्सर्वा
नशेषतोनिःशेषतःत्यक्त्वाइंद्रियग्राममंइंद्रियसमूहंसमंततःसर्वतःमनसैवविनियम्यइंद्रियनियमनंनमनसोन्येनेतिज्ञापनायैवकारः ॥२४॥

मनसश्चधृतिगृहीतयाधैर्योपेतयाधारणयागृहीतयावशीकृतयेतिवाबुद्ध्याशनैःशनैरुपरमेत् । विषयेभ्योव्यावर्तयेत् । भगवतिरमेतेतिवार्थः । किंचात्मसंस्थंभगवन्निष्ठंमनःकृत्वाबुद्ध्येत्यनुषंगः। भगवतोन्यन्नकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥ ध्यानेनमनोनवस्थितंचेत्प्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह । यतोयतइति । आद्यादिभ्यउपसंख्यानमितिसप्तम्यर्थेतसिः । यत्रयत्रविषयेस्वतश्चंचलंमनोस्थिरंसत्निश्चरतिप्रवर्ततेततस्ततएतन्मनोनियम्यप्रत्याहृत्यतदात्मन्येवभगवत्येववशंतन्निष्ठमेवनयेत् । कुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवंसांगयोगमभिधाय

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया । आत्मसंस्थंमनःकृत्वा नकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ २५ ॥
यतोयतोनिश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं । ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसंह्येनं योगिनंसुखमुत्तमं । उपैतिशांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ २७ ॥
एवंयुंजन्सदात्मानं योगीविगतकल्मषः । सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥

तदनुष्ठातुःफलंप्रपंचयति । प्रशांतेति । प्रशांतमनसंस्वतोविषयेष्वप्रवृत्तमनसंशांतरजसंविगतरजोगुणमतएवाकल्मषंकामक्रोधादिदोषहीनंरजोजन्यत्वात्तेषांब्रह्मभूतंतद्बुद्ध्यइत्युक्तदिशाब्रह्मणिस्थितिमंतमेनंयोगिनंसमाधियोगवंतमुत्तमंसुखंकर्तृउपैतिप्राप्नोति । हिप्रसिद्धंश्रुत्यादावित्यर्थः ॥ २७ ॥ सुखमुपैतीत्युक्तसुखंकिमायासेनप्राप्नोतिकीदृशंचतदित्यतोव्यनक्ति । एवमिति । विगतकल्मषोविगतरागादिदोषोयोगीएवमुक्तदिशात्मानंभगवंतंयुंजन्ध्यायन्सुखेनाक्लेशेनब्रह्मसंस्पर्शंभगवत्संसर्गाभिव्यक्तं अत्यंतमतिशयितंसुखमश्नु

तेप्राप्नोति ॥ २८ ॥ एवंयुंजन्निितिध्यानप्रकरणस्यफलकथनेनोपसंहृत्येदानींध्येयमाह । सर्वेति । भोक्तारमितिपंचमांतेमच्चित्तोयुक्त आसीतेत्यत्रैवाध्यायेध्येयोक्तावपीहोत्तमाधिकारिणांध्येयस्योक्तिरितिज्ञेयं । आत्मानंपरमात्मानंब्रह्मादिसर्वप्राणिगतंआत्मनिपरमात्मनिसर्वत्रब्रह्मादितृणांतेषुभगवंतंऐश्वर्यादिनासाम्येनपश्यन्समदर्शनोयोगयुक्तात्मासमाधियुक्तमनस्कः । ईक्षतेपश्यतीत्यर्थः ॥२९॥ सर्वभूतस्थात्मध्यानविशेषस्यफलमाह । योमामिति । सर्वत्रब्रह्मादितृणांतेषुस्थितंमांयःपश्यतिसर्वंचब्रह्मादिजगत्मयिमदधीनंप

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानिचात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ यो
मांपश्यतिसर्वत्र सर्वंचमयिपश्यति । तस्याहंनप्रणश्यामि सचमेनप्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्वभूत
स्थितंयोमां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथावर्तमानोपि सयोगीमयिवर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्ये
नसर्वत्र समंपश्यतियोर्जुन । सुखंवायदिवादुःखं सयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥

श्यति । तस्याहंनप्रणश्यामिसर्वदायोगक्षेमवहःस्यामित्यर्थः । सचमेनप्रणश्यतिसदामद्भक्तोभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ योमामितिश्लोकोक्तमेवस्पष्टयति । सर्वेति । यएकत्वमास्थितःसर्वत्रपरमेश्वरएवेत्यास्थितोज्ञानीसर्वभूतस्थंमांभजतिसेवते । सयोगीसर्वप्रकारेणन्यायेनान्यायेनवावर्तमानोपिमयिवर्तते । अन्यायप्रवृत्तावपिज्ञानिनोमोक्षोनियतएवेतिभावः । तदाहसूत्रेकामकारेणचैकइति । आनंदहासस्त्वस्त्येवेतिज्ञेयं ॥ ३१ ॥ समदर्शनइत्युक्तेगोगवयादिवद्भवतिकिंसाम्यदर्शनमित्याकांक्षायामेकत्वमास्थितइतिसाम्यदर्शनंस्वयमेवव्याख्यातमि

दानींभगवदनुवर्तिविषयतयासाम्यदर्शनंस्वयमेवव्याचष्टे । आत्मेति । यथासुखंस्वस्यप्रियंदुःखंचाप्रियंतथान्येषामपिभगवद्भक्तानामि
त्येवमात्मौपम्येनस्वसादृश्येनसर्वत्रभगवदनुवर्तिषुसमंयःपश्यतिसुखमेवसर्वभक्तेषुयोवांछतिस्वात्मनइवेतियावत् सयोगीपरमोमतइतिवि
ष्ण्वनुवर्तिषुस्वात्मनीवस्नेहंकुर्वन्श्रेष्ठोमतइतिफलितार्थः ॥ ३२ ॥ भगवदुक्तयोगस्यानन्नुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमाशंकते । योयमिति ।
हेमधुसूदनसाम्येनभगवतःसाम्येनसर्वत्रैक्येनतथाभगवदनुवर्त्तिषुचात्मौपम्यरूपसाम्येनेतिवा । मनसएकाग्रत्वेनेतिवा। योयंध्यानयोग
स्त्वयाप्रोक्तःएतस्ययोगस्यचंचलत्वात्स्थिरांस्थितिंनपश्यामि ॥ ३३ ॥ चंचलत्वादित्यत्रकस्येतिशंकांनिरस्यन्मनोनिग्रहेणास्तुयोग

अर्जुनउवाच । योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तः साम्येनमधुसूदन । एतस्याहंनपश्यामि चंचलत्वात्स्थि
तिंस्थिरां ॥ ३३ ॥ चंचलंहिमनःकृष्ण प्रमाथिबलवद्दृढं । तस्याहंनिग्रहंमन्ये वायोरिवसुदुष्करं
॥ ३४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । असंशयंमहाबाहो मनोदुर्निग्रहंचलं । अभ्यासेनतुकौंतेय
वैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥

स्यस्थिरतेतिशंकांनिराह । चंचलमिति । मनश्चंचलंहिप्रसिद्धं । प्रमाथिप्रमथनशीलंदेहेंद्रियक्षोभकरंकिंचबलवत् । विवेकेनापिजेतुमश
क्यंदृढं । विषयवासनानुविद्धतयादुर्भेदंसाधुविषयेनेतुमशक्यं । अतआकाशेदोधूयमानस्यवायोःवस्त्रेणकुंभादिनावानिरोधनमशक्यंय
थातथातस्यमनसोनिग्रहंनिरोधनंदुष्करमहंमन्येजानामि ॥ ३४ ॥ अर्जुनोक्तंमनश्चांचल्यादिकमंगीकृत्यमनोनिग्रहोपायंभगवानाह ।
असंशयमिति । हेमहाबाहोस्वभावतश्चंचलंमनोसंशयंयथाभवतितथादुर्निग्रहंदुःखेननिरोध्यंतथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यांतुनिगृह्यते ॥३५॥

नन्नुयथामत्तमातंगःस्वयमेवश्रांतःसन्शांतोभवति । तथाविषयैस्तृप्तंमनःकदाचित्स्वयमेवनियतंभवतिकिमभ्यासादिनेत्यतआह । असंय
तेति । अभ्यासादितोऽवशीकृतचित्तेनयोगोदुष्प्रापोऽसाध्यःइतिमेमतिः । अभ्यासादिनावश्यात्मनावशीकृतमनस्केनतुपुंसायततापुन
रनेनोपायेनयत्नंकुर्वतायोगोऽवाप्तुंशक्यइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अभ्यासादिहीनस्यफलंपृच्छति । अयतिरिति । अयतिरप्रयत्नःश्रद्धयाआ
स्तिक्यबुद्ध्याउपेतोयुक्तःयोगात्ध्यानरूपोपायात्चलितमानसःयोगसंसिद्धिंध्यानसंपूर्तिंध्यानफलंज्ञानमितियावत् । अप्राप्यहेकृष्णकांग

असंयतात्मनायोगो दुष्प्रापइतिमेमतिः । वश्यात्मनातुयतता शक्योवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥
अर्जुनउवाच । अयतिःश्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्ययोगसंसिद्धिं कांगतिंकृ
ष्णगच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिवनश्यति । अप्रतिष्ठोमहाबाहो विमूढो
ब्रह्मणःपथि ॥ ३८ ॥ एतन्मेसंशयंकृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यःसंशयस्यास्य छेत्तानह्युपप
द्यते ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच । पार्थनैवेहनामुत्र विनाशस्तस्यविद्यते । नहिकल्याणकृत्क
श्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति ॥ ४० ॥

तिंगच्छतीति ॥ ३७ ॥ कच्चित्किमित्यर्थः । उभयविभ्रष्टःउभयस्मात्स्वर्गापवर्गरूपाद्विभ्रष्टःप्रच्युतःऐहिकामुष्मिकपुमर्थाद्विभ्रष्टइतिवा ।
यद्वास्वर्गाद्युपायात्काम्यकर्मानुष्ठानादपवर्गोपायाद्ध्यानाच्चविभ्रष्टःअप्रतिष्ठोनिराश्रयःअतएवब्रह्मणःपथिपरब्रह्मप्राप्त्युपायेविमूढःवायु
नाद्विधाकृतमेघइवकिंनश्यतिनरकाद्यनर्थंप्राप्नोत्युतननश्यति ॥ ३८ ॥ एतन्मेसंशयंएतंसंशयंव्यक्तोर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नस्योत्तरमाह ।

सार्धैश्चतुर्भिः । हेपार्थइहलोकेअमुत्रपरलोकेचनाशस्तस्यनास्ति । इहनाशस्तिर्यगादिदुर्गतिप्राप्तिः । परत्रनाशोनरकप्राप्तिः । तद्द्वयंतस्य योगभ्रष्टस्यनेत्यर्थः । नन्वद्वयमादरार्थंकुतइत्यतउक्तं । नहीति । कल्याणकृत्श्रद्धयाकिंचित्कालंध्यानादिकृदित्यर्थः ॥ ४० ॥ तर्हि किंप्राप्नोतीत्यतआह । प्राप्येति । पुण्यकृतान्पुण्यसंपाद्यान्लोकान्प्राप्यतेषुशाश्वतीःसमाःअनेकसंवत्सरानुषित्वाशुचीनांश्रीमतांधनि नांगेहेअभिजायते ॥ ४१ ॥ धीमतांज्ञानिनांयोगिनांकुलेवंशेवाभवति । यत्ईदृक्जन्मउक्तंद्विविधंजन्मएतत्दुर्लभंकष्टलभ्यंनसुलभसा

प्राप्यपुण्यकृतान्लोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः । शुचीनांश्रीमतांगेहे योगभ्रष्टोभिजायते ॥
॥ ४१ ॥ अथवायोगिनामेव कुलेभवतिधीमतां । एतद्धिदुर्लभतरं लोकेजन्मयदीदृशं ॥ ४२ ॥
तत्रतंबुद्धिसंयोगं लभतेपौर्वदेहिकं । यततेचततोभूयः संसिद्धौकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेनते
नैव ह्रियतेह्यवशोपिसः । जिज्ञासुरपियोगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

ध्यंहिप्रसिद्धं ॥ ४२ ॥ तत्रद्विप्रकारेपिजन्मनिपौर्वदैहिकंपूर्वदेहेभवंतंबुद्धिसंयोगंभगवतिमनोयोगंध्यानमितियावत् । लभतेततोभूयःपौर्व दैहिकादधिकंसंसिद्धौध्यानसंपूर्तौयततेयत्नंकरोतिहेकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ तेनैवपूर्वाभ्यासेनावशोपिसन्ह्रियतेध्यानादौबुद्धिपूर्वंस्वरसत याप्रवृत्तिहीनोपिपूर्वाभ्यासवशात् । ध्यानादिकर्मणिप्रवर्ततइत्यर्थः । योगभ्रष्टस्यपुण्यलोकादिकमित्येतत्कैमुत्येनाप्याह । जिज्ञासुरपी ति । योगस्यध्यानयोगस्यजिज्ञासुरपिकेवलंयोगज्ञानेच्छुरपि । नलोकाव्ययेतिनञानिर्दिष्टस्यअनित्यत्वाद्योगस्येतिसाधुशब्दब्रह्मविधि

निषेधरूपशब्दब्रह्मातिवर्तते । विधिनिषेधातीतोभवति । मुक्तोभवतीतियावत् । किमुकिंचित्कालंयोगानुष्ठानेतिभावः ॥ ४४ ॥ यो
गजिज्ञासामात्रेणमुक्तिश्चेत्तदनुष्ठानंव्यर्थमित्यतोनतावन्मात्रेणमुक्तिरपित्वनेकजन्मनीत्याह । प्रयत्नादिति । योगजिज्ञासुरपीत्यनुषंगः । यो
गंज्ञात्वेतिशेषः । यतमानःप्रयत्नंकुर्वन्ततःप्रयत्नाद्योगीध्यानयोगवान्सन्संशुद्धकिल्बिषःनिर्धूतपापःअनेकजन्मभिःसंसिद्धोपरोक्षज्ञानीअने
कजन्मसंसिद्धःततःअपरोक्षज्ञानात् । परांगतिंयातीति ॥ ४५ ॥ योगंस्तौति । तपस्विभ्यइति । कृच्छ्रचांद्रायणादितपोयुक्तेभ्योऽयो

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगीसंशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिं ॥ ४५ ॥ तप
स्विभ्योधिकोयोगी ज्ञानिभ्योपिमतोधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगी तस्माद्योगीभवार्जुन ॥४६॥
योगिनामपिसर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना । श्रद्धावान्लभतेयोमां समेयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥ ॐत
त्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेआत्मासंयमयो
गोनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गिज्ञानिभ्योपियोगीध्यानानुष्ठाताधिकोमतः । तस्मात्सर्वाधिकत्वाद्योगस्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ध्यानवत्स्वपितारतम्यमाह । यो
गिनामिति । सर्वेषामपियोगिनांमध्येश्रद्धाशब्दोदितभक्तिमान्यःसयुक्तोमतः । तत्रापिभक्तिमत्स्वपियोमांभजतेसेवतेसयुक्ततरः ।
तत्रापिमद्गतेनांतरात्मनामद्गतांतःकरणेनफलकामनांविनाभजतेसयुक्ततमोमतइति । योगिष्वप्युत्तमइतिमेमतः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमद्भ
गवद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघवेंद्रयतिकृतेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ । बुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिभगवज्ज्ञानोपायंप्रतिज्ञायकामादिवर्जनयुक्तनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगंज्ञानस्यबहिरंगोपायमापंचमाध्या
यांतंज्ञानांतरंगसाधनंध्यानरूपंयोगंचषष्ठेनिरूप्याधुनापूर्वोक्तंध्यानंभक्तिपूर्वकमेवानुष्ठितंज्ञानसाधनं । नचैद्यादेरिवद्वेषपूर्वकं । अतोभ
क्त्यर्थंभगवन्माहात्म्यंमयीत्यादिनाऽध्यायषट्केनोच्यते । नत्वेवाहमित्यादिनापूर्वषट्केभगवन्माहात्म्योक्तावपिसाधनस्यैवप्राचुर्येणोक्तिः ।
उत्तरषट्केक्वचित्क्वचित्साधनस्योक्तावपिप्राचुर्येणैवभगवन्महिम्नोवर्णनान्नपूर्वोत्तरषट्कयोःसांकर्यं । तयोःपौर्वापर्यबीजंतुयदर्थंसाधनंनिरू
पितंतज्ज्ञानायज्ञातव्यमाहात्म्यनिरूपणात्कार्यकारणभावरूपं । योगंयुंजन्समग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृण्वितिप्रतिज्ञातंकरणादेवव्यक्त
मितिश्रोतारमभिमुखीकुर्वन्भगवन्माहात्म्यंवक्तुंप्रतिजानीते । मयीति । मयिश्रीकृष्णेआअत्यंतंसक्तमनाःअतीवस्नेहयुक्तमनाःयोगंद्वि

श्रीभगवानुवाच । मय्यासक्तमनाःपार्थ योगंयुंजन्मदाश्रयः । असंशयंसमग्रंमां यथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥१॥
ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

रूपंज्ञानोपायंयुंजन्ननुतिष्ठन्मदाश्रयःभगवानेवमयासर्वंकारयतिसएवमेशरणंतस्मिन्नेवाहंस्थितइतिजानन्नित्यर्थः । असंशयंसमग्रमितिक्रि
याविशेषणं । तवअसंशयंसमग्रंचयथाभवतितथामांयथायेनप्रकारेणज्ञास्यसितच्छृणुतत्प्रकारकमज्ज्ञानजनकवचनंश्रुत्वातत्रनिष्ठांकुर्वित्य
र्थः । तदित्यस्यतथेतिवार्थः ॥ १ ॥ श्रवणंप्रवचनाधीनमित्याह । ज्ञानमिति । ज्ञानविज्ञानशब्दौकर्मार्थल्युडंतौ । हेपार्थतेतुभ्यंइदंम
दीयंविज्ञानसहितंज्ञानंविशेषेणज्ञातव्यसहितंज्ञातव्यंमाहात्म्यंसामान्यंविशेषमाहात्म्यंचवक्ष्यामीत्यर्थः । अशेषतइत्यस्ययावदर्जुनयोग्यं
तावन्मध्येशिष्यमाणमकृत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणंस्तौति । यदिति । यन्माहात्म्यंज्ञात्वाभूयःपुनरन्यज्ज्ञातव्यमिहमदुक्तेर्थेनावशिष्यते ॥२॥

अवशिष्टंनास्तीतिप्रतिज्ञातेज्ञानेआदरजननायतस्यदौर्लभ्यमाह । मनुष्याणामिति । कश्चिदेवपुण्यवान्पुरुषःसिद्ध्येज्ञानाययततिय
तते । यततांज्ञानार्थंयतमानानामपिमध्येकश्चिदेवसिद्धिमान्भवतीतियोज्यं । सिद्धानांज्ञानिनामपिमध्येकश्चिदेवतत्त्वतोमांवेत्तियथाव
ज्जानाति ॥ ३ ॥ एवमुपोद्घातमुक्त्वाऽधुनाप्रथमप्रतिज्ञातंज्ञानपदोक्तंज्ञातव्यंतावदाह । भूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेन । भूम्यादिपंचम
हाभूतानिमनस्तत्त्वबुद्धितत्त्वेच । अहंकारपदेनमहत्तत्वमुपलक्षणीयं । अहंकारश्चेतिचशब्दान्वयः । इत्येवंमदधीनाप्रकृतिरष्टधाभिन्ना । उ
द्दिष्टापेक्षयाअष्टधेत्युक्तिः । उपलक्षितापेक्षयानवधेतिज्ञेयं । मत्प्रेरिताप्रकृतिःपृथिव्यादिकार्यरूपेणैवभिन्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥ नकेवलंजडप्र

मनुष्याणांसहस्रेषु कश्चिद्यततिसिद्धये । यततामपिसिद्धानां कश्चिन्मांवेत्तितत्वतः ॥ ३ ॥ भू
मिरापोनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच । अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमित
स्त्वन्यां प्रकृतिंविद्धिमेपरां । जीवभूतांमहाबाहो ययेदंधार्यतेजगत् ॥ ५ ॥

कृतिरेवस्वकार्येणसहमद्वशा । किंतुब्रह्मादिजगन्माताचित्प्रकृतिरपीत्याह । अपरेति । यद्वाहरेःपरत्वंवक्तुंतदुपयोगितयापरावरवस्तुनी
आह । अपरेति । इयंप्रागुक्तजडप्रकृतिः । जीवाअप्युपलक्ष्यंते । जडप्रकृतिःजीवाश्चापराःअधमाः । इतस्तुजडप्रकृत्यादितस्तु ।
अन्यांजीवभूतांसर्वजीवदेहेषुस्थित्वातदीयान्प्राणान्तद्देहेषुधारयतीतिजीवेत्युक्ता । जीवप्राणधारणइतिधातोः । साचसाभूताचस
र्वदाविद्यमानाचजीवभूतातां । भूसत्तायामितिधातोः । मेमदधीनांप्रकृतिं(चित्प्रकृतिं) । मुक्ताअप्युपलक्ष्यंते । श्रियंमुक्तांश्चपरां
परानुत्तमान्विद्धि । परत्वेहेतुः । ययेतिश्रियेत्यर्थः । मुक्तानांपराभासत्वात्ययेत्येवोक्तं । इदंब्रह्मादिजगद्धार्यतइति ॥ ५ ॥

ननुदेहेंद्रियादेरपिसत्वेनप्रकृत्योरेवेशाधीनत्वमहिमोक्तिःकथमित्यतोदेहादिसर्वकार्यजातस्यप्रकृत्योरेवांतर्भावइतिदर्शयितुमाह । एतदिति । शरीरेंद्रियविषयलक्षणकार्यसहितानिजीवजातरूपभूतानिसर्वाण्येतद्योनीनिजडाजडप्रकृतिकारणकानियथासंभवंतदुत्पन्नानीत्युपधारयजानीहि । पूर्वप्रकृत्योरवरत्वंपरत्वंचवाक्यभेदेनोक्त्वा यइतिस्ववशत्वंचोक्त्वा ययेदंधार्यतेजगदितिएतद्योनीनीतिजगद्धारकत्वकारणत्वेकथिते । तत्रप्रकृतीएवभगवद्वशे । जगज्जन्मस्थितिलयास्तुप्रकृत्यधीनाएवनेशाधीनाइतिप्रतीतिनिरासार्थमाह । अहमिति । प्रभवप्रलययोःसत्ताप्रतीतिकारणत्वादहंप्रभवःप्रलयश्चेत्युक्तिः । प्रभवप्रलयभोक्तृत्वाच्चतथोक्तिः । जगत्प्रभवादिभोक्तृत्वंचयथापुत्रादिप्रभवोरिपुप्रलयश्चोपलब्धःसुखहेतुरित्युपलब्धःपित्रादेस्तद्भोक्तृत्वंतथाहरेरितिज्ञेयं । प्रभवाद्युपलब्धेर्भगवत्सु

एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहंकृत्स्नस्यजगतः प्रभवःप्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय । मयिसर्वमिदंप्रोतं सूत्रेमणिगणाइव ॥ ७ ॥

खहेतुत्वंच आगमिष्यत्सुखंचापितच्चास्त्येवसदापितु । तथाप्यचिंत्यशक्तित्वाज्जातंसुख(मितीर्यतइ)मतीवचेतिस्मृत्युक्तदिशाज्ञेयं । प्रकृतिद्वाराकृत्स्नजगत्कर्ताहमेवेतिभावः ॥६॥ ननुपरावरप्रकृत्योःस्वाधीनत्वोक्त्यैवस्वस्यावरत्वस्यपरत्वस्यचायोगात्(अवरत्वस्यबाधादुत्तरवाक्यविरोधायोगात्)परतरत्वशब्दितंसर्वोत्तमत्वंतवप्राप्तमित्यस्तुजगत्पितृत्वं । तद्वत्सर्वोत्तमांतरस्यापिजगत्पितृत्वाद्युपपत्तेःकथमहमेवकृत्स्नस्येत्याद्युक्तिरुपपद्यतइत्यतआह । मत्तइति । मत्तोन्यत्परतरशब्दितंसर्वोत्तमंकिंचिन्नास्ति । येनाहमेवेत्युक्तिरयुक्तास्यात् । यद्वाअन्यत्परतरंनेत्युक्त्या अर्थात्तात्पर्यगत्यालब्धमहमेवपरतरइत्यादौयोजयित्वापश्चान्मत्तइत्यादियोज्यं । तथाचावतारिकायांउक्तदि

शालब्धस्यापिपरतरत्वस्यात्रोक्तिः अपरतत्वंयथाभूम्यादिभेदेनानेकविधं । यथाचापरतत्वंश्रीदेवीमुक्तभेदेनानेकंतथापरतरमप्यनेकवि
धमुतैकमेवेतिजिज्ञासायामहमेकएवेतिज्ञापयितुमितिध्ये(ज्ञे)यं । नकेवलंजगतःप्रभवप्रलयौमदधीनौ । किंतुस्थितिरपिमदधीनेत्याह । म
यीति । इदंसर्वंप्रकृत्यादिजगत् ॥ ७ ॥ ज्ञानंतेहमितिज्ञानपदेनप्रतिज्ञातंज्ञातव्यंभूमिरापइत्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्त्वाधुनाविज्ञानपदेन
प्राक्प्रतिज्ञातंविशेषेणज्ञातव्यंहरेरलौकिकमाहात्म्यमाह । रसइति । अप्सुसारभूतोयोरसःतस्य । अपामनागंतुकधर्मस्वभावत्वेअब्धर्मेषुसं
ख्यादिषुसारत्वेरसत्वेविशेषतोहरेःकारणत्वात्तद्धोकृत्वाच्चरसोहमित्यभेदोक्तिः । शशिसूर्ययोर्याप्रभातस्याःशशिसूर्ययोरनागंतुकधर्मत्वेचं

रसोहमप्सुकौंतेय प्रभास्मिशशिसूर्ययोः । प्रणवःसर्ववेदेषु शब्दःखेपौरुषंनृषु ॥ ८ ॥
पुण्योगंधःपृथिव्यांच तेजश्चास्मिविभावसौ । जीवनंसर्वभूतेषु तपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥

द्रसूर्यधर्मेषुसारत्वेप्रभात्वेविशेषतःकारणत्वात्प्रभाहमस्मीत्यभेदोक्तिः । सर्ववेदेषुसारभूतोयःप्रणवःतस्यवेदसारत्वंप्रणवत्वंचेशाधीनमि
त्यभेदोक्तिः । खेआकाशेयःशब्दःध्वन्यात्मकःतस्याकाशानागंतुकधर्मत्वंसंख्याद्याकाशधर्मेषुसारत्वंशब्दत्वंचेशायत्तंतद्धोग्यश्चशब्दइति
शब्दोहमस्मीत्युच्यते । नृषुयत्पौरुषंस्त्रीव्यावृत्तःप्रागल्भ्यविशेषःतस्यसत्ताप्रतीतिकारणत्वात्पौरुषमहमस्मीत्युच्यते ॥ ८ ॥ पृथिव्यां
यःपुण्योगंधःशुभगंधःतस्यभूम्यनागंतुकधर्मत्वेस्वभावत्वेपृथिवीधर्मेषुसारत्वेगंधत्वेहरिःकारणंगंधभोक्ताचेतिगंधोहमस्मीत्युच्यते । अहम
स्मीतिसर्वत्रानुषंगः । विभावसौयत्तेजोदाहसामर्थ्यंतदुक्तहेतुबलादहमस्मीत्युच्यते । सर्वभूतानांसारभूतंयज्जीवनंतन्नियंतृत्वात्तदप्यहम

विवृतिः
अ. ७

॥६१॥

स्मीत्युच्यते। तपस्विषुसारभूतंयत्तपःकृच्छ्रादितदप्यहमस्मितन्नियामकत्वहेतुनेतिभावः ॥ ९ ॥ सर्वभूतानांबीजंव्यंजकत्वाद्बीजमिव बीजंमांविद्धि। नपरिणामिकारणं। बुद्धिमतांज्ञानिनांयाबुद्धिःसाप्यहमस्मि। बुद्धिमद्धर्मेषुसारत्वेबुद्धित्वेबुद्धिमद्धर्मत्वेनियामकोह मितिबुद्धिरहमस्मीत्युच्यते। एवंतेजइत्यपिध्येयं। अप्शशिसूर्यादेरवधितयोक्तस्यसर्वस्योक्तदिशारसादेरिवेशायत्तत्वाविशेषेपिरसोहम स्मीत्यादिरूपेणनिष्कृष्योक्तिःलोकेकुविंदादिःपटादिद्रव्येष्वेवव्यापारवाननुभूयते। नतुतदीयगंधरसादिगुणेषुतन्निष्ठगंधत्वादिधर्मेषुचपृ थग्व्यापारवान्। किंतुपटादिजन्मानुषंगिकजन्मानएव। नतथाभगवान्। अपितुअबादिधर्मेषुरसादिषुतद्धर्मेषुरसत्वादिषुपृथक्प्रयत्नवा न्। नत्वबादिनियमानुषंगिकसत्तादिकाइतिदर्शयितुंअबादिभोगादप्यतिशयेनरसादिभोगःपरमेश्वरस्येतिदर्शयितुंच। किंचरसादयो

बीजंमांसर्वभूतानां विद्धिपार्थसनातनं। बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ १० ॥

ह्यत्रहरेरुपासनेप्रतिमात्वेनविवक्षिताःरसोहमस्मीत्युपासीतेत्यादिरूपेणप्रतिमायांचाभेदोक्तिर्नामब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौप्रसिद्धा। तथाचा बादिषुभगवदुपासनापेक्षयारसादिषुतदुपास्तेरतिशयाच्चविशिष्योक्तिः। अपिचज्ञानार्थिनोहिरसाद्यभिमानिदेहेषुभगवान्सर्वत्रतिष्ठति। अबादिमानिनस्तुतत्पार्षदाइत्युपासते। ततोपिविशिष्योक्तिः। यद्वासर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमितीर्यते। तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमि तिगीयते। इतिस्मृत्यासर्वत्रसामान्यतोविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानपदेनविवक्षितं। अपरेयमित्यादिनोक्तदिशाजडप्रकृतिब्रह्मादिजीवाश्चाव राःआसुरजनाअवरतराःश्रीर्मुक्तजनाश्चपराः। तत्रापिश्रीर्मुख्यपरा। कदापिदुःखासंबंधात्। मुक्तास्तुपराभासाःकदाचिद्दुःखसंबंधात्। तेसर्वेहर्यधीनाः। हरिस्तुपरतरः। अत्रतरशब्दस्तमबर्थश्चभवति। हरेरन्यस्यपरतमस्याभावादयमेवपरतमइतिवक्तव्यत्वात्। परत्वेनोक्त

श्रीमुक्तानांहरेश्चमध्येकस्यचित्परतरस्याभावेनायमेवपरतरश्चेतिवाच्यत्वात् । हरिरेवपरतरःपरतमश्चततोन्यत्परतरंपरतमंवाकिंचिन्नास्ति । नचमुक्ताःपराःश्रीःपरतरेतिशंक्यं । मुक्तस्तुस्यात्पराभासइतितात्पर्योक्त्यातेषांपरत्वाभावात् । अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरप्तमाविति स्मृतेश्चेत्येवंपरापरतत्वविवेचनपूर्वंहरेःसर्वोत्तमत्वं ज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिप्रतिज्ञातंज्ञानंविज्ञानंचद्वयमपिभूमिरित्यादिश्लोकचतुष्टयेनोक्तं । तद्विज्ञानमेवसर्वस्यतदधीनत्वप्रदर्शनेनाह । रसइत्यादिना । अत्ररसादिशब्दास्तद्गोकृत्वतन्नियंतृत्वहेतुनाभगवन्नामानः । तथाहि अप्स्वित्यादिसप्तम्योधिकरणसप्तम्यः । अप्सुस्थित्वारसमाददामीतितंप्रेरयामिचेतिरसनामाहमस्मि । शशिसूर्ययोःस्थित्वास्वयंप्रभासमानत्वात्प्रभाहमस्मि । सर्ववेदेषुस्थित्वास्वात्मानंप्रणौतिस्तावकंप्रेरयतिइतिप्रणवनामास्मि । खेस्थित्वाशब्दंप्रेरयतीतिशब्दनामास्मि । स्व

बलंबलवतांचाहं कामरागविवर्जितं । धर्माविरुद्धोभूतेषु कामोस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥

यंपुण्यःपुण्यगंधःसन्पृथिव्यांस्थित्वासुरभ्यसुरभितयागंधंप्रेरयतीतिगंधनामा । विभावसावग्नौस्थित्वातेजःप्रेरकत्वात्तेजोनामा । भूतेषुस्थित्वाजीवनदत्वाज्जीवननामा । तपस्विषुस्थित्वातपःकुरुतेतपःप्रेरयतिचेतितपोनामा । बीजप्रेरकत्वाद्बीजनामा । बुद्धिमतां । सप्तम्यर्थेषष्ठी । बुद्धिमत्सुस्थित्वाबोद्धृत्वाद्बुद्धिप्रेरकत्वाद्बुद्धिनामा । तेजस्विषुस्थित्वातेजःप्रेरयतीतितेजोनामा । अबादिसर्ववस्तूनांरसगंधप्रभादिधर्मान्व्यवस्थयाददातीतिरसादिनामा(हं)हरिरित्यर्थः ॥ १० ॥ बलवतांबलवत्सुस्थित्वाकामरागविवर्जितंबलमस्मि । विषयभोगनिरपेक्षतयानित्यपूर्णबलवत्त्वात्कामवर्जितबलात्मास्मि । अस्थानेअप्रयुज्यमानत्वाद्रागविवर्जितबलात्मास्मीत्यर्थः । रागिणोह्यस्थानेपिबलंप्रयुंजते । भूतेषुधर्माविरुद्धोयःकामःसोस्मीत्यर्थः । अत्रपुण्योगंधइतिकामरागविवर्जितमितिगंधबलादेःपुण्यत्वादिविशेषणोपादा

नंतुगंधबलकामादिषुविशिष्टेष्वेवभगवानुपास्यः । नत्वशुचिषुधर्मविरुद्धेष्वितिज्ञापनायेतिध्येयं ॥ ११ ॥ नकेवलंरसादिधर्मप्रेर
कःकिन्नामाऽबादिसर्वप्रेरकश्चेत्याह । येचेति । येचभावाःपदार्थाःसात्विकाःसत्वगुणविकाराःराजसास्तामसाश्चतान्सर्वान्पदार्थान्मत्तए
वोत्पन्नान्विद्धि । तथातेमयोत्पन्नाःपदार्थाःमयिमदाधारतयामदुपजीवनेनेतियावत् वर्ततइतिविद्धि । यथेदंजगत्त्वदधीनंतथात्वमपि
किमेतदधीनइत्यतोनेत्याह । नत्वहंतेष्विति । तदुपजीवनेनाहंनैवतिष्ठामीत्यर्थः । येचयेचेतिपृथगुक्तिःसर्वेषांत्रिगुणविकारत्वेपिसत्वादि
प्राचुर्याभिप्रायेणेतिज्ञेयं ॥ १२ ॥ ननुविज्ञानोक्त्युपसंहारपरपूर्वश्लोकेसत्वादिगुणनिष्पन्नानांसर्वपदार्थानांभगवानेवकारणंतदाश्रयश्चे
त्युक्तं । तेनैवगुणातीतइतिचोक्तप्रायं । तदयुक्तं । तथात्वेगुणातीतत्वेनअज्ञायमानत्वस्यसगुणत्वेनज्ञायमानत्वस्यचतवायोगादित्यत

येचैवसात्विकाभावा राजसास्तामसाश्चये । मत्तएवेतितान्विद्धि नत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् । मोहितंनाभिजानाति मामेभ्यःपरमव्ययं ॥ १३ ॥

आह । त्रिभिरिति । त्रित्वंयोग्यतयागुणविशेषणं । सत्वरजस्तमोरूपत्रिगुणमयैः गुणत्रयात्मकैरित्यर्थः । तादात्म्यार्थोयंमयट् ।
भावैःपदार्थैः । उपादानोपादेययोरभेदात्त्रिगुणतत्कार्यरूपैःएभिर्भावैःपदार्थैरित्यर्थः । यद्वागुणमयैस्त्रिभिःप्रागुक्तरीत्यासात्विका
दिभेदभिन्नैरेभिःप्रमितैर्भावैःपदार्थैःमोहितंसत्इदंज्ञानिभिन्नंजगदेभ्योगुणतद्विकारेभ्यःपरंव्यतिरिक्तंअतएवदेहतोप्यव्ययंमांनाभिजाना
ति । विपरीतंचजानातीत्यर्थः । अत्रएभिरितिसर्वपदार्थानांगुणमयत्वप्रदर्शनायप्रमितसर्वपरामर्शित्वात्तस्यनचभगवद्विषय(क)स
गुणत्वादिमोहस्यकथंगुणमयात्मकाःपदार्थाःकारणं । येनगुणमयैर्भावैर्मोहितमित्युक्तिर्युक्तास्यादितिशंक्यं । लोकेगुणमयदेहादिकं

दृष्ट्वाईश्वरदेहादिरप्येताद्दशःदेहत्वादितिहेतुनागुणमयमितिमोहितमितितात्पर्यात् । ज्ञानिनोयथावत्तयाजानंतीतितद्व्यावृत्त्यर्थमि
दमितिजगद्विशेषणं । उपायाभावादज्ञजनस्यगुणातीतत्वेनभगवतोनुपलंभः । देहादित्वानुमानाभासेनसगुणतयाविपरीतोपलं
भश्चेत्युक्तंभवति ॥ १३ ॥ ननुब्रह्मादिदेहेंद्रियादिदृष्टांतेनदेहादित्वहेतुनाभगवान्गुणमयदेहइतिधीःकथंमोहः । बाधकाभा
वात् । ज्ञानिनांधीर्बाधिकेतिचेत् । बहुतरपामरधीविरोधेनतस्याएवाल्पीयस्याअयथार्थत्वोपपत्तेः । नचतेषामेवकालांतरेबाधधीस्से
त्स्यतीतिशंक्यं । अनादिकालेप्यजातस्योत्तरत्राप्यसंभवादित्यतोयथावज्ज्ञानाभावविपरीतज्ञानयोर्गुणाभिमानिनीदुर्गैवकारणं ।
देहत्वाद्यनुमानंतुनिमित्तमात्रमितिभावेनाह । दैवीति । सृष्ट्यादिरूपक्रीडादिगुणविशिष्टस्यदेवस्येयंदैवी । देवसंबंधिनी । कोदेवइत्यतो

दैवीह्येषागुणमयी मममायादुरत्यया । मामेवयेप्रपद्यंते मायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥

दैवीत्युक्तंविवृणोति । ममेति । मदीयाममातिप्रियेतियावत् । एषाप्रमाणप्रमितागुणमयीसत्वादिगुणात्मिका गुणाभिमानिनीतियाव
त् । मायादुर्गामोहिकेतिशेषः । कालांतरेतत्कृतोमोहोनिवर्ततामित्यतआह । दुरत्ययेति । अत्येतुमशक्या तत्कृतंमोहंकोपिनात्येतुंशक्नो
तीत्यर्थः । अतोनकस्यापिबाधकप्रत्ययोभवतीतिभावः । ममरमायेत्येवपूर्तौदैवीत्युक्तिःमदीयतामात्रेणकथंदुरत्ययेत्यतःसृष्टिस्थितिलया
दिगुणविशिष्टतयातिसमर्थमदतिप्रियत्वेनतस्याअप्यतिशयशक्तित्वादितिज्ञापयितुं । गुणमयीत्युक्तिस्तुगुणाभिमानित्वात्तमोगुणेनैवंवि
धंमोहंजनयतीतिसूचयितुमितिज्ञेयं । ननुयदिनकेवलमनुमानं । किंतुभगवतोद्बलितामायामोहहेतुःतर्हिनकथंचिदत्येतुंशक्येतिकस्यापि
ज्ञानंनस्यादित्यतआह । मामिति । एवशब्दोत्रभगवत्प्रतिपत्तावित्थंभावसूचकः । अन्यत्परित्यज्यगुर्वादिवंदनादिकमपिभगवद्भक्तत्वे

नैवकुर्वंतोमांयेप्रपद्यंतेशरणंप्राप्नुवंतितेएतांमायांमायाकृतमोहंतरंति । अतिक्रामंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुयदित्वत्प्रतिपत्तिर्मायातरणो पायस्तर्हित्वांप्रपद्यसर्वेकिमितिमायांनात्यायन्नित्यतआह । नमामिति । दुष्कृतिनःपापशीलाःअतएवमूढाःविवेकहीनाःअतएवनराध माःमायया(हरीच्छयास्वभावेनच)अभिभूताधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानाःअतश्चमूढाःमिथ्याज्ञानिनःअतएवासुरंभावमासुरत्वमाश्रिताः । अ तोमांनप्रतिपद्यंतेइति । असुष्विंद्रियेषुरताअसुरास्तदीयंभावमाश्रिताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ सुकृतिनोमांभजंतःप्रपद्यंतेतत्राप्यस्तितार तम्यमित्याह । चतुर्विधाइति । येसुकृतिनःपूर्वजन्मकृतपुण्यवंतोजनाःमांभजंतेसेवंतेचतेचतुर्विधाः । आर्तःरोगाद्युपद्रुतः । जिज्ञासुः

नमांदुष्कृतिनोमूढाः प्रपद्यंतेनराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ च
तुर्विधाभजंतेमां जनाःसुकृतिनोर्जुन । आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषांज्ञा
नीनित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥ उदाराःसर्व
एवैते ज्ञानीत्वात्मैवमेमतं । आस्थितःसहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमांगतिं ॥ १८ ॥

आत्मज्ञानेच्छुः । अर्थार्थीधनेच्छावान् । ज्ञानीचात्मतत्वविच्चेतिइतिशब्दोत्रध्येयः । द्विःसंबोधनमादरार्थं ॥ १६ ॥ नित्ययुक्तःसदाभ गवत्समाधिमान् । एकस्मिन्मय्येवप्राधान्येनभक्तिर्यस्यासौएकभक्तिःविशिष्यते । अतिशयितोभवति । कुतइत्यतोममातिप्रियत्वादित्या ह । प्रियोहीति ॥ १७ ॥ एकप्रशंसयाप्राप्तेतरनिंदांनिराह । उदाराइति । एतेचत्वारोजनाः । ज्ञानीमेआत्मैवस्वरूपमेवातिप्रियत्वात् । मदधी नसत्तादिरितिज्ञानवत्त्वाद्वाअभेदोपचारः । यद्वाआप्नोतीत्यात्मा मत्प्राप्तिमानित्यर्थः । इतिमेमतंसिद्धांतः । सहिज्ञानी । अनुत्त

मांगतिमुद्दिश्ययुक्तात्मासमाधियुक्तमनाःमामास्थितःप्राप्तइतियोजना ॥ १८ ॥ एवंविधज्ञानीदुर्लभइत्याह । बहूनामिति । बहूनां जन्मनामंते । वासुदेवःसर्वं(सर्वं)वासुदेवाधीनसत्तादिमदितिज्ञानवान् । सर्वंसंपूर्णवस्तुवासुदेवएवेतिज्ञानवानितिवार्थः । एतेनभगवज्ज्ञानिनामेवमोक्षइतिकुतइतिशंकानिरस्ता । भगवतएवपूर्णत्वेनज्ञानादिदानसमर्थत्वादिति । समांप्रपद्यतेसमहात्मा । तादृशज्ञानवान्सुदुर्लभः । एतेनवासुदेवज्ञानेनयदिमोक्षस्तर्हिसर्वेषांसस्यादितिशंकानिरस्ता । वासुदेवज्ञानेनमोक्षसत्वेपिनतज्ज्ञानिनःसर्वे । अतो नसर्वेषांमोक्षइतितात्पर्यात् ॥ १९ ॥ लोकेभगवज्ज्ञानिनांबहूनांदृश्यमानत्वात्कथंदौर्लभ्यमित्यतआह । कामैरिति । तैस्तैःकामैः

बहूनांजन्मनामंते ज्ञानवान्मांप्रपद्यते । वासुदेवःसर्वमिति समहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेन्यदेवताः । तंतंनियममास्थाय प्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥ योयोयां यांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्यतस्याचलांश्रद्धां तामेवविदधाम्यहं ॥ २१ ॥

स्वस्वाभिमतकामैरिच्छाभिरपहृतज्ञानाःतंतंनियमंतत्तदागमोक्तनियममाश्रित्यस्वयाप्रकृत्या प्रकृतिःस्वभावः । स्वकीयस्वभावेननियताःवशीकृताःसंतोन्यदेवताःब्रह्मादिदेवताःप्रपद्यंते । ज्ञानितयादृश्यमानाः । नानाविधकामापहृतभगवदुत्तमत्वज्ञानाःसंतोन्यदेवतायाजिनोन्यदेवताएवप्रपद्यंते । शुद्धोभागवतोदुर्लभइतिभावः ॥ २० ॥ ननुमिश्रयाज्यपिक्रमेणभागवतो भवतिकिमित्यतःसकिंनित्यत्रैविद्यरूपःउतशुद्धभागवतोनिर्णायकाभावादिनिमित्तेनान्यदेवतायाजी । आद्येआह । योयइति । शुद्धभागवततमोयोग्याभ्यामन्योविष्णुतत्वज्ञानविपरीतज्ञानाभ्यांहीनोयोयःकारणविशेषवशाद्यांयांब्रह्मरुद्रादितनुंभक्तस्तद्भक्तिमान्श्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्यार्चितुमिच्छति । तस्यतस्य

तामेवश्रद्धांअचलांअहंविदधामि ॥ २१ ॥ सचतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्यदेवस्याराधनमीहतेकरोति । ततस्तदाराधनात्तद्देवस्थेनमयैवविहि
तान्तान्स्वाभिप्रेतान्कामान्लभतेच । मदितरस्यफलदानेसामर्थ्याभावात् । द्वितीयेप्याह । योयइति । भक्तःस्वतोविष्णुभक्तएवयोयः
ज्ञात्वापिविष्णुंकारणांतरवशादेवयांयांब्रह्मादितनुं । प्राग्वदेवेहतेइत्यंतस्यार्थः । ततःक्रमेणेशानुग्रहप्राप्तगुरूपदेशद्वारातस्यविष्णोराराध
नमीहते । ततोभगवदाराधनान्मयैवविहितान्मोक्षादिकामान्लभतेचेति ॥ २२ ॥ अन्यदेवतायाजिनामपित्वत्तएवफलंचेत्कुतस्तत्त्यागे
नत्वदाराधनमेवकार्यमित्यतआह । अंतवत्त्विति । विष्णोरमाब्रह्मादिभ्यःपरत्वंज्ञात्वाअन्यदेवतायाजिनांतेषांफलमंतवदेव । कुतःअल्पमे

सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते । लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ २२ ॥ अं
तवत्तुफलंतेषां तद्भवत्यल्पमेधसां । देवान्देवयजोयांति मद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं
व्यक्तिमापन्नं मन्यंतेमामबुद्धयः । परंभावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं ॥ २४ ॥ ॥

धसांअल्पफलएवबुद्धिमत्त्वादित्यर्थः । कथमंतवत्त्वमित्यतउक्तं । देवानिति । विष्णूत्कर्षंज्ञात्वाब्रह्मादिदेवयाजिनोब्रह्मादिदेवान्यांति ।
नतुमांअतोंतवत्फलं । मद्भक्तास्तुमामपिदेवान्प्राप्यांतेमामपियांति । अतोनंतंतेषांफलं । तस्मान्मदाराधनंप्राधान्येन । अन्यदेवताराध
नंचपरिवारतयाकार्यमिति ॥ २३ ॥ ननुकोविशेषस्तवान्येभ्योब्रह्मादिभ्यःयेनत्वांप्राप्तानामनंतफलं । देवान्प्राप्तानामंतवत्फलमित्यत
आह । अव्यक्तमिति । अबुद्धयोऽज्ञानिनःपरमितरविलक्षणंअनुत्तमंउत्तमरहितंअव्ययंममभावंप्रमाणाव्यभिचरितत्वरूपंयाथार्थ्यमजानं
तः । अव्यक्तंकार्यदेहादिहीनंमांव्यक्तिमापन्नंकार्यदेहादियुक्तंमन्यंते । कार्यदेहादिराहित्यंतद्युक्तान्यदेवेभ्योममविशेषइतिभावः । यद्वाय

थादेवयाजिनोमद्याजिनश्चत्रैविद्याःभागवताश्चवर्ततेतथामद्वेषिणश्चकेचनसंतीत्याह । अव्यक्तमिति । सर्वात्मनाज्ञेयत्वहेतुना अव्यक्तपदार्थंमामीश्वरंव्यक्तिंसर्वात्मनाज्ञेयत्वमापन्नंप्राप्तंजीवमितियावत् । ममपरंभावमजानंतोऽल्पबुद्धयोमन्यंते । जीवैक्यंमन्यंतइत्यर्थः । यद्वामयिसर्वमिदंप्रोतंइत्यादावुक्तदिशाप्रेरकत्वादिमहामहिमवांश्चेद्भवान्तत्कथंभवतःकेचिज्जीवाभेदंमन्यंतइत्यतआह । अव्यक्तमिति । प्रागुक्तदिशाऽव्यक्तंमामीश्वरंव्यक्तिमापन्नंजीवंजीवाभेदेनमांमन्यंतेयेतेममपरंभावमजानंतोल्पबुद्धयस्तमोयोग्याइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननुतेषांत्वद्विषयविपरीतज्ञानकृतनिंदयातवखेदोस्तिकिमित्यतःपरंभावमजानंतोन्यथामन्यंतइत्युक्तविपरीतज्ञानहेतुभूतमज्ञानंनस्वतंत्रं । किंतुमदायत्त

नाहंप्रकाशःसर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोयंनाभिजानाति लोकोमामजमव्ययं ॥ २५ ॥
वेदाहंसमतीतानि वर्तमानानिचार्जुन । भविष्याणिचभूतानि मांतुवेदनकश्चन ॥ २६ ॥ इच्छा
द्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेनभारत । सर्वभूतानिसंमोहं सर्गेयांतिपरंतप ॥ २७ ॥

मेव । अतःकुतोममखेदइतिभावेनास्यस्वाधीनतामाह । नाहमिति । योगेनसामर्थ्यलक्षणोपायेनमाययादेव्याच । योगसहितामायायोगमायेतिविग्रहः । समावृतोहंनसर्वस्यप्रकाशः । कर्मणिघञ् । प्रकाशविषयोनभवामि । अतोमयैवमूढोयंलोकोमामजमव्ययंजन्मव्ययहीनंनाभिजानातीति ॥ २५ ॥ ननुयवनिकाद्युभयभागवर्तिनोःपरस्पराज्ञानवत्तवापिभूतविषयाज्ञानंस्यादित्यतोयवनिकास्थानीयापिमायानमांबध्नातीत्याह । वेदेति । मायाकृतबंधहीनत्वादहंभूतभविष्यद्वर्तमानभूतानिप्राणिनोवेदजानामि । मांतुकश्चनकोपियथावत्त्वेननवेद । मायाकृतबंधसत्वाल्लोकस्येति । ब्रह्मादिरतिशक्तोपिकिंचिदेववेत्तिनसर्वथेतिभावः ॥ २६ ॥ पूर्वत्रदैवीह्ये

षागुणमयीतिनाहंप्रकाशइतिचगुणमयीमायाभगवांश्चजीवाभेदादिविषयमोहेमुख्यंकारणमुक्तं । इदानीमिच्छाद्वेषप्रवृद्धिजनितसुखदुःखा दिद्वंद्वविषयमोहोप्यवांतरकारणमस्तीत्याह । इच्छेति । इच्छाद्वेषाभिवृद्धिजातेनद्वंद्वमोहेन । द्वंद्वानिसुखदुःखलाभालाभादीनि । तद्विषयमोहः । दुःखादिर्यथाहेयस्तथावैषयिकसुखादिरपिहेयः । तथाप्युपादेयत्वेनतस्ययज्ज्ञानंतद्रूपमिथ्याज्ञानेनेत्यर्थः । सर्वभू तानिसर्गेसर्गकाले । सर्गकालमारभ्यैवेतियावत् । संमोहंभगवद्विषयजीवाभेदादिमिथ्याज्ञानंयांतीत्यर्थः । यद्वायत्केषांचिदद्वैतज्ञानंम दिच्छाधीनमितियदुक्तंभगवतातदयुक्तं । ऐकात्म्यंनामयदिदंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । कामक्रोधाभिभूतत्वादहंकारवशंगताइत्यादाविच्छा द्वेषादेरेवाद्वैतज्ञानहेतुत्वोक्तेरित्यतःतदवांतरकारणं । सर्गात्पूर्वमभावेनसर्गमारभ्यैवोत्पत्तेरितिभावेनाह । इच्छेति । इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वंद्व

येषांत्वंतगतंपापं जनानांपुण्यकर्मणां । तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंतेमांदृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरामर
णमोक्षाय मामाश्रित्ययतंतिये । तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलं ॥ २९ ॥

मोहेनजीवेश्वरौतद्धर्मभूतानिसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वस्वातंत्र्यपारतंत्र्यसर्वशक्त्यल्पशक्त्यादिरूपाणिचद्वंद्वानितद्विषयमिथ्याज्ञानेनसर्वभूता निसर्गकालमारभ्यैवसंमोहंउक्तद्वंद्वमोहदार्ढ्यंयांतीति । द्विःसंबोधनमादरार्थं ॥ २७ ॥ सर्वभूतानिसंमोहंयांतिचेत्कुतोमुक्तिमार्गेइत्य तोद्वंद्वमोहरहिताश्चकेचित्संतीत्याह । येषामिति । येषांपुण्यकर्मणांजनानांपापमंतंगतंनष्टंतेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताःप्रागुक्तद्विविधद्वंद्वविषयमि थ्याज्ञानहीनाःदृढव्रताःसंतोमांभजंतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ भगवद्भजनेकिंफलंभवतीत्यतःप्रागुक्तभजनानुवादेनतस्यब्रह्मज्ञानरूपंफलमा ह । जरेति । येसाधुभक्ततयःजरामरणमोक्षाय लक्षणयास्वर्गादिकामनिवृत्तयेमामाश्रित्ययतंतियतंतेभजंतइत्यनुवादः । तेतद्ब्रह्मविदुः

कृत्स्नमध्यात्मंविदुःजानंति । अखिलंकर्मचविदुः । जरामरणमोक्षायेत्येतत्मोक्षशक्तिरन्यासक्तितःप्रशस्तेतिमोक्षासक्तिस्तुत्यर्थंवा । प्रागुक्तदिशान्यकामनिवृत्त्यर्थंवा । नसर्वथातदुद्देशेनभजनविधिः । एकांतभक्तानांमोक्षापेक्षाभावात् । मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइतिभगवद्भजनफलस्योक्तावपीहतदुक्तिःभगवद्भजनमेवज्ञानद्वारामायातरणोपायोनान्यइतिज्ञापनायेति ॥ २९ ॥ तद्ब्रह्मेत्युक्त्याब्रह्मभगवतोन्यदितिशंकानिरासायाह । साधिभूतेति । अधिभूताधिदैवसहितंसाधियज्ञंअधियज्ञसहितंचमांयेविदुः । अपिचप्रयाणकालेमांविदुःतेयुक्तचेतसः समाधियुक्तमनस्काइत्यर्थः । यद्वाप्रयाणकालेपिचमांविदुःस्मरंतियुक्तचेतसोमामाश्रयंति । येजनाःते

साधिभूताधिदैवं मांसाधियज्ञंचयेविदुः । प्रयाणकालेपिचमां तेविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ ॐतत्सदिति०ज्ञानविज्ञानयोगोनामसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मं किंकर्मपुरुषोत्तम । अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते ॥ १ ॥

तत्ब्रह्मविदुरिति ॥ ३० ॥ इतिश्रीराघवेंद्रयतिकृतेश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॐतेब्रह्मतद्विदुरित्युक्तस्यप्रयाणकालेपिचमांविदुरित्युक्तस्यचव्याख्यानमत्रप्राधान्येनक्रियते । तत्प्रसंगादंतकालस्मरणफलंतदुपायप्रकारोब्रह्मप्राप्तिमार्गश्चात्रोच्यतइतिपूर्वानंतर्यमध्यायभेदःस्वस्मिन्नेकवाक्यताच । स्मरणविषयत्वप्राप्यत्वरूपोमहिमैववर्ण्यतइतिषट्कांतर्भावश्चज्ञेयः । पूर्वत्रतद्ब्रह्मविदुरितिपरोक्षनिर्देशेनब्रह्मभगवतोन्यदितिप्रतीयते । तथासाधिभूतंसाधिदैवंसाधियज्ञंमांचविदुरितियोजनयाभगवज्ज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानमन्यदितिप्रतीयते । वासुदेवात्मकंब्रह्मेत्यादौभगवानेवब्रह्मेतिप्रतीयते । अतोविप्रतिपत्त्याजातसंशयात्पृच्छति । किंतद्ब्रह्मेति । अत्राद्य

श्लोकेकिमितिस्वरूपप्रश्नः। द्वितीयेकथमितिप्रकारप्रश्नः। अधिगतोयज्ञमधियज्ञइतिप्रादिसमासोनाव्ययीभावः। अत्रदेहेअधियज्ञः कथमित्यर्थः। अस्मिन्देहेअधियज्ञःकइतिस्वरूपप्रश्नः। अस्मिन्देहइतिपदद्वयकृत्यंपरिहारवाक्येवक्ष्यामः। अंतकालेकिमर्थंकथंभूतः केनप्रकारेणस्मर्तव्यइत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रश्नाष्टकस्यापिक्रमेणोत्तरमाह। अक्षरमित्यादिना। किंतद्ब्रह्मेतित्वयापृष्टंब्रह्मपरममक्षरमुत्तमा क्षरंपरमाक्षरशब्दितंवस्तुअत्रभगवतोन्यद्ब्रह्मेतिशंकयाकिंब्रह्मेतिप्रश्नेअहंब्रह्मेतिपरिहारेकार्येअक्षरंब्रह्मेत्युक्तिः। तस्मादक्षरंतस्मा दक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादौविष्णावेवाक्षरत्वप्रसिद्धेरक्षरमित्युक्त्यैवविष्णुर्ब्रह्मेतिवाअहमेवब्रह्मेतिवाफलितत्वात्। अज्ञाना मक्षरत्वमपिस्वस्यज्ञापनीयंतथैववाच्येपिपरममित्यक्षरविशेषणंतुअधमंत्वक्षरंयासाप्रकृतिर्जडरूपिकेत्यादेःप्रकृत्यादेरप्यक्षरशब्दार्थत्वा

अधियज्ञःकथंकोत्र देहेस्मिन्मधुसूदन। प्रयाणकालेचकथं ज्ञेयोसिनियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभग
वानुवाच। अक्षरंब्रह्मपरमं स्वभावोध्यात्ममुच्यते। भूतभावोद्भवकरो विसर्गःकर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

त्तद्व्यावृत्त्यर्थमितिज्ञेयं। आत्मानंजीवमधिकृत्ययदस्तिजीवोपकारित्वेनवर्तमानदेहेंद्रियांतःकरणरूपंतदध्यात्मं। स्वभावशब्दःस्व स्यतेविदुरितिप्रकृतजीवस्यभवतिउपकारित्वेनवर्ततेइतिव्युत्पत्त्यादेहादिपदार्थवाची। देहेंद्रियांतःकरणलक्षणःपदार्थः। अध्यात्ममि तिप्रथमांताव्ययपदेनोक्तव्युत्पत्त्योच्यते। यद्वाअध्यात्मपदंसप्तम्यंतमुपेत्यअध्यात्ममात्माधिकाराख्यग्रंथेप्रतिपाद्यंकिमितिचेत्तवप्रश्नः तदाध्यात्ममात्माधिकारग्रंथप्रतिपाद्यंस्वभावःस्वशब्दःतेविदुरितिप्रकृतजीववाचीभवति सदैकप्रकारेणास्तीतिभावः। स्वश्चासौभाव श्चसदैकरूपेणवर्तमानश्चेतिस्वभावः। अध्यात्मशब्दितात्माधिकारग्रंथोक्तस्तुसदैकप्रकारोजीवइत्यर्थः। स्वइत्येवोक्तौस्वशब्दस्यात्मी

येपिभयोगादंतःकरणादिरपिप्रतीयेत । अतोभावइत्युक्तिः । अन्नमयंसोम्यमनइत्यादेर्मनःप्रभृतेरन्नविकारत्वेनैकप्रकारत्वाभावात् । भावइत्येवोक्तौईश्वरस्यापिसदैकरूपत्वात्तेनतस्यप्रतीतौद्वितीयप्रश्नोनोत्तरितःस्यादतःस्वइत्युक्तिःतेनचप्रकृतत्वाज्जीवएवपरामृश्यतइतिपदद्वयमप्यर्थवदेवेतिभावः । किंकर्मेत्यस्योत्तरंभूतेत्यादि भूतानांजीवानांभावानांजडपदार्थानांचोद्भवकरःउत्पत्तिकरोविसर्गोविशेषेणसर्जनंईश्वरकर्तृकोव्यापारःकर्मेतिशब्दितइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अधिभूतंचकिमित्यस्योत्तरंअधिभूतमिति । भूतानिसदेहान्जीवानधिकृत्यतदुपकारित्वेनवर्तमानंवस्तु । क्षरोभावःविनाशीभावःकार्यभूतःपदार्थः । भवत्युत्पद्यतइतिव्युत्पत्तेः । अधिदैवंकिमित्यस्योत्तरंपुरुषश्चेत्यादि । अधिदैवतंदैवतानिसर्वदेवानधिकृत्यतत्स्वामित्वेनवादेवताप्रकरणेमुख्यतयाप्रतिपाद्यत्वेनवावर्तमानंचकिमि

अधिभूतंक्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतं । अधियज्ञोहमेवात्र देहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥

तिपृष्टंवस्तुपुरुषःपुरिदेहेशेतेतिष्ठतीतिपुरुषोजीवः । सचसर्वजीवाभिमानीसंकर्षणोब्रह्मावाज्ञेयः । अस्मिन्देहेधियज्ञःकइत्यस्योत्तरंअधियज्ञोहमेवेति । प्रागुक्तदिशाधियज्ञइतिप्रादिसमासः । अधिष्ठितोयज्ञोनेनेतिबहुव्रीहिर्वा । अत्रलौकिकदेहेयज्ञाधिष्ठाताहमेवेत्यर्थः । अत्रेतिदेहविशेषणंईश्वरदेहव्यावृत्त्यर्थं । भगवतःप्राणिदेहइवस्वदेहेपृथगभावेननियंतृत्वाभावात् । कर्तृभोक्तृफलदातृणांदेहेप्रेरकत्वेनवर्तमानस्यात्रविवक्षितत्वात् । देहइत्युक्तिरप्यस्मिन्देहेधियज्ञःकइतिकृतप्रश्नानुरोधात्प्रश्नेवाअधियज्ञःकइत्येवोक्तावग्न्यादेरप्यधियज्ञस्यहरेरन्यस्यसत्त्वात् । प्रश्नस्यतद्विषयत्वेसिद्धार्थतादोषप्रसक्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थंकर्तृभोक्तृफलदातृणांदेहेप्रेरकतयावर्तमानोधियज्ञःकइत्यर्थलाभायदेहइत्यवश्यंवाच्यत्वात् । किंचपूर्वाध्यायांतेसाधियज्ञंमांविदुरितिभगवतोधियज्ञसाहित्योक्त्याधियज्ञोभगवतोन्यो ॥६७॥

ऽग्न्यादिरितिप्राप्तशंकाव्युदासायचदेहइत्युक्तिः । सर्वप्राणिदेहगताधियज्ञाख्यरूपविशेषापेक्षयासाहित्याभिप्रायेणसाधियज्ञंमामित्यु
क्तिरिति । देहइत्युक्त्यासाहित्योक्तेर्गतिसूचनेनभगवदन्यत्वशंकानिरासात्साहित्योक्त्याप्राप्तभेदशंकायाअवश्यंपरिहार्यत्वादेवप्रथ
मप्राप्तस्यात्रदेहेधियज्ञःकथंकेनप्रकारेणेतिप्रश्नस्यपरिहारमनुक्त्वाकइतिप्रश्नएवपरिहृतः । किंचसर्वयज्ञभोक्तृत्वसर्वयज्ञप्रवर्तकत्वप्रकारे
णहिभगवतोधियज्ञत्वंतच्चसर्वयज्ञभोक्तृत्वादिकंभोक्तारंयज्ञतपसामित्यादिपंचमांतोक्तंश्रुतवतोर्जुनस्यसिद्धमित्यधियज्ञोहमितिभगवतो
यज्ञाधिष्ठातृत्वरूपाधियज्ञत्वोक्त्याकथमधियज्ञइत्यस्यभोक्तृत्वादिनाप्रकारेणाधियज्ञत्वमितिपरिहारस्यप्राप्तत्वाच्चतत्परिहारोनोक्तइति
यद्वाकथमित्यस्यकिंलक्षणकइत्यर्थः । अधियज्ञोहमेवेत्यधियज्ञाभिन्नत्वेनोक्तस्यहरेःकविंपुराणमितिकवित्वादिलक्षणोक्त्याएवंलक्षणको
धियज्ञइतिप्राप्तेर्नोक्तमुत्तरं । देहभृतांवरेतिसंबुद्धिः । देहभृतांदेहइतिचोभयत्रान्वयोज्ञेयः । श्लोकद्वयस्यायमर्थसंग्रहः । ब्रह्ममव्याप्तरूपंप
रममक्षरमुच्यते । अध्यात्मंस्वभावः । जीवचिदुपकारिदेहेंद्रियांतःकरणलक्षणपदार्थः । जीवराशिर्वा । कर्मतुचराचरविषयकेश्वरकर्तृकस
र्जनं । अधिभूतंतुक्षरोभावः । सदेहजीवोपकार्युत्पत्तिविनाशवान्देहेंद्रियाद्यन्यपदार्थउच्यते । अधिदैवतंचपुरुषःब्रह्मासंकर्षणोवा । अत्र
देहस्थितोधिकयाज्यत्वहेतुनाधियज्ञाख्योरूपविशेषोहमेवेतिसाहित्योक्त्याप्राप्तभेदशंकानिरासायैवकारप्रयोगः । यद्वास्वभावोभगव
त्स्वभावोध्यात्ममुच्यतेअधिकत्वात् । क्षरोभावःसर्वजीवराशिरधिभूतं । भूतशब्दितपृथिव्यादिजडाधिकत्वात् । षकारःप्राणआत्मेति
श्रुत्याषकारस्यचेष्टापर्यायप्राणवाचित्वात् । पुरुप्राणत्वहेतुनापुरुषशब्दितारमाअधिदैवतं । दैवतशब्दितोविष्णुरधिकोयस्याइतिव्युत्प
त्तेरिति । एतेनतेतद्ब्रह्मेत्यर्धद्वयस्यायमर्थः । ब्रह्मव्याप्तंतत्परमेरूपंतेविदुःकृत्स्नमध्यात्मंजीवोपकारिदेहेंद्रियांतःकरणलक्षणंवस्तुजीवराशिं

वास्सृष्टिलक्षणंभगवत्कर्मचाखिलंविदुःसाधिभूताधिदैवमधिभूतशब्दितसदेहजीवोपकारित्वेन स्थितोत्पत्तिविनाशिपृथिव्यादिपदार्थ
स्थत्वेनतन्नियंतृतयातत्सहितंतद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । पृथिव्यादिभूताधिकतयाधिभूतशब्दितसर्वजीवराशौस्थिततयातत्सहि
तमितिवा । अधिदैवशब्दितसर्वजीवाधिपतौब्रह्मणिसंकर्षणेवास्थितत्वेनतत्सहितंतद्गतरूपविशेषसहितमित्येके । अधिदैवशब्दितर
मासहितमितिवा । साधियज्ञंचअधियज्ञशब्दितसर्वप्राणिगतरूपविशेषसहितंचमांयेविदुरिति ॥ ४ ॥ अंतकालेचकिमर्थंस्मर्त
व्योसीतिप्रश्नस्योत्तरमाह । अंतकालेचेति । अंतकालेमृतिकालेमामेवस्मरन्कलेवरंदेहंत्यक्त्वायःप्रयातिसमद्भावंमयिनिर्दुःख
निरतिशयानंदानुभवात्मिकांसत्तांयाति । संदेहोत्रार्थेनास्तीत्यर्थः । निर्दुःखनिरतिशयानंदाभिव्यक्तिरूपमद्भावप्राप्त्यर्थंमत्स्मरणमं

अंतकालेचमामेव स्मरन्मुक्त्वाकलेवरं । यःप्रयातिसमद्भावं यातिनास्त्यत्रसंशयः ॥ ५ ॥
यंयंवापिस्मरन्भावं त्यजत्यंतेकलेवरं । तंतमेवेतिकौंतेय सदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तकालेकार्यमित्युक्तंभवति ॥ ५ ॥ तत्कथमित्यतःसामान्यव्याप्तिमाह । यंयमितिवा । अथवायंयमपिभावंपदार्थंअंतेस्मरन्कलेवरंत्यज
तितंतमेवभावंयाति । अंतकालेस्मरणोपायमाह । सदेति । सदानिरंतरंतद्भावेनतस्मिन्नंतर्गतेनमनसा । तद्भावोंतर्गतंमनइत्यभि
धानात् । भावितोवासितःनित्यंतच्चिंतयाजाततद्गोचरस्मृतिजनकसंस्कारवानित्यर्थः । एवंरूपःपुमान्भावमंतेस्मरंस्त्यजतीत्यन्वयः ।
एतच्चनित्यस्मृतिरूपंसदातद्भावभावितत्वमपरोक्षज्ञानंजनयित्वाभोगेनप्रारब्धावसानानंतरंअंतकालेस्मृतिहेतुःनसाक्षादितिज्ञेयं । स्मरं
स्त्यजतीतित्यागस्मरणयोरेककालत्वप्रतीतावप्यंतइत्युक्तिस्त्यागकालेमहादुःखात्स्मरणमसंभावितमितिमंदाशंकाव्युदासाय । सर्वदाश

रीरंहेयमितिमन्यमानानां(ज्ञानिनां)नदेहत्यागोदुःखहेतुरतस्तदास्मरणंनासंभावितमितिप्रदर्शनार्थाअज्ञस्यापित्यागक्षणात्पूर्वमेवदुःखंनतु
त्यागक्षणइति ॥ ६ ॥ अंतकालस्मरणस्यफलोक्तेरुपयोगमाह। तस्मादिति । नित्यंमत्स्मृतेः मत्प्राप्तिहेतुचरमकालीनमत्स्मरणकारणत्वा
दित्यर्थः । मय्यर्पितमनोबुद्धिःसन्युध्यस्व ॥ ७ ॥ सदातद्भावभावितत्वंस्पष्टयति । अभ्यासेति । अभ्यासःपुनःपुनरावर्तनंतद्रूपयोगेनो
पायेनयुक्तेनसहितेनानन्यगामिनानन्यविषयेणचेतसापरमप्युत्तमंदिव्यंसृष्ट्यादिक्रीडादिगुणयुक्तं। दीव्यतेरौणादिकोयक्। परमप्युत्तमंपुरि
सर्वप्राणिदेहेशेतेनियंतृतयावर्ततइतिवापूर्णत्वाद्वापुरुषाख्यं पॄपालनपूरणयोरित्यतःकुषन्धातोरुकारः। अनुचिंतयन्यातिपरमंपुरुषमित्यनु

तस्मात्सर्वेषुकालेषु मामनुस्मरयुध्यच । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयो
गयुक्तेन चेतसानन्यगामिना । परमंपुरुषंदिव्यं यातिपार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥ कविंपुराणमनुशासिता
रमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणका
लेमनसाचलेन भक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव। भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यं ॥१०॥

षंगः ॥ ८ ॥ कथंभूतःस्मर्तव्योसीतिप्राकृतप्रश्नस्योत्तरमाह । कविमिति । कविंसर्वज्ञंपुराणमनादिं अनुशासितारंशिक्षकंअणोरणीयां
समत्यंताणुप्रमाणंसर्वस्यचराचराख्यविश्वस्यधातारंधारणपोषणकर्तारंअचिंत्यरूपंसाकल्येनमनसोऽविषयंआदित्यवर्णंरविप्रभंतमसःप्रकृ
तेर्मृत्योर्वा । मृत्युर्वावतमइतिश्रुतेःताभ्यांपरस्तात्तदुभयास्पृष्टत्वेनस्थितमितिशेषः ॥ ९ ॥ भक्त्यायुक्तःसन्प्रयाणकालेयोगबलेनभ्रु
वोर्मध्येप्राणमावेश्याचलेनमनसायःस्मरेत्सदिव्यंपरंउत्तमंपुरुषमुपैतीतियोजना । अत्रादित्यवर्णमितिसशरीरत्वप्राप्तेर्जन्मादिप्रसंगःइतिशं

काव्युदासायतमसःपरस्तादित्युक्तं । तद्देहस्याप्राकृतत्वान्नजन्मादिदोषइतिभावः । योगबलेनैवभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येत्येतद्वायुजयादिमन्मात्रासाधारणं । नतुउच्चिक्रमिषोःसर्वस्यसाधारणं । वायुजयहीनानांज्ञानभक्तिवैराग्यपूर्त्यैवमुक्तिसिद्धेः । वायुजयादिमतांतुईषज्ज्ञानाद्यसंपूर्तावपिवायुजयादौनिपुणानांतद्बलादेवाल्पमुक्तिःकिंचिच्छीघ्रंचभवतीतिविशेषइति ॥ १० ॥ वायुजयादिमतांमरणकालेकर्तव्यमेवसध्येयंस्पष्टयति । यदक्षरमिति । यद्वाकेनप्रकारेणस्मर्तव्योसीतिप्रश्नस्योत्तरंसध्येयमुच्यते। यदक्षरमित्यादित्रिभिः। यत्पदंअक्षरंसर्वथानाशरहितंवेदविदोवदंति । यच्चपदंवीतरागाःअपगतकामादिदोषाःयतयःयत्नशीलाःविशंतिप्रविशंति । यच्चपदमिच्छंतःब्रह्मचर्यम

यदक्षरंवेदविदोवदंति विशंतियद्यतयोवीतरागाः। यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणिसंयम्य मनोहृदिनिरुध्यच । मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां ॥१२॥ ॐमित्येकाक्षरंब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्। यःप्रयातित्यजन्देहं सयातिपरमांगतिं ॥ १३ ॥

नआदीनांब्रह्मणिचरणंब्रह्मचर्यंचरंतिअनुतिष्ठंतितत्पदंपद्यतेमुमुक्षुभिःप्राप्यतइतिपदं । पद्लगतावित्यतःकर्मण्यकारप्रत्ययः। स्वरूपंसंग्रहेणसंक्षेपेणप्रवक्ष्ये । तत्पदस्मरणप्रकारंप्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंध्येयस्वरूपंतत्स्मरणप्रकारोक्तिंचप्रतिज्ञायेदानींतत्प्रकारमाह। सर्वेति । सर्वद्वाराणिवायुसंचारस्थानसर्वसुषुम्नोत्तरनाडीर्नियम्य । हृदिहरतिजगदितिहृन्नामकेनारायणे। हरतेःक्विप् । ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् । मनोनिरुध्यचात्मनःप्राणंप्राणवायुंमूर्ध्निसुषुम्नामार्गेणब्रह्मरंध्रेआधाययोगधारणांआस्थितःअखंडस्मृतिरूपयोगधारणएवाभियुक्तइत्यर्थः ॥१२॥ ॐ मित्येकमक्षरंवाचकंयस्यतदोमित्येकाक्षरंब्रह्मपरंब्रह्ममांव्याहरन्ननुस्मरन्। ॐ मित्युच्चार्यतद्वाच्यंब्रह्मरूपंमामनुस्म

रन्यः देहंत्यजन्मयातिप्रैतिसयातिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ अंतकालेमत्स्मरणंनित्याभ्यासवतएवभवतिनान्यथेतिस्पष्टमाह । अनन्यचे
ताइति । सततमन्यविषयकचेतोहीनःसन्योमांनित्यशःस्मरति । तस्यनित्ययुक्तस्यनित्योपायवतःयोगिनःसंपूर्णोपायवतःअहंसुल
भः अंतकालेस्मृतिविषयोभवानीत्यर्थः । यद्वासुलभःसुखेनलभ्यःप्राप्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रागुक्तपरमगतिःकेत्यतोमत्प्राप्तिरूपेतितदु
पायोक्तिपूर्वपरमगतिविवरणार्थोयंश्लोकः । अतएवपरमगतिः । सुलभइत्युक्तभगवल्लाभश्चतत्प्राप्तिरूपमेवफलमितिभावेनतत्प्रा
प्तिंस्तौति । मामिति । महात्मानोज्ञानिनोमामुपेत्यप्राप्यदुःखालयंदुःखाश्रयंअशाश्वतंअनित्यंनाशशिरस्कंजन्मदेहयोगंपुनर्नाप्नुवं

अनन्यचेताःसततं योमांस्मरतिनित्यशः । तस्याहंसुलभःपार्थ नित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्यपुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं । नाप्नुवंतिमहात्मानः संसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५ ॥
आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन । मामुपेत्यतुकौंतेय पुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥

ति । कुतःयतःपरमांसंसिद्धिंमोक्षलक्षणांगताःप्राप्ताः । ततइतियोजना ॥ १५ ॥ ब्रह्मादीन्प्राप्तानामपिपुनर्जन्माभावात्किंविशिष्यो
च्यतेमामुपेत्येत्यादितत्राह । आब्रह्मेति । आङत्राभिविधौ । मेरुस्थब्रह्मसदनादारभ्यार्वाक्तनाःलोकाः तत्रगताःजनाइतियावत् । पु
नरावर्तिनः । पुनर्भूमावागत्यजन्मादिमंतोभवंतीत्यर्थः । नतुमेरुस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनलोकस्थाःपुनरावर्तिनइत्युक्त्याअर्थादामेरुब्रह्म
सदनादाजनान्नजनिर्ध्रुविइतिस्मृत्याचततउपरितनलोकस्थाःनपुनरावर्तिनइतिप्राप्तत्वात् । मामुपेत्यपुनर्जन्मनाप्नुवंतीतिकथमुच्यतइत्य
तःतदेवपुनराह । मामिति । सत्यंमेरुस्थब्रह्मसदनाज्जनोलोकाच्चोपरिस्थितानांजनिर्नेति । तथापितल्लोकस्थत्वमात्रंनजन्माभावेप्रयोज

कंकिंतुतत्रस्थितंमामुपेत्यस्थितानामेवजन्मपुनर्नविद्यते । अतःप्रागुक्तंनायुक्तमितिभावः । तदुक्तं । तथाप्यभावःसर्वत्रप्राप्यैववसुदेवज
मिति । अभावःजननाभावइत्यर्थः । यत्तुआजनान्नजनिर्भुवीतिजनोलोकादुपरिस्थितानामप्यपुनरावृत्त्युक्तेःब्रह्मसदनादर्वाक्स्थिताः
पुनरावर्तिनःतदुपरिस्थाःअपुनरावर्तिनइत्युक्तिरयुक्तेतिचोद्यं । तद्ब्रह्मभवनपदेनमेरुस्थब्रह्मसदनग्रहणात्परिहृतं । सत्यलोकस्थब्रह्मस
दनग्रहणेपिआब्रह्मभवनात्सत्यलोकस्थब्रह्मसदनादर्वाक्तनतपोलोकस्थजनाअंशेनपुनरावर्तिनइत्यर्थः । नचाजनादितिवचनविरोधः ।
तत्रस्मृतौजनिर्नेत्यस्यकार्त्स्न्येनजनिर्नेत्यर्थकत्वात् । जनादिलोकस्थानामप्यंशेनापिभूमौलयांतेलयादौचकार्त्स्न्येनजनिमृत्योर्भावात् ।
आब्रह्मभवनादित्यत्रततउपर्यार्थिकजन्माभावोक्तिस्तुमुख्यजन्माद्यभावोपेतमुक्तजनेविषया । तेषामंशेनापिभूमौजननाद्यभावादिति ।

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः । रात्रिंयुगसहस्रांतां तेहोरात्रविदोजनाः ॥ १७ ॥

एतेनाऽऽमेरुब्रह्मसदनादाजनादितिस्मृत्यामेरुजनांतरालिकानांजन्माजन्मनोरर्थात्प्राप्तेर्विरोधइतिप्रत्युक्तं । अजनेर्मुक्तविषयत्वात्जने
रुक्तदिशामुक्तेतरविषयत्वादिति । तदुक्तं । नियमाज्जन्मनोभावोमुक्तस्यैवेत्यादि ॥ १६ ॥ मत्प्राप्तावेवापुनरावृत्तिरितिप्रतिज्ञामात्रेणो
क्तस्यस्थापनायादौसृष्टिप्रलयादिकर्तृत्वंआत्मनोवक्तुंउपोद्घातमाह । सहस्रेति । सहस्रशब्दोत्रबहुशब्दपर्यायः । येजनाःयत्परब्रह्मणो
हःतद्बहुयुगपर्यंतंद्विपरार्धात्मकंविदुर्जानंति । ब्रह्मणःपरब्रह्मणोरात्रिंचयुगसहस्रांतांबहुयुगांतांद्विपरार्धात्मिकांविदुः । तेहोरात्रविदइत्य
र्थः । यदित्यस्ययइतिवार्थः । यइतिशेषोवा । परब्रह्मणःकूटस्थनित्यस्यापिसृष्ट्यादिसव्यापारनिर्व्यापारावस्थयोरुपचारादहोरात्रत्वो

क्तिः ॥ १७ ॥ ततःकिमित्यतआह । अव्यक्तादिति । ब्रह्मणोऽहरागमे महाप्रलयांतइतियावत् । अव्यक्ताद्भगवतोव्यज्यंतइतिव्यक्तयः गुणवैषम्यादयःकार्यपदार्थाःप्रभवंतिउत्पद्यंते । रात्र्यागमेव्यक्तसंज्ञकेतत्रैवभगवतिप्रलीयंते ॥ १८ ॥ महामहिम(त्व)ख्यापनायसृष्टिप्र लययोरविच्छेदमाह । भूतेति । प्राग्जन्मलयवत्त्वेनोक्तोयःसएवायंभूतग्रामश्चराचरसमुदायःब्रह्मणोऽहरागमेप्रत्यहमितियावत् प्रभवति । भूत्वाभूत्वाचोत्पद्योत्पद्यरात्र्यागमेऽवशोभगवद्वशःसन्प्रलीयते । भूतग्रामोभूत्वाभूत्वारात्र्यागमेप्रलीयतेपुनरहरागमेप्रभवतीतिवायोजना १९

अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाः प्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमेप्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रा
मःसएवायं भूत्वाभूत्वाप्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशःपार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु
भावोन्योऽव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः । यःससर्वेषुभूतेषु नश्यत्सुनविनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तो
क्षरइत्युक्तस्तामाहुःपरमांगतिं । यंप्राप्यननिवर्तंते तद्धामपरमंमम ॥ २१ ॥ पुरुषःसपरःपार्थ भ
क्त्यालभ्यस्त्वनन्यया । यस्यांतःस्थानिभूतानि येनसर्वमिदंततं ॥ २२ ॥

भगवतोहोरात्रोक्त्यातस्यापिजगतइवान्यस्मादुत्पत्तिलयौस्तइत्यतोनेत्याह । परइत्यादिद्वाभ्यां । अव्यक्तस्तुभगवांस्तुतस्मात्प्रभवप्रलयो पेतात्व्यक्ताद्भूतग्रामादन्योविलक्षणोभावःस्वतंत्रःपरःउत्तमःसनातनोनादिश्चयोभगवान्सर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ २० ॥ सर्वा त्मनानाशाभावादेवाव्यक्तोभगवानक्षरइत्युक्तःतस्मादक्षरंतस्मादक्षरमितिश्रुत्यादौतांपरमांगतिमाहुः । तामितिविधेयापेक्षयास्त्रीलिंगता । कुतोव्यक्तोभगवान्परमप्राप्यइत्यतआह । यंप्राप्येति । तन्ममधामस्वरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैवेत्यत्रसाधनांतरैःसहभग

वत्प्राप्तिसाधनत्वंभक्तेरुक्तं । तत्रसाधनांतरसाम्यशंकानिरासायभक्तेरेवपरमसाधनत्वमितिभावेनाह । पुरुषइति । भूतानियस्यांतःस्थानि । सर्वमिदंजगत्येनततंव्याप्तंसपरमःपुरुषःभगवानानन्यया ऽन्यासाधारणयातुभक्त्यालभ्यःप्राप्यइत्यर्थः । अत्रपरमयेत्यनुक्तावपिपुनर्वचनबलादेवपरमत्वलाभइतिभावः । उक्तंहिॐपरेणचशब्दस्यताद्विध्यंभूयस्त्वात्त्वनुबंधइतिसूत्रेभक्तेःप्राधान्यं ॥ २२ ॥ भगवंतंप्राप्तानांअन्येषांचापुनरावृत्तिपुनरावृत्तीकथिते । तत्रयद्देवताधिष्ठितमार्गाभ्यांगतानामपुनरावृत्तिपुनरावृत्तीभवतःतादेवताःप्रतिज्ञापूर्वकमाह । यत्रेत्यादित्रयेण । कालइतियत्कालाभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गेकालानभिमानिदेवताधिष्ठितमार्गेचप्रयातायोगिनःअनावृत्तिमावृत्तिंच

यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः । प्रयातायांतितंकालं वक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥ अ
ग्निर्ज्योतिरहःशुक्लः षण्मासाउत्तरायणं । तत्रप्रयातागच्छंति ब्रह्मब्रह्मविदोजनाः ॥ २४ ॥ धू
मोरात्रिस्तथाकृष्णः षण्मासादक्षिणायनं । तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते ॥ २५ ॥

यांतितंकालंतत्कालाभिमानिदेवताअन्यदेवताश्चवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तादेवताउद्देशेनाह । अग्निरिति । अग्निनामकदेवता । ज्योतिरितिअर्चिर्नामकदेवता । अहरहरभिमानिदेवता । अभिजिद्देवतासहितेत्यपिध्येयं । शुक्लःशुक्लपक्षाभिमानिनीपौर्णमास्यभिमानिनासहेतिग्राह्यं । षण्मासाभिमानिनीउत्तरायणाभिमानिनीविष्वभिमानिनासहेतिज्ञेयं । तत्रक्रमेणनिर्दिष्टाग्न्यादिदेवताधिष्ठितमार्गेप्रयाताःब्रह्मविदोजनाःब्रह्मगच्छंति ॥ २४ ॥ धूमइत्यादिधूमाद्यभिमानिदेवतानिर्देशः । तत्रधूमादिदेवताधिष्ठितमार्गेप्रयाताइतियोज्यं । योगीकर्मयोगी । पूर्वत्रब्रह्मविदइति । अत्रयोगीतिविशेषणाच्चक्रमान्मार्गद्वयस्यज्ञानकर्मसाध्यत्वमुक्तंध्येयं । एतच्चमार्गद्वयंअंतकालेतद्विषयस्मृ

तिमतामेवेतिज्ञेयं । तदाहसूत्रे । ॐ योगिनःप्रतिस्मर्येतेस्मार्तेचैतेइति ॥ २५ ॥ उक्तौमार्गौनिगमयतिशुक्लेति । एतेप्रागुक्तेशुक्लकृष्णेगती
मार्गौजगतःज्ञानकर्मयोगिजगत्संबंधिनौशाश्वतेशाश्वत्यौमते । एकयागतोनावृत्तिंयाति । अन्ययागतःपुनरावर्ततइति ॥ २६ ॥ मार्ग
योरुक्तेःफलमाह । नैतेइति । हेपार्थएतेप्रागुक्तेसृतीमार्गौजानन्योगीसृत्युपायभूतज्ञानकर्मानुष्ठानवान् । यद्वायोगीब्रह्मापरोक्षज्ञानवानेते
सृतीजानन्साक्षात्कुर्वन्कश्चनकोपिनमुह्यति । भगवद्विस्मृतिरूपमोहंनप्राप्नोति । तस्माद्योगस्यपुमर्थहेतुत्वात्सर्वदाभगवज्ज्ञानभक्तिपूर्वस्वो
चितनिवृत्तकर्मानुष्ठानरूपोपाययुक्तोभवेतिद्विःसंबोधनमादरार्थं ॥ २७ ॥ अध्यायार्थफलोक्त्योपसंहरति । वेदेष्विति । वेदाध्ययनय

शुक्लकृष्णेगतीह्येते जगतःशाश्वतेमते । एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ २६ ॥ नैतेसृती
पार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन । तस्मात्सर्वेषुकालेषु योगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषुयज्ञेषुतपः
सुचैव दानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं । अत्येतितत्सर्वमिदं विदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यं ॥२८॥
ॐ तत्सदितिश्रीमद्भ० अक्षरब्रह्मयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ज्ञानुष्ठानकृच्छ्रादितपश्चरणेषुयदेवपुण्यफलंप्रदिष्टंनिर्दिष्टमस्ति । तत्सर्वमेवेतिवाएवशब्दान्वयः । इदंअध्यात्मादिस्वरूपंभगवतोशेषस्रष्टृ
त्वंशुक्लकृष्णमार्गादिकंचप्रागुक्तंविदित्वात्येतिअतिक्रामति । ततोतिशयितफलवान्भवति । किंतदित्यतआह । योगीति । ज्ञानोपाय
वान् । आद्यंपरंस्थानंविष्णोःस्थानमुपैतिचेति । यद्वा मार्गौब्रह्मचयःपश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः । सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन्यात्यसौब्रह्मतत्पर
मित्युक्तदिशामार्गब्रह्ममात्रपरामर्शकोत्रेदंशब्दः । विदित्वेत्यस्यसाक्षात्कृत्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेअष्टमो

ध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॐ । सप्तमेध्यायेसाधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुरित्यादिनोक्तंभगवन्माहात्म्यंअत्राध्यायेप्रपंच्यते ।
नचैवंतदानंतर्यमेवास्यशंक्यं । अध्यात्मादिपदानांनिरूपणेनपरिहारोक्त्यनंतरमेवात्रसाधिभूतादिवाक्यार्थभूतभगवन्माहात्म्यवर्णनस्या
वसरादितिध्येयं । अतिचित्रमहिमानंवक्तुंतत्रादरजननायप्रतिज्ञापूर्ववक्ष्यमाणंप्रशंसति । इदंत्विति । गुह्यतममतिगोप्यमिदंवक्ष्यमाणंज्ञा
नं । कर्मणिल्युट् । ज्ञातव्यंविशेषेणज्ञातव्यसहितं । अनसूयवेअसूयादिदोषहीनाय । एवंरूपएवाधिकारीतिज्ञापनायैतद्विशेषणोक्तिः ।
तेतुभ्यंप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाअशुभान्मोक्ष्यसे । यच्छब्दस्येदंत्वित्यनेनान्वयः ॥ १ ॥ पुनःप्रशंसति । राजेति । इदंवक्ष्यमाणंराजविद्या

श्रीभगवानुवाच। इदंतुतेगुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानंविज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशु
भात् ॥१॥ राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमंधर्म्यं सुसुखंकर्तुमव्ययं ॥ २ ॥
अश्रद्दधानाःपुरुषा धर्म्यस्यास्यपरंतप । अप्राप्यमांनिवर्त्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

राज्ञीचासौविद्याचराजविद्या । विद्यानांप्रधानविद्येत्यर्थः । राजगुह्यंगुह्यानांगोप्यानांमध्येप्रधानगोप्यं । पवित्रंपावित्र्यहेतुं । अतएवो
त्तमं । प्रत्यक्षावगमंअक्षेषुप्रतिप्रतिस्थितःप्रत्यक्षोभगवान् । कुगतिप्रादयइतिप्रादिसमासोनाव्ययीभावः । अवगम्यतेसाक्षात्क्रियतेयेनतत्अ
वगमं । ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेतिकरणेगमेरप्प्रत्ययः । प्रत्यक्षस्यहरेरवगमंप्रत्यक्षावगमंसर्वेंद्रियप्रेरकभगवदपरोक्षज्ञानसाधनं । धर्म्यंसर्वाधारक
त्वाद्धर्मोभगवान् । धृञ्धारणइत्यतःऔणादिकोमन्प्रत्ययः । धर्मादनपेतंतद्विषयंधर्म्यं । सर्वधारकभगवद्विषयपरोक्षज्ञानंअव्ययंअक्षयमो
क्षफलकंकर्तुंसंपादयितुंसुसुखं अत्यंतसुलभमित्यर्थः । प्रवक्ष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥ ननुत्वयोच्यमानंभगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनं ।

तद्विषयपरोक्षज्ञानंउक्तगुणकंसुकरंचेन्नकोपिसंसारीस्यादित्यतोवा अकुर्वतांकिमनिष्टमित्यतोवाह । अश्रद्दधानाइति । धर्म्यस्यभगवद्विषयस्यास्यज्ञानस्याश्रद्दधानाःपुमर्थहेतुत्वरूपश्रद्धाविहीनाःपुरुषाःमामप्राप्यमृत्युसंसारवर्त्मनिनिवर्ततेनितरांवर्ततेपतंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यस्यधर्म्यपदेनप्रत्यक्षावगमपदोक्तभगवज्ज्ञानसाधनत्वमुक्तं । यच्चप्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातं । यच्चज्ञात्वेत्यादिनाप्रशंसितं । यदकरणेचनिंदाकृता । तज्ज्ञानविज्ञानयोर्मध्येज्ञानशब्दितंज्ञातव्यंतावदाह । मयेत्यादिनाअहंक्रतुरितिपर्यंतेन । इदंसर्वंचराचरात्मकंजगदव्यक्तमूर्तिना । बहुव्रीहिः । मयाततंव्याप्तं व्याप्तत्वेसर्वत्रकुतोनदृश्यतइत्यतोऽव्यक्तेतिविशेषणं । ततमित्युक्त्याजगतआधारतास्वस्याधेयताघटादेरिवप्राप्तातांनिराह । मत्स्थानीति । मदाधारतयैवसर्वभूतानिसजडजीवजातानि । तेषुचाहंनावस्थितःतदाधारतयातदुपजीवनेननवर्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वयि

मयाततमिदंसर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिसर्वभूतानि नचाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ नच
मत्स्थानिभूतानि पश्यमेयोगमैश्वरं । भूतभृन्नचभूतस्थो ममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥

चेद्भूतानितिष्ठंतितर्हिभूतलेवर्तामहेभूतलशैत्यादिनाहंशीतोभवामीतिज्ञानमिवभगवतिवयंवर्तामहइतिधीःस्यात् । तथावह्न्याद्यौष्ण्यशैत्याभ्यांभूतलादेरौष्ण्यशैत्यवदन्योन्यधर्मसंक्रांतिश्चस्यादित्यतआह । नचमत्स्थानीति । त्वगिंद्रियेणतंज्ञात्वान्योन्यधर्मसंक्रांतिंचासाद्यनतिष्ठंति । भगवतःप्राकृतस्पर्शरहितत्वात् । अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुतेः । नदृश्यश्चक्षुषाचासौनस्पृश्यःस्पर्शनेनचेतिस्मृतेः । भूताधारोपिकथंतदनाधारइत्यतउक्तंपश्येत्यादि । ऐश्वरंईश्वरसंबंधिनंमेयोगंसामर्थ्यं । योगोसावुपायःशक्तिरेवचेतिवचनात् । पश्यममतादृशींशक्तिमित्यर्थः । पूर्वत्राव्यक्तमूर्तिनेतिमूर्तावुक्तायांसास्मदादीनामिवभिन्नेतिभ्रांतिनिरासायस्वलक्षणंभूताधारत्वादिकंस्वदेहस्याप्याह ।

भूतभृदिति। भूतभावनः भूतानामुत्पत्तिकर्ताममात्माममदेहः अहमिव भूतभृत् भूतस्थश्चनभवतिइत्यर्थः। अत्रममदेहइतिवक्तव्येममात्मेत्युक्तिः
अचेतनस्यदेहस्यकथंभगवल्लक्षणंस्यादितिशंकास्यात्तन्निवृत्तयेतस्यचेतनत्वंपृथग्वाच्यंस्यादात्मपदप्रयोगेतुदेहत्वंचेतनत्वंद्वयमप्युक्तंस्या
त्। आत्मपदस्यदेहचेतनरूपोभयार्थत्वादिति ॥ ५ ॥ भगवतःसर्वाधारत्वेप्यन्योन्यधर्मासंक्रांत्यादिरसंभावितइत्यतोदृष्टांतेनतदुपपाद
यति। यथेति। अवकाशंविनावस्थित्ययोगान्नित्यमाकाशेस्थितोमहान्वायुःसर्वत्रगोपितत्तद्धर्मान्नाप्नोति । शैत्यसौरभादिकंतुवायुसंब
द्धजलाद्यवयवगतमेव। नवायुगतं। तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानिनान्योन्यधर्मसंक्रांतिमंतीत्युपधारयेति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शना

यथाकाशस्थितोनित्यं वायुःसर्वत्रगोमहान्। तथासर्वाणिभूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥
सर्वभूतानिकौंतेय प्रकृतिंयांतिमामिकां। कल्पक्षयेपुनस्तानि कल्पादौविसृजाम्यहं ॥ ७ ॥ प्र
कृतिंस्वामवष्टभ्य विसृजामिपुनःपुनः। भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

यमयेत्यादिनाहरेर्व्याप्तत्वसर्वाधारत्वाद्युक्त्वानचेत्यादिश्लोकद्वयेनतदुपपाद्याधुनापुनःप्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनार्थंप्रलयादिकारणत्वमाह ।
सर्वेति। कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिसजडजीवजातानिमामिकांमदधीनांत्रिगुणात्मिकांप्रकृतिंयांतितत्रलीयंते। पुनस्तानिभूता
निकल्पादौविशेषेणविविधतयाचाहंसृजामि ॥ ७ ॥ सृष्टौप्रकृतेरनुक्तेःसाधनानिविनैवसृष्टिंकरोतीतिप्रतीतिनिरासायोक्तंविवृणोति ।
प्रकृतिमिति। स्वांस्वाधीनांप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकामवष्टभ्यउपादानतयाश्रित्यप्रकृतेर्वशात्तदधीनत्वादवशंस्वानधीनं। यद्वामदधीनप्रकृति
वशत्वादेवाकारवाच्यब्रह्मरूपमदधीनंइमंकृत्स्नंभूतग्रामंपुनःपुनःविसृजामि। प्रकृत्यादिसाधनावष्टंभोनतेनविनास्रष्टुमसामर्थ्यात्। किंतुली

त्यैव । प्रकृत्यादेःसाधनताशक्तेर्मदायत्तत्वादितिज्ञापनायस्वामितिविशेषणोक्तिः । तदुक्तंतदनन्यत्वनयेयुक्तेःशब्दांतराच्चेतिसूत्रे ॥८॥
ननुनानाविधसृष्टिंकुर्वतस्तवजीवस्येवकर्मबंधोस्तिकिंइत्यतोनेत्याह । नचेति । तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नंति । कुतःउदासीन
वदासीनं । स्वतएवकर्तृत्वंनमायिकंचेत्कथमुदासीनतयावर्तनमित्यतउदासीनतयासीनमित्यनुक्त्वाउदासीनवदित्युक्तं । वस्तुतोऽनुदा
सीनोप्युदासीनसदृशतयावर्तमानमित्यर्थः । किंतत्सादृश्यमित्यतउक्तंअसक्तंतेषुकर्मस्विति । उदासीनस्ययथासक्तिर्नास्तितथाममापितत्र
सृष्ट्यादिकर्मणिसक्तिशब्दितस्यादरस्यआयासस्यवाभावान्ननिबध्नंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुपूर्वंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामीत्युक्त्याउदा

नचमांतानिकर्माणि निबध्नंतिधनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥ ९ ॥ मयाध्यक्षे
णप्रकृतिः सूयतेसचराचरं । हेतुनानेनकौंतेयजगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

सीनवदासीनमित्युक्त्याचनिष्क्रियत्वंप्रतीयते । एवंतर्हिप्रकृतिरेवस्वातंत्र्येणजगत्प्रसूयते त्वयितुप्रकृतिसन्निधानात्कर्तृत्वोपचारमात्रमि
त्यापन्नमित्यतआह । मयेति । यद्यप्येषाशंकामामिकामितिस्वामिति असक्तंतेषुकर्मस्वित्युक्त्यानिरस्ता । तथापिस्वस्वातंत्र्यंस्पष्टंवक्तुंभा
गुक्तपरिहाराच्छादनेनोक्तांशंकांहृदिकृत्वामयेतिश्लोकेनपर्यहार्षीदितिज्ञेयं । अध्यक्षेणेतिप्रातिपदिकेनसाक्षात्कारःतृतीययाचकर्तृत्वमुच्य
ते । प्रकृतिहेतुकप्रसवंसाक्षात्कुर्वताततत्प्रयोजककर्त्राचमयेतिदर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्यैवमुक्तिः । यद्वाअध्यक्षेणाधिपतिनामयाप्रकृतिः
सचराचरंजगत्प्रसूयतेजनयति । अनेनमत्प्रयोजितप्रकृतिरूपहेतुनादर्शनपूर्वकंमद्रूपप्रयोजककर्तृरूपहेतुनाचजगद्विशेषेणपरिवर्ततेपुनःपुन

र्जायते ॥१०॥ यद्येवंभवान्जगतःसृष्टिस्थितिसंहाराणांकर्तातर्हिकुतःकेचित्त्वामवजानंति । अवज्ञानेपितेषामनर्थाभावात्सर्वकर्ताअहमिति
प्रागुक्तमयुक्तमतआह । अवजानंतीत्यादिद्वयेन । मानुषींतनुमाश्रितंमानुषदेहमधिष्ठितोयमितिमूढलोकभ्रांतिविषयंमामितिवा । अज्ञानाम
वज्ञानकारणतयामानुषींमनुष्यदेहसादृश्येनप्रतीयमानांतनुंआश्रितमितिवार्थः । एतेनात्रहरेःमानुषदेहोक्तेस्तस्यचाधारेणान्योन्यधर्मसं
क्रांत्यादेरवश्यंभावाद्भूतभृन्नचभूतस्थइतिप्रागुक्तिरयुक्तेतिनिरस्तं । तथातनुतनुमतोरभेदेपिआश्रितमित्युक्तिश्चैत्रदेहश्चैत्राधीनोयथातथा
भगवद्देहोपिस्वाधीनइतिस्वाधीनत्वगुणयोगाद्गौणीतिममात्मेत्यत्रत्याभेदोक्तिर्नविरुद्धेतिज्ञेयं । एतादृशंमांमूढास्तामसाभूतमहेश्वरंभूतंस
दाविद्यमानंमहांतमीश्वरंगुणपरिपूर्णपरमुत्तमंममभावंयाथार्थ्यअजानंतोऽवजानंतिअवमतयाजानंति । ब्रह्मरुद्रमादीनांसाम्यदृष्टिरित्या

अवजानंतिमांमूढा मानुषींतनुमाश्रितं । परंभावमजानंतो ममभूतमहेश्वरं ॥ ११ ॥ मोघाशा
मोघकर्माणो मोघज्ञानाविचेतसः । राक्षसीमासुरींचैव प्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥

दितात्पर्योक्तदिशान्यदप्यवज्ञानंज्ञेयं ॥११॥ अवजानतामनर्थाभावादितिहेतुरसिद्धइतिभावेनफलमाह । मोघेति । मोघाशाःवृथाशाःभ
गवद्द्वेषिभिराशासितस्यसंपदादेःप्राप्तावपिआमुष्मिकस्यनकस्यचिदप्याप्तिरित्यर्थः । मोघकर्माणःयज्ञादिकर्माणिचतेषांवृथैव । तत्ववि
षयकज्ञानंचतेषांवृथैवेतिमोघज्ञानाः । ज्ञानस्यमोघत्वंनामकेनापिब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेनानुत्पत्तिरेव । ॐसर्वथापितुतएवोभयलिंगा
दितिसूत्रात् । विचेतसोविरुद्धमनस्काः । किंबहुना । कोप्यामुष्मिकःपुमर्थोनाप्यतएवेतिज्ञेयं । द्वेषाचैद्यादयोनृपाइत्यादिनित्यध्यानस्तु
त्याद्यर्थमितिभावः । ननुमौढ्यान्मिथ्याज्ञानमस्तु । प्रज्वलनात्मकोद्वेषःकुतइत्यतोवाअन्येषामविद्यमानंमौढ्यमेवतेषांकुतइत्यतोवातस्यमू

त्कारणमाह। राक्षसीमिति। मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींआसुरींअसुरसंबंधिनींप्रकृतिंस्वभावंआश्रिताःतमोयोग्याःमामवजानंतीतिपूर्वेणा न्वयः॥१२॥ ननुभगवतोदोषित्वादेवावजानंतीतिकिंनस्यात्। तथात्वेदैवप्रकृतयोप्यवज्ञांकुर्युः। नचैवमस्तीत्याह। महात्मानस्त्विति। दैवींमुक्तियोग्योत्तमजीवसंबंधिनींप्रकृतिंस्वभावंआश्रिताःमहात्मानोमहामनस्कास्तुभूतादिंभूतानांकारणंअव्ययंचतुर्विधनाशहीनंमां ज्ञात्वानन्यमनसोन्यविषयकमनोहीनामदेकमनस्काःसंतोमांभजंतिसेवंते॥१३॥ भजनप्रकारमाह। सततमिति।मांसततंकृष्णकृष्णेत्या दिरूपेणकीर्तयंतःयतंतःमत्पूजादौयत्नंकुर्वंतः। दृढानिउपवासादिनियमव्रतानियेषांतेदृढव्रताः। नित्ययुक्ताःनित्यंमयिमनोयोगवंतः।

महात्मानस्तुमांपार्थ दैवींप्रकृतिमाश्रिताः। भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वाभूतादिमव्ययं॥१३॥
सततंकीर्तयंतोमां यतंतश्चदृढव्रताः। नमस्यंतश्चमांभक्त्या नित्ययुक्ताउपासते॥१४॥
ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्ये यजंतोमामुपासते। एकत्वेनपृथक्त्वेन बहुधाविश्वतोमुखं॥१५॥

...कर्मज्ञानोपायवंतइतिवा। भक्त्यानमस्यंतश्चमामुपासते॥१४॥ अन्येपिचमहात्मानोज्ञानाख्ययज्ञेनमांयजंतःपूजयंतःमामुपा ... ननध्यानादिकुर्वंतःपरेभ्यउपदिशंतश्चनित्यंभगवन्माहात्म्यज्ञानेरताइत्यर्थः। विश्वतोमुखं मुखशब्दोत्रसर्वावयवोपेतरू पुरुषांतररा... सर्वत्रस्थितंमामेकत्वेनपृथक्त्वेनसर्वजगद्वैलक्षण्येनबहुधाचशुक्लनीलपीतादिभेदेनबहुधोपासतइतिवा। बहुधाबह त्रैविद्यकृतयज्ञभा... मित्यादिनाचतुर्थोक्तदिशाबहवउपासतइतिवार्थः। यद्वाएकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवापंचमूर्तिकइतितात्पर्योक्त भागवतानुष्ठितभगवद्भज... विद्याः। तएवत्रैविद्याः। ...मूर्तित्वेनपृथक्त्वेनवासुदेवादिचतुर्मूर्तित्वेनबहुधानारायणवासुदेवादिपंचमूर्तित्वेनविश्वतोमुखंद्वाद

णंकुर्वतः त्रैविद्याःमांयज्ञैरिष्ट्वांतेमुपासितइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातज्ञानविषयंनिरूप्याधुनाविज्ञानप्रदर्श
स्व्यप्राप्यंवाप्रति । मांप्राहुरित्यादिचतुष्टयेन । क्रतवःदीक्षाद्यवभृथांतकर्मकलापाःज्योतिष्टोमादयः । यज्ञस्तुदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरू
गानश्नंतिभुंजते ॥ पांडववत्सामान्यविशेषभावेनभेदोज्ञेयः । स्वधापितॄणांतिलोदकादिदानं । अहंक्रतुरित्याद्यभेदोक्तिःरसोहमप्सुकौं
ण्ययुक्तासर्ववक्रत्वादेःक्रतुत्वादिनियंतृत्वेनक्रत्वंगहविरादिभोक्तृत्वादिनाध्येया ॥ १६ ॥ किंचास्यजगतःपिताजनकःअहंमाताधा
तोषकोहमितिसर्वत्रानुवृत्तिः । पितामहःपूज्यः । वेद्यंज्ञेयंवस्तुपवित्रंचाहमेव । यद्वावेद्यपवित्रवस्तुनोर्वेद्यत्वपवित्रत्वप्रदत्वात्तथोच्य

अहंक्रतुरहंयज्ञः स्वधाहमहमौषधं । मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतं ॥ १६ ॥
पिताहमस्यजगतो माताधातापितामहः । वेद्यंपवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेवच ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षी निवासःशरणंसुहृत् । प्रभवःप्रलयःस्थानं निधानंबीजमव्ययं ॥ १८ ॥

ते । ॐकारादावोंकारत्वऋक्त्वादिनियंतृत्वात्तद्वेद्यत्वादिनातदभेदोध्येयः । यद्वाअर्च्यत्वादृक्समत्वाच्चेत्यादिस्मृत्युक्तदिशाक्रत्वादि
भिन्नस्यहरेर्योगवृत्त्याक्रत्वादिनामकत्वमिहध्येयं । तथाहिकृतिस्वरूपत्वात्क्रतुः । यदस्तिप्रामाणिकतयातज्ज्ञानातीतियज्ञनामा ।
स्वंस्वात्मानंधत्तइतिस्वधा । उषदाहेकर्मणिघञ् । उषाःउष्टाःतापत्रयदग्धाःतेषांनिधिरित्यौषधनामा । मानाज्ज्ञानात्त्रातीतिमंत्रना
मा । आसमंताज्ज्यायस्त्वादाज्यनामा । अगस्यस्वतोगतिहीनस्यजगतोनेतेत्यग्निनामा । यज्ञादावाहूतत्वाद्धुतनामा । ॐमित्याक्रियत
इत्योंकारः । अर्च्यत्वात्पूज्यत्वादृङ्नामा । सर्वरूपेषुसमत्वात्सामनामा । याज्यत्वाद्यजुर्नामा ॥ १७ ॥ मुमुक्षुभिरवगम्यत्वाद्गतिः ।

भर्तापोषकः । प्रभुःस्वामी । साक्षात्सर्वमीक्षतइतिसाक्षी । निवासःआश्रयः । शरणंभीतरक्षकः । मुक्ताश्रयइतियावत् । सुहृदनिमित्तोपकारी । प्रभवःजगदुत्पत्तिकर्ता । प्रलयकर्तृत्वात्प्रलयोहं । स्थानंसर्वाधारोहं । नितरांधारकत्वाद्वाप्रलयकालेप्रकृत्यादिजगदत्रनिधीयतइतिवानिधानं । प्रकृतिंप्राप्यपश्चात्तयाहरौनिधीयतइत्यर्थः । तेनप्रकृतिंयांतिभूतानीत्युक्त्यविरोधः । जगद्बीजकत्वाद्बीजं । तथात्वेप्यविकारित्वप्रदर्शनायोक्तमव्ययमिति ॥ १८ ॥ किंचाहमादित्यस्थस्तपामितापंकरोमि । मेघचक्रगतःसन्वर्षंवृष्टिंउत्सृजामिनिगृह्णामिउपसंहरामि । अहमिंद्रियेषुस्थित्वातेषांदेहधारणेनमृतिंपरिहरतीतिहेतोरमृतंअहं । प्रलयकालादन्यकालेसंहर्तृत्वान्मृत्युरहं । सत्कार्यजातमहं । अस

तपाम्यहमहंवर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामिच । अमृतंचैवमृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्या मांसोमपाःपूतपापा यज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते । तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकं अश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान् ॥ २० ॥

...रणजातमहमेव । तन्नियंतृत्वादेरभेदोक्तिः । अहमित्यसकृदुक्तिरुपचारनिवृत्त्यर्था । यद्वासाधुगुणपूर्णत्वात्सदित्युक्तोहं । साधुगुणपूर्ण...हित्यादसदित्युक्तोहमेवेत्यर्थः ॥१९॥ ननुसर्वयज्ञादिभोक्तृत्वादिनाहंक्रतुरित्याद्युक्तिरितिप्रथमव्याख्यानंयत्तदयुक्तं । तथात्वे...कत्वस्यापिप्राप्त्यातेषांभागवतानांचफलभेदोनस्यात् । भगवद्भोगनिमित्तकत्वात्कर्मफलस्य । तस्यचसर्वत्रसाम्यात् । इतो...नस्यत्रैविद्यकृतयज्ञफलादप्यतिशयितफलमाह । त्रैविद्येत्यादित्रयेण । तिस्रोविद्याऋग्यजुःसामलक्षणायेषांतेत्रि...णंसर्वोत्तमंज्ञात्वापित्रय्यांमुखतःप्रतीयमानस्वर्गाद्युद्देश्यकान्यदेवतायजनंबुध्वातथैवानुष्ठायांतेविष्णौसमर्प

च्छवःगतागतं। द्वंद्वैकवद्भावः। गतेनसहितआगतामितिवा। स्वर्गप्रतिगमनततोमर्त्यलोकप्रत्यागमनंचलभंते। नकदाप्यपुनरावृत्तिमाप्नुव

तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालं क्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति। एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतंकाम
कामालभंते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिंतयंतोमां येजनाःपर्युपासते । तेषांनित्याभियुक्तानां योगक्षे
मंवहाम्यहं ॥ २२ ॥ ॥

तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ त्रैविद्यानांफलमुक्त्वाभागवतानांफलमाह। अनन्याइति । नविद्यतेऽन्यश्चिंत्यत्वेनयेषांतेऽनन्याःअन्यदचिंतयंतोमां चिंतयंतोयेजनाःपर्युपासतेभक्त्युद्रेकेणोपासतेतेषांनित्याभियुक्तानांनित्यमभिसर्वस्मिन्देशेशरीरेंद्रियमनोभिर्वायुक्तानांभगवत्सेवोद्युक्ता नांनित्यंतत्स्मरणवतामितिवा। योगक्षेमं। द्वंद्वैकवद्भावः। योगस्यक्षेमइतिवा । अप्राप्तप्राप्तिर्योगोमोक्षरूपः। तस्यक्षेमःअनंतत्वंवहा ॥७६॥
मि। अहमपुनरावृत्तिलक्षणंपुरुषार्थंददामीत्यर्थः । भगवतःसर्वयज्ञभोक्तृत्वाविशेषेपित्रैविद्यभागवतयोःफलभेदोभगवद्भजनरूपोपायभेदकृतइतिद्योतनायानन्याइत्यादिविशेषणोक्तिः । तथाहि । योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छतीत्यादौपूर्वंत्रैविद्यानामन्यदेवता

याजित्वमुक्तं । भागवतानांतद्विरोधितयाऽनन्याइत्युक्तं । नतुमामभिजानंतितत्वेनेतित्रैविद्यानांअतिशयभक्तिज्ञानाभावउक्तः । तत्व ज्ञानाभावेभक्त्यभावस्यसिद्धत्वात् । भागवतानांतत्प्रतियोगितयाभक्त्युद्रेकसूचनायपर्युपासतइतिपरिशब्दप्रयोगः । तथोपासनस्यै वपर्युपासनत्वात् । स्वर्गतिंप्रार्थयंते । कामकामाइतित्रैविद्यानांकामनमुक्तं । तत्प्रतियोगितयाभागवतानांचिंतयंतोमांमामेवचिंतयंतिन काममितिकामनाभावउक्तः । मामिष्ट्वेतिमामेवयजंतइतित्रैविद्यानांअंतेसमर्पणमुक्तं । तत्प्रतियोगितयानित्याभियुक्तानामितिसदात त्स्मरणतदुद्देश्ययुक्तत्वमुक्तं । अतोद्वयोर्वैष्णवत्वेपिभगवद्भोग्यकर्मवत्त्वेपिफलहेतूपायभेदात्फलभेदइति ॥ २२ ॥ भागवतेभ्योन्य

येप्यन्यदेवताभक्ता यजंतेश्रद्धयान्विताः । तेपिमामेवकौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥
अहंहिसर्वयज्ञानां भोक्ताचप्रभुरेवच । नतुमामभिजानंति तत्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४ ॥

देवतायाजिनांफलभेदंसहेतुकंप्रपंचयति । येपीति । अन्यदेवताभक्तायेपिश्रद्धयान्विताःसंतोअन्यदेवतायजंते । तदुद्देशेनहविस्त्यागं कुर्वंति । तेपिमामेवाविधिपूर्वकंयजंति । मदुद्देशेनैवकर्तव्येपिअन्योद्देशेनकृत्वातेतत्कर्मअंतेमय्यर्पयंतीत्यविधिपूर्वकमासीन्मद्यजनमिति भावः ॥ २३ ॥ तद्यज्ञस्यापिभगवद्भोग्यत्वात्कथमविधिपूर्वकतेत्यतोविधिपूर्वकत्वेकारणमाह । अहंहीति । सर्वयज्ञानांभोक्ताप्रभुश्च प्रवर्तकउद्देश्यश्चतादृशंमांतुतत्वेनअभिसम्यक्नजानंति । अभीत्यस्यसर्वोत्तमत्वेनहरिंजानंतोपियज्ञाद्युद्देश्यत्वादिनासम्यङ्नजानंतीत्य र्थः । तत्वेनेत्यस्यतुब्रह्माद्यन्यदेवतानांतुतत्परिवारत्वादिकंनसम्यग्जानंतीत्यर्थः । हियतोतस्तेच्यवंति । स्वर्गान्मर्त्यलोकंविशंतीति

॥ २४ ॥ फलभेदंविविच्यप्रपंचयति । यांतीति । भूतेज्याभूतेषुसप्तमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतेज्याः। शिष्टंव्यक्तं ॥ २५ ॥ अन्य
देवताभजनस्याल्पफलत्वेपितदेवकार्यंसुशकत्वात् । त्वद्भजनंतुदुर्बलैरशक्यंकर्तुंतवातिमहिमत्वादित्यतआह । पत्रमिति । अनिषिद्धपत्रा
दिकंयोमह्यंभक्त्याददाति। प्रयतात्मनः। यमउपरमे। प्रकर्षेणोपरतमनस्कस्यविषयविरक्तस्यभक्त्यासमर्पितमश्नामि। भक्त्यैवाहंतुष्टोभवामि
नद्रव्यादिनेतिभावः ॥ २६ ॥ यतोल्पमपिभक्त्यार्पितंममप्रीतिकरं । अतस्त्वमपितथाकुर्वित्युपसंहरति । यदिति ॥ २७ ॥ त्वदर्पणेन

यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः । भूतानियांतिभूतेज्या यांतिमद्याजिनोपिमां ॥२५॥
पत्रंपुष्पंफलंतोयं योमेभक्त्याप्रयच्छति । तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥ २६ ॥ यत्करो
षियदश्नासि यज्जुहोषिददासियत् । यत्तपस्यसिकौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पणं ॥ २७ ॥ शुभाशुभ
फलैरेवं मोक्ष्यसेकर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तोमामुपेष्यसि ॥ २८ ॥ समोहंसर्वभू
तेषु नमेद्वेष्योस्तिनप्रियः । येभजंतितुमांभक्त्या मयितेतेषुचाप्यहं ॥ २९ ॥

किमित्यतआह । शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैरितिबहुव्रीहिः । एवंमयिसर्वसमर्पणेसतिशुभाशुभफलकैःकर्मबंधनैःमोक्ष्यसे । तदेवव्यन
क्ति । संन्यासेति । फलत्यागकर्मानुष्ठानाभ्यांयुक्तात्माविमुक्तःसन्मामुपेष्यसि ॥ २८ ॥ ननुभक्त्युपहृतमश्नामीत्युक्तदिशायदित्वंभ
क्तिप्रियः । तर्हिद्वेषिणामप्रियश्चेतिस्यात् । तथाचभक्तेषुद्वेषिषुयथाक्रमंस्नेहद्वेषवत्त्वादल्पभक्तस्यकस्यचित्सुखरूपंबहुफलंददासिअल्पद्वे
षिणोबहुदुःखरूपंददासिइत्यापद्यते । राजादौतथादर्शनात् । एवंचवैषम्यनैर्घृण्येप्राप्नुतस्तवेत्यतआह । समोहमिति । अहंसर्वेषुभूतेषुस

मः नवैषम्यादिमान् । यतोमेतदीयंद्वेषमपेक्ष्याधिकंद्वेष्योनास्ति । तदीयांभक्तिमपेक्ष्याधिकःप्रियश्चनास्ति । किंतुतत्तदीयद्वेषभक्त्यनुसारेणतत्तत्सदृशफलदएवाहं । अतःसमोहं । नहितत्तत्कर्मानुसारेणानुशासितायमोविषमोभवति । तथात्वेसमवर्तीपरेतराडितिप्रसिद्धिविरोधात् । तथेतिभावेनभक्तिमतांफलमाह । यइति । येभक्त्यामांभजंतिसेवंतेतेमयिमदधीनाःमद्वशाःइतिज्ञानवंतोभवंति । तेषुचाप्यहंतेषांवशोहमित्यर्थः । यद्वासमइतिपूर्वार्धेभक्तोभक्तइतिपदद्वयमध्याहार्यं । सर्वभूतेषुमेभक्तःद्वेष्योनास्ति । अभक्तोमेप्रियोनास्ति । अतःसमोहं । यदिभक्तेषुद्वेषमभक्तेषुप्रीतिंकुर्यांतर्ह्येवविषमःस्यां । नचैवं । किंतुभक्त्यनुसारेणफलदइतिभावेनाह । यइति । येमयिप्रीत्यावर्ततेतेष्व

अपिचेत्सुदुराचारो भजतेमामनन्यभाक् । साधुरेवसमंतव्यः सम्यग्व्यवसितोहिसः ॥ ३० ॥
क्षिप्रंभवतिधर्मात्मा शश्वच्छांतिंनिगच्छति । कौंतेयप्रतिजानीहि नमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥
मांहिपार्थव्यपाश्रित्य येपिस्युःपापयोनयः । स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं ॥ ३२ ॥

हंप्रीत्यावर्तइत्यर्थः ॥ २९ ॥ भक्तेःप्रशंसाक्रियते । अपिचेदित्यादिना । सुदुराचारोपिभगवद्भक्तोयःकश्चिद्देवांशःऋष्यादिःस्वयोग्याधिकपुण्यापगमायदैवादत्यंतदुराचारोपिअनन्यभाक्स्वातंत्र्येणान्यभजनहीनःसन्मांभजतेचेत्ससाधुरेवमंतव्यः । कुतःहियस्मात्सचंद्रसूर्याद्यंशःसम्यग्व्यवसितःसंजातसमीचीनभगवत्तत्वनिश्चयवानतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ सम्यग्व्यवसायवत्वेपिसुदुराचारःकुतःसाधुर्मंतव्यःइत्यतआह । क्षिप्रमिति । सम्यग्व्यवसायवत्वात्क्षिप्रंधर्मचित्तोभवति । शश्वच्छांतिंशाश्वतमोक्षंचसम्यगधिगच्छति । हेकौंतेयमेभक्तःदुराचारोपिनप्रणश्यति । नरकाद्यनर्थंनप्राप्नोति । एतच्चदेवदेवांशऋष्यादिविषयंज्ञेयं ॥ ३१ ॥ कैमुत्येनचभक्ते

र्महिमानमाह । मांहीत्यादिना । हेपार्थपापयोनयःस्वयमुत्तमवर्णाअपिपापहेतुकायोनिर्जन्मयेषांतेपापयोनयः । तेकइत्यतउ
क्तंस्त्रियइत्यादिना । स्वतःपुमांसोपिपापात्सुद्युम्नस्येलात्वमिवस्त्रीत्वंप्राप्तायेयेचस्वतोब्राह्मणादिरपिपापाद्वैश्यादिहीनवर्णतांप्राप्ताःशूद्र
त्वंवाप्राप्ताःमामाश्रित्यवर्तेरन् । मयिभक्तिमंतोभवेयुःतेपिपरांगतिंयांति ॥ ३२ ॥ पुण्याःपुण्यहेतुकाःब्राह्मणाःशूद्रादिहीनवर्णाअपि
स्वयंयदिपुण्यवशेनब्राह्मणत्वंप्राप्ताः । तथाराजत्वंऋषित्वंवाप्राप्ताःपरांगतिंयांति । किंपुनःस्वाभाविकाःएतेस्त्रीवैश्यादयःपरांगतिंयांती

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्या भक्ताराजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्य भजस्वमां ॥ ३३ ॥ म
न्मनाभवमद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु । मामेवैष्यसियुंक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥
ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेराजगुह्ययो
गोनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

तिवाच्यमित्यर्थः । अत्रनैमित्तिकस्त्रीवैश्यादिग्रहणमध्येनैमित्तिकपुंसांस्त्रियःपुमांसोवैश्याःशूद्राइत्यनुक्तिस्तुस्वभावतःस्त्रीणांकेनापिहेतुना
पुंस्त्वाभावेननैमित्तिकपुंसामभावादेवनस्त्रियोयांतिपुंस्त्वंतुस्वभावादेवयाःस्त्रियइत्युक्तैरिति । अतोभक्तेःसाधनोत्तमत्वादेवअनित्यमसु
खंसुखहीनंइमंभक्त्यादिसाधनभूतंलोकंदेहंभूलोकंवाप्राप्यअविलंबेनमांभजस्व ॥३३॥ भजनप्रकारंदर्शयन्तस्यफलमाह । मन्मनाइति । ॥७८॥
एवंमन्मनस्त्वादिप्रकारेणमत्परायणःसन्नात्मानंमनोमयियुंक्त्वामामेवैष्यसिप्राप्स्यसीति ॥३४॥ ॐ तत्सदितिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघ

वेंद्रयतिकृतेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ॐ॥षष्ठेध्यायेध्यानयोगउक्तः । नवमांतेचमन्मनाइत्यादिनातद्ध्यानंस्मारितं । तच्चध्येयसापेक्षं ।
अतोध्यानार्थंभगवद्विभूतिरूपाणिअत्राध्यायेअग्रेहंततेकथयिष्यामीत्यादिनाप्राचुर्येणवक्ष्यन्नादौबुद्ध्यादीनांमहर्ष्यादीनांसामर्थ्यातिश
योपेततयानिर्माणरूपंविशेषकारणत्वंचभगवतोवक्ति । यद्यपिभोक्तारंयज्ञतपसामित्यादिनापंचमांतादौध्येयमुक्तं । तथापिविशिष्टाधिका
रिणांभगवद्विभूतयउपास्याइतितदुक्तिरत्रेति । उक्तरूपविशेषकारणत्वमपिविशिष्टाधिकारिध्येयमितितस्याप्यत्रोक्तिः । ननुविभूतिरू
पाण्यपिरसोहमप्सुकौंतेयेत्यादिनाअहंक्रतुरित्यादिनाचोक्तान्येव । सत्यं । अत्रविस्तरेणोच्यंतइत्यदोषः । अतएवास्यविभूत्यध्याय
इतिव्यपदेशः । तदुक्तेर्बहुत्वेनैकवाक्यताचाध्यायस्य । विभूतिशब्दार्थमग्रेवक्ष्यामः । तत्रपार्थस्यश्रोतृत्वसंपत्तिप्रतिपादनायतद्विशेष

**श्रीभगवानुवाच । भूयएवमहाबाहो शृणुमेपरमंवचः । यत्तेऽहंप्रीयमाणाय वक्ष्यामिहितका
म्यया ॥ १ ॥ नमेविदुःसुरगणाः प्रभवंनमहर्षयः । अहमादिर्हिदेवानां महर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥**

णोक्तिपूर्वंसंबोध्यप्रतिजानीते । भूयएवेति । हेमहाबाहोभूयएवपुनरेवमेपरमंवचःमाहात्म्यप्रतिपादकंवचनंशृणुश्रुत्वातत्रनिष्ठांकुरु ।
प्रीयमाणायमद्वचःश्रुत्वासंतोषंप्राप्नुवते । अनेनश्रोतृत्वसंपत्तिरुक्ता । तेतुभ्यंहितकाम्ययाहितेच्छयावक्ष्यामीति ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातमहि
मानमाह । नमइति । सुरगणामहर्षयश्चमेप्रभवंप्रभावंमहिमानंनविदुःप्रभवमुत्पत्तिमदधीनामुत्पत्तिंजगतइतियोज्यं । नविदुःनजानं
ति । देवादिजगतोभगवदधीनामुत्पत्तिंसुरगणादयोनजानंति । किमुतान्यइत्यर्थः । यद्वामेप्रभवंममोत्पत्तिंसुरगणादयोनविदुरित्य
र्थः । भगवन्महिमवज्जगदुत्पत्तिवच्चभगवदुत्पत्तिंविद्यमानांनजानंतीतिनभ्रमितव्यं । किंतुमहिमजगदुत्पत्त्योःसत्त्वमिवभगवदुत्पत्तेःस

त्वमेवनास्तीति । तदभावादेवनविदुरितिज्ञेयं । प्रभावजगत्प्रभवयोरिवमेप्रभवः कुतोनेतिचेत्तत्रोच्यते । अहमादिरिति । देवानांमनु
ष्याणांचउपलक्षणमेतत् । देवादिकृत्स्नजगतोहमादिःकारणंहियतोतोमेप्रभवोनेति । सर्वस्यमत्सृष्टत्वेन । मज्जनकस्यान्यस्याभा
वात् । असतश्चपूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वायोगात् । आत्माश्रयापत्त्यामयैवमज्जननायोगादितिभावः । तदाहसूत्रे ॐअसंभवस्तुसतोनुपप
त्तेरिति ॥ २ ॥ स्वज्ञानान्मोक्षाख्यमहिमानंचाह । योमामिति । योधिकारीअजमुत्पत्तिहीनं । अनश्वासावादिश्वतं । सर्वचेष्टकंकार
णभूतंच । अनितेरंतर्णीतण्यर्थातपचाद्यच् । यद्वाअनस्यमुख्यप्राणस्यकारणंच । लोकानांमहास्वामिनंमांवेत्तिजानातिसमर्त्येषुमनु

योमामजमनादिंच वेत्तिलोकमहेश्वरं । असंमूढःसमर्त्येषु सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञानम
संमोहः क्षमासत्यंदमःशमः । सुखंदुखंभवोभावो भयंचाभयमेवच ॥ ४ ॥

ष्येषुअसंमूढःसंमोहहीनःभ्रांतिहीनःसन्सर्वपापैःप्रमुच्यतेमुक्तोभवति ॥ ३ ॥ मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वमहिमानमुक्त्वाबुद्ध्यादिप्रदत्वमहि
मानंचाह । बुद्धिरिति । यद्वाहमादिर्हिदेवानामितिदेवाद्युपलक्षितसर्वकारणत्वंस्वस्योक्तं । तत्रकेषांचिद्बुद्ध्यादीनांमहर्ष्यादीनां
चसामर्थ्यातिशयोपेततयानिर्माणरूपविशेषकारणत्वोक्त्याप्रागुक्तंप्रपंचयति । बुद्धिरित्यादित्रयेण । बुद्धिरंतःकरणंकार्याकार्यनिश्च
योवा । ज्ञानंतुप्रतीतिसामान्यं । असंमोहःअकार्येच्छा भावःमिथ्याज्ञानाभावोवा । क्षमाक्रोधाभावेनसहापकर्तुरनपकरणं । सत्यं
यथार्थज्ञानपूर्वकमनुष्ठानंवचनंवा । दमइंद्रियनिग्रहः । शमोभगवन्निष्ठता । सुखमनुकूलवेदनीयं । दुःखंप्रतिकूलवेदनीयं । भव

उत्पत्तिः । भावःसत्ता । भयंत्रासः । अभयंत्रासविरोधिमनोव्यापारः ॥ ४ ॥ अहिंसापरप्राणिपीडाभावः । समताद्वंद्वेषुनिर्विकारत्वं । तुष्टिर्विषयालंबुद्धिः । तपोब्रह्मचर्यादिः । दानंधर्मार्जितवित्तस्यपरस्वत्वापादनं । यशःकीर्तिः । अयशोपकीर्तिः । पृथग्विधाः नानाविधाःएतेभावाःधर्माःभूतानांप्राणिनांमत्तएवभवंतिइति ॥ ५ ॥ नकेवलंभूतानांबुद्ध्यादिधर्माःमत्तोभवंति । किंतुभूतान्यपिमत्तएवभवंतीत्याह । महर्षयइति । मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः । वसिष्ठश्चमहातेजःपूर्वेसप्तर्षयःस्मृताइत्युक्ताः । पूर्वेपूर्वमन्वंतरस्थास्सप्तमहर्षयः । मानसाःब्रह्मणोमनोपत्यतयाजाताःपूर्वेप्राथमिकाश्चत्वारःस्वायंभुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाख्याःमनवः । यद्वामनुअवबोधनेइत्यतःउप्रत्ययेबोधवैशेष्याद्ब्रह्माद्यादेवाःविप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रभेदेनचतुर्धास्थितत्वाच्चत्वारः । उक्तंहिबृहद्भाष्येप्रथमाध्यायेचतुर्थेऽव्या

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः । भवंतिभावाभ्भूतानां मत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयःसप्तपूर्वे चत्वारोमनवस्तथा । मद्भावामानसाजाता येषांलोकइमाःप्रजाः ॥ ६ ॥

कृतब्रह्मणे । विष्णोर्ब्राह्मणजातिःसन्जज्ञेब्रह्माचतुर्मुखः । इतोग्रेजगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत । वायुःसदाशिवोनंतोगरुडःशक्रएवच । कामश्चवरुणश्चैवसोमःसूर्योयमस्तथा । एवमाद्याःक्षत्रियास्तुदेवताब्रह्मनिर्मिताइति । तथाविवस्वदिंद्रवरुणविष्णुभ्योन्येदितेःसुताः । रुद्रादन्येतथारुद्राःवायोरन्येचवायवः । अग्नेरन्येचवसवोवैश्याइत्येवकीर्तिताः । तथाअश्विनौपृथिवीचैवकालोमृत्यवएवच । शूद्रदेवाःसमुद्दिष्टादेववर्णाइतिस्मृताइतिच । विवस्वदिंद्रवरुणानांक्षत्रियत्वाद्विष्णोरवर्णत्वात्तेभ्योन्येष्टावादित्याग्राह्याइतिविष्णुभ्यइत्युक्तं । अग्नेर्ब्राह्मणत्वादग्नेरन्यइत्युक्तं । सप्तैववसवोवैश्याः । सदाशिवस्यक्षत्रियत्वाद्रुद्रान्यइत्युक्तं । दशैवरुद्रावैश्याइत्यर्थः । मद्भावामत्तोभावोजन्मयेषां

तेमद्भावाःमत्तएवोत्पत्तिमंतइत्यर्थः । लोकेइमाःप्रजायेषांप्रागुक्तमनूनांपुत्रपौत्रादिरूपेणवर्ततेतेमद्भावाइत्यन्वयः । नचततोमनून्ससर्जांते मनसालोकभावनान् । इत्युक्त्याब्रह्मसृष्टानांस्वायंभुवादीनांकथंमद्भावाइत्युक्तिरितिशंक्यं । ब्रह्मांतर्यामिणोमत्तोजनिमंतइत्यर्थकत्वान्म द्भावाइत्यस्य । ब्रह्मातुद्वारमात्रं । नचैवमपिप्रियव्रताद्यपत्यतादशायामेवोत्पन्नानांतेषांमनुसंज्ञकत्वेनमानसत्ववेलायांतदभावेनमनवइतिउ क्तिरयुक्तेतिवाच्यं । मानसदेहात्यागेनैवप्रियव्रतादावुत्पन्नानांद्वयोर्देहयोरैक्येनमनुत्वोपपत्तेःइत्येतद्भाष्यटीकायामेवोक्तेः ॥ ६ ॥ उक्तमा हात्म्यज्ञानस्यफलमाह । एतामिति । एतांनमेविदुःसुरगणाइत्यादिनोक्तांविभूतिंविशिष्टभवनंसुरगणाद्यवेद्यत्वरूपांमहत्तांवक्ष्यमाणनाना विधभवनंवा । योगंचबुद्ध्यादिसर्वस्रष्टृत्वोक्त्यालब्धं । प्रभवपदस्यप्रभावमितिव्याख्यानेनप्रभवपदेनोक्तंवाममसामर्थ्यंच । युज्यतेनेनयो

एतांविभूतिंयोगंच ममयोवेत्तितत्त्वतः । सोऽविकंपेनयोगेन युज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥ अहंस र्वस्यप्रभवो मत्तःसर्वंप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमां बुधाभावसमन्विताः ॥ ८ ॥

गोसावुपायःशक्तिरेवचेत्युक्तेः । तत्वतोयोवेत्तिसोविकंपेननिश्चलेनयोगेनध्यानरूपोपायेनयुज्यतेयुक्तोभवति । अत्रार्थेसंशयोनेत्यर्थः ॥७॥ उक्तफलेविश्वासजननार्थंपूर्वोक्तमहिमज्ञानपूर्वंमांभजंतःसंतीत्यहमित्यादिद्वाभ्यामुक्त्वापुनस्तेषामित्यादिद्वाभ्यांफलंचव्यनक्ति । प्रभवत्य स्मादितिप्रभवःसर्वस्याहमुत्पादकइत्यर्थः । मत्तःसर्वंप्रवर्तते । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यनुकूलव्यापारवद्भवति । लयादिरपिमदायत्तइत्युप लक्ष्यतेइतिमत्वाबुधाःज्ञानिनःभावसमन्विताःभावेनभक्त्यासमुपेताःसंतःमांभजंते । पत्रपुष्पादिभिरर्चयंतिध्यायंतिचेत्यर्थः । अत्रपूर्वार्धे नैवमामित्यस्यलाभात्पुनर्मामित्युक्तिर्जीवेश्वरैक्याभिप्रायेणस्वात्मानमुद्दिश्याहमेवसर्वस्यप्रभवइतिमत्वाभजंतइतिप्रतीतिनिरासाय ॥

॥ ८ ॥ पुनर्भजनप्रकारमेवाह । मच्चित्ताइति । मन्निष्ठमनस्काः । मद्गतप्राणाःमद्विषयचेष्टावंतः । बोधयंतःशिष्यान्प्रतिबोधयंतोमामु
पदेशेनेतियोज्यं । परस्परंमांकथयंतःकीर्तयंतश्च नित्यमितिसर्वत्रान्वेति । तुष्यंतितृप्ताभवंति । विषयेष्वलंबुद्धिमंतोभवंति । तत्रहेतुः
रमंतिचसुखमनुभवंतिचेति ॥ ९ ॥ सततयुक्तानांनित्यंमयिनिबद्धचित्तानांप्रीतिपूर्वकंमांभजतांतेषांतमेवबुद्धियोगंज्ञानरूपंमुक्त्युपा
यंददामि । येनबुद्धियोगेनमामुपयांतितमित्यन्वयः ॥ १० ॥ अनाद्यज्ञानकृतबंधसत्वात्कथंतत्प्राप्तिरित्यतआह । तेषामेवेति । तेषा

मच्चित्तामद्गतप्राणा बोधयंतःपरस्परं । कथयंतश्चमांनित्यं तुष्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥ तेषांसतत
युक्तानां भजतांप्रीतिपूर्वकं । ददामिबुद्धियोगंतं येनमामुपयांतिते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थ
महमज्ञानजंतमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥ अर्जुनउवाच । परंब्रह्म
परंधाम पवित्रंपरमंभवान् । पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं ॥ १२ ॥

मनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेव । नतुकिंचित्फलमुद्दिश्य । अहमज्ञानजंतेषांतमःसुखदुःखादिक्लेशरूपबंधंभास्वताविरोधिनाशनदक्षतयाप्रका
शमानेनज्ञानाख्यदीपेनआत्मभावस्थःतदीयचित्तवृत्तिस्थस्सन्नाशयामीति ॥ ११ ॥ एवंसंक्षेपेणोक्तंविभूतिंयोगंचश्रुत्वाविस्तरेणज्ञातु
कामःतत्स्तुतिपूर्वकंतद्वक्तुंप्रार्थयते । परमित्यादिभिःसप्तभिः । हेकेशवेत्यग्रेतनमाकृष्यते । भवान्परमुत्तमंब्रह्मपरिपूर्णवस्तुपरंधामउत्त
माश्रयःपरमंपवित्रंत्वांऋषयोवसिष्ठाद्यादेवर्षिर्नारदोसितादयश्चपुरुषंपूर्णषड्गुणंशाश्वतंनिर्विकारंदिव्यंलोकविलक्षणंआदिदेवंअजं

न्महीनंविभुंविशिष्टतयाविविधतयाचभवनहेतुनाविभुशब्दवाच्यमाहुः ॥ १२ ॥ अहंसर्वस्येत्यादिनास्वयंचमेमह्यंब्रवीषिवदसि
॥ १३ ॥ हेकेशवयन्मांप्रतिवदसिसर्वमेतन्माहात्म्यंऋतंसत्यमेवमन्ये । केशवशब्दार्थउक्तःप्रथमाध्याये । हेभगवन्षड्गुणयुक्त तेव्य
क्तिसामर्थ्यातिशयंदेवादानवाश्चनविदुः । हीतिनयस्येंद्रोवरुणोनमित्रइत्यादौप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तर्हिकोजानातीत्यतआह ।
स्वयमेवेति । हेपुरुषोत्तमत्वंस्वयमेवान्यदनपेक्ष्यात्मनास्वसामर्थ्येनात्मानंवेत्थजानासि । भूतभावनभूतानामुत्पादकभूतेशभूतनिया

आहुस्त्वामृषयःसर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितोदेवलोव्यासः स्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥ सर्व
मेतदृतंमन्ये यन्मांवदसिकेशव । नहितेभगवन्व्यक्तिं विदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्म
नाऽत्मानं वेत्थत्वंपुरुषोत्तम । भूतभावनभूतेश देवदेवजगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दि
व्याह्यात्मविभूतयः । याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथंविद्यामहं
योगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् । केषुकेषुचभावेषु चिंत्योऽसिभगवन्मया ॥ १७ ॥

मक ॥ १५ ॥ एवंस्तुत्वाप्रार्थयते । वक्तुमिति । दिव्याःयाविभूतयः । याभिर्विभूतिभिःत्वमिमान्लोकान्व्याप्यतिष्ठसि । ताविभूती
रशेषेणवक्तुंअर्हसीत्यर्थः । विभूतयोनामविविधतयानानारूपतयारामकृष्णादितयाभूतानिरूपाणि । यद्वायेषांविष्णुस्वरूपाणांसन्नि
धेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वंस्वजातेःस्याद्विभूत्याख्यानितानित्वित्युक्तदिशास्वसंनिधिनिमित्तेनवस्तुषुस्वजात्युत्तमतापादकरूपाणि
॥ १६ ॥ नित्यंमच्चिंतनयाविभूतिरूपाणिजानीहिकिंमद्वचनप्रार्थनयेत्यतआह । कथमिति । त्वांपरिचिंतयन्नप्यहंत्वद्वचनाभावे । हे

योगिन्ननंतशक्ते विभूतीःकथंविद्यांजानीयां । अतोहेभगवन्मयाकेषुकेषुभावेषुपदार्थेषुतेषांस्वजात्युत्तमतापादकतयास्थितःसन्चिंत्योसि ॥१७॥ तामात्मनोविभूतिंवस्तूनांविशिष्टताप्रदमात्मनोरूपंविविधतया(नानाविधतया)भूतंरूपंच । एकवचनंसमुदायाशयं । योगंसामर्थ्यंचविस्तरेणभूयःपुनःपुनःकथय । तेवचोमृतंशृण्वतोमेतृप्तिर्नास्ति । जनार्दनशब्दार्थउक्तस्तृतीयाध्याये ॥ १८ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेणेत्यस्योत्तरंवदन्प्रतिज्ञांतावत्करोति । हंतेति । हंतहर्षे । यादिव्याःआत्मविभूतयःवस्तूनांविशिष्टताप्रदरूपाणिविविधस्वरू

विस्तरेणात्मनोयोगं विभूतिंचजनार्दन । भूयःकथयतृप्तिर्हि शृण्वतोनास्तिमेऽमृतं ॥१८॥ श्री
भगवानुवाच । हंततेकथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतोविस्तर
स्यमे ॥१९॥ अहमात्मागुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्चमध्यंच भूतानामंतएवच ॥२०॥
आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहंशशी ॥२१॥

पाणिच । तानिरूपाणिप्राधान्यतःप्रधानतयास्थितानि । तेतुभ्यंकथयिष्यामि । मेविस्तरस्यविभूतिराशेरंतःसमाप्तिर्नास्ति । अतोनाशेषेणवचनंयुक्तमितिभावः ॥ १९ ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्यइत्यस्यप्रश्नस्यसर्वभूतेष्वपिचिंत्यइतिभावेनसर्वभूतस्थत्वंतावत्सामान्यतोवक्ति । अहमिति । हेगुडाकेशजितनिद्र । अहमात्माव्याप्तोपिसर्वभूतानांहृदयगुहायांस्थितः । अहमेवभूतानामादिर्मध्यमंतश्च । सृष्टिस्थितिलयकर्ताचेत्यर्थः ॥ २० ॥ द्विविधंभगवतोविभूतिरूपंप्रत्यक्षंतिरोहितंच । तत्रप्रत्यक्षंविष्णुकपिलव्यासवासुदेवरामादिरूपं । तिरोहितंतुपदार्थेष्वन्यतउत्कर्षप्रदत्वेनसन्निहितं । द्विविधविभूतिरूपाणिसंकलय्याह । आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानांमध्येअ

हंविष्णुरस्मि । सर्वत्रव्याप्तत्वात्सर्वेषुप्रविष्टत्वाद्वाविष्णुनामास्मि । विष्लृव्याप्तावित्यतःक्नुप्रत्ययः । विशप्रवेशनइत्यतःक्नुप्रत्यये श
कारस्यषत्वेविष्णुरितिसिद्धेः । केषुकेष्वितिपृष्टस्योत्तरमाह । ज्योतिषामिति । ज्योतिषांप्रकाशरूपाणांमध्येअंशुमान्विश्वव्यापिर
श्मियुक्तोरविरहमस्मि । ज्योतीरूपेभ्योरवेराधिक्यहेतुतयारवेणवेदशब्देनईयतेज्ञायतेइतिव्युत्पत्त्यारविनामकःसन्रवौसन्निहितो
स्मीत्यर्थः । रवशब्दउपपदेइण्गतावित्यतःक्विप्उपपदांतलोपः । मरुतामेकोनपंचाशन्मरुतांमध्येतेभ्योमरीचिनाम्नोमरुतआधिक्यहेतु
तयामरशब्दोक्तोदकवान्मेघोमरीतंचालयतीतिव्युत्पत्त्यामरीचिनामासन्मरीचिमरुतिसन्निहितोस्मि । नक्षत्राणांमध्येतेभ्यःशशिन

वेदानांसामवेदोऽस्मि देवानामस्मिवासवः । इंद्रियाणांमनश्चास्मि भूतानामस्मिचेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणांशंकरश्चास्मि वित्तेशोयक्षरक्षसां । वसूनांपावकश्चास्मि मेरुःशिखरिणामहं ॥ २३ ॥

आधिक्यहेतुतयाशशिशब्दितातिसुखवत्त्वहेतुनाशशिनामासन्शशिनिचंद्रेस्थितोस्मि । एवमग्रेसर्वत्रतिरोहितेष्वर्थोध्येयः । ग्रंथगौरवभ
यान्निरुक्तिमात्रंवक्ष्यामः ॥ २१ ॥ साम्यहेतुनासामवेदनहेतुनावेदेस्थितःसामवेदनामा । वसंत्यत्रेतिवासःसर्वदेशःतत्रवर्ततइतिवा
सवः । वसतेरधिकरणेघञ्तस्मिन्नुपपदेवृतुधातोर्डः । अवबोधरूपत्वान्मनःमनुतेरसुन् । चेतोनेतृत्वाच्चेतना । स्त्रीरूपेणचेतनायांस्थित
त्वात्स्त्रीलिंगं । यद्वाभूतानांचेतनारूपसारधर्मदइत्यर्थः । चेतनानामचेतसोव्याप्तिः । साचबहुस्मरणशक्तिश्चचेतनेत्यभिधीयतइत्युक्तदि
शाज्ञेया ॥ २२॥ सुखकारणत्वाच्छंकरनामा । वित्तस्वामित्वाद्वित्तेशनामाकुबेरस्थः । पावकःपावयतिशोधयतीतिव्युत्पत्त्यापावकनामा

पवशुद्धावित्यतोंतर्णीतण्यर्थात्ण्वुल् । शुद्धिकर्तेत्यर्थः। मेरुरित्यत्रमाईरुरितिविभागः ईरयतिप्रेरयतीतिइरःप्रेरकः माशब्दोनिषेधार्थः।ईरः प्रेरकोस्यान्योमानास्तीतिमेरःमेरएवमेरुः। ईरप्रेरणइत्यतःताच्छील्यार्थेडप्रत्ययः।शिखरिणांपर्वतानां ॥२३॥पुरोधसांपुरोहितानांबृहतां पतित्वाद्बृहस्पतिनामानं । सेनानीनांसेनानेतॄणांस्कंदनात्स्वस्माज्जगतोनिष्कासनात्स्कंदनामा । स्कंदिर्गतिविशोषणयोरितिधातोरच् । सरसांसरोवराणांसागरः । गिरतीतिगरः गॄनिगरणेपचाद्यच् । सारस्यगरःसागरःरशब्दलोपोनिरुक्तत्वात् । सारभोक्तृत्वात्सागरनामास मुद्रस्थः ॥२४॥विरोधिनांभर्जनाद्दहनाद्भृगुनामाभृगुस्थः । मुख्यत्वादेकं । चतुर्विधनाशहीनत्वादक्षरनामाप्रणवस्थः । जान्जातान्पातीति

पुरोधसांचमुख्यंमां विद्धिपार्थबृहस्पतिं । सेनानीनामहंस्कंदः सरसामस्मिसागरः ॥ २४ ॥ मह र्षीणांभृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं । यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मि स्थावराणांहिमालयः ॥ २५ ॥ अश्व त्थःसर्ववृक्षाणां देवर्षीणांचनारदः । गंधर्वाणांचित्ररथः सिद्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६ ॥

जपःयाज्यत्वाद्यज्ञः।जपश्चासौयज्ञश्चेतिव्युत्पत्त्याजपयज्ञनामाजपरूपयज्ञस्थः । स्थावराणांगतिहीनानांहिमालयइति । ह्रीश्रमाचतयोरा लयआश्रयः ।ह्रीमालयःसएवहिमालयः । ह्रीश्रीशब्दितलक्ष्मीरूपद्वयस्यआश्रयत्वाद्धिमवत्पर्वतस्थः ॥ २५ ॥ अश्ववत्तिष्ठतीत्यश्वत्थ नामाश्वत्थगतः नराणामपेक्षितंनारं । तद्ददातीतिनारदनामानारदस्थः । विचित्राधिदेवादिरथवत्त्वाच्चित्ररथनामातन्नामकगंधर्वस्थितः सुखरूपत्वात्कः। पाल्यतेजगदनेनेतिपिः । पारक्षणइत्यतःकिः । आतोलोपइटिचेत्याकारलोपः । लीयतेजगदनेनेतिलःलीश्लेषणइत्य तोडः । लादानइत्यतोवाकः। कश्चासौपिश्चासौलश्चेतिकपिलःसुखंपिबत्यनुभवतिलीलयेतिवाकपिलः ॥२६॥ अत्युत्कृष्टकीर्तिमत्त्वहेतुना

उच्चैःश्रवोनामानममृतोद्भवंक्षीरसमुद्रजातोच्चैःश्रवःस्थंविद्धि । तदैरंमदीयंसरइति मुक्तिस्थसरसोलक्ष्म्यात्मकत्वोक्तेःऐरंश्रीःतामवतीतिऐ
रावतनामानंइंद्रवाहनस्थंविद्धि । नरेश्वरत्वहेतुनानराधिपनामानंचक्रवर्त्यादिस्थंविद्धि॥२७॥ सर्वदोषवर्जितत्वादरिभिर्वर्जनाद्वावज्रनामा
इंद्रायुधस्थः । कामितार्थदोग्धृत्वात्कामधुङ्नामाकामधेनुस्थः । कंसुखंतस्यदराःप्रभेदाःतान्पिबत्यनुभवतीतिकंदर्पनामा । प्रकृष्टजननकार
णमन्मथस्थः । सर्पाणामेकशिरसां । वासस्यकंवासकंअतिशयार्थउकारःवासुकःतद्दातृत्वेनतद्वान्वासुकिःमत्वर्थकइकारप्रत्ययः । वासुकिर्वा
ससुखदइतिनिरुक्तेः ॥ २८ ॥ नागानामनेकशिरसांदेशकालगुणानंत्यहेतुनानंतनामाशेषगतः । यादसांजलचराणांउत्कृष्टानंददत्वाद्व

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धिमाममृतोद्भवं । ऐरावतंगजेंद्राणां नराणांचनराधिपं ॥ २७ ॥ आयु
धानामहंवज्रं धेनूनामस्मिकामधुक् । प्रजनश्चास्मिकंदर्पः सर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८ ॥ अनंत
श्चास्मिनागानां वरुणोयादसामहं । पितॄणामर्यमाचास्मि यमःसंयमतामहं ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चा
स्मिदैत्यानां कालःकलयतामहं । मृगाणांचमृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्चपक्षिणां ॥ ३० ॥

रुणनामावरुणस्थः । णश्चनिर्वृतिवाचकहइत्युक्तेः । वरशब्दस्यउकारोंतादेशः । वृणोतीतिवावरुणःवृञउणप्रत्ययः । ऋगतावितिधातोर्यत्प्रत्य
येअर्यंज्ञेयंतन्मातिजानातीत्यर्यमनामातन्नामकपितृस्थः । संयमतांनियमनंकुर्वतांयमःनियमनहेतुनायमनामायमाख्यसारधर्मप्रदइत्यर्थः
॥२९॥ प्रकृष्टःह्लादःसुखंयस्येतिप्रह्लादनामातन्नामकदैत्यस्थः । कलयतामाकलयतांबंधनादिकुर्वतांवाकालः । कलज्ञानइतिधातोःसर्वमाकल
यतीतिकालनामाकालस्थः । स्वात्मानंमृगयंत्यन्वेषयंतीतिमृगाःभक्तास्तदधिपतित्वान्मृगेंद्रनामामृगेंद्रस्थः । विशेषेणनताःविनतास्तेषांआ

श्रयतयातत्संबंधीवैनतेयः । वैनतेयोनतास्पदइतिनिर्वचनात्संबंधेढक् ॥३०॥ पवतांशोधकानांवेगवतांवा । पांतीपाःपारक्षणेक्किप् । पाभिः
पालकैःवननीयत्वाद्भजनीयत्वात्पवनःपवनस्थःलोकंरमयतीतिरामःलोकोस्माद्ररमतइतिवारामः । रमेर्घञ् । झषाणांमीनानां । माइ्मानइ
त्यतोमाशब्देनज्ञानंतस्याल्पताज्ञापनायह्रस्वतयानिर्देशः । ऊनार्थेचोनमिष्यतइत्युक्तेः । लोकस्यमंअल्पज्ञानंकरोतीतिमकरनामा । मकरा
ख्यजंतुगतः । असारतयासंसारंजहतस्त्यजतोऽवतिरक्षतीतिजाह्नवीनामागंगास्थः ॥ ३१ ॥ सृज्यंतइतिसर्गाःभूतानितेषांसृष्टिस्थिति
लयहेतुरहमेवेत्यर्थः । आत्मनोजीवानधिकृत्यपतित्वेनवर्ततेज्ञप्तिस्वरूपश्चेत्यध्यात्मविद्यानामाब्रह्मविद्यास्थः । प्रवदतांजल्पवितंडादिक

पवनःपवतामस्मि रामःशस्त्रभृतामहं । झषाणांमकरश्चास्मि स्रोतसामस्मिजाह्नवी ॥ ३१ ॥ स
र्गाणामादिरंतश्च मध्यंचैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्याविद्यानां वादःप्रवदतामहं ॥ ३२ ॥ अक्ष
राणामकारोऽस्मि द्वंद्वःसामासिकस्यच । अहमेवाक्षयःकालो धाताऽहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

थांकुर्वतांवाच्यत्वहेतुनावादनामावादकथास्थः ॥ ३२ ॥ अइत्याक्रियमाणत्वादकारनामाअकारस्थः । सामासिकस्यसमासस
मूहस्य । बहिरंतर्द्विरूपत्वेनद्वंद्वनामाद्वंद्वसमासस्थः । क्षयहीनत्वादक्षयनामासंहर्तृत्वात्कालनामासन् । अक्षयकालस्थः । उत्तरा
वधिशून्यांशिकालगतः । कलच्छेदनइतिधातोः । धाताधारणपोषणकर्ता । डुधाञ्धारणपोषणयोः । सर्वदिङ्मुखत्वहेतुनाविश्व
तोमुखनामाचतुर्मुखस्थइत्येके । सर्वत्रस्थितमुखोपलक्षितसर्वावयववानित्यर्थइत्यन्ये ॥ ३३ ॥ सर्वहरोमारकत्वहेतुनामृत्युनामामृत्यु

स्थः । भविष्यतामुत्पत्स्यमानानामुद्भावयतीतिव्युत्पत्त्योद्भवनामाउद्भवस्थः । कीर्त्यत्वाश्रयत्ववक्तृत्वहेतुभिःकीर्तिश्रीवाङ्नामासन्की
र्तौश्रियांवाचिचस्थितः । स्मरणीयत्वात्स्मृतिनामास्मृतिस्थः । मेधाधृतिक्षमारूपत्वात्तत्तन्नामामेधाधृतिक्षमास्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्सार
त्वाद्बृहत्सःअमेयत्वादमःबृहत्सश्चासावमश्चेति बृहत्सामनामा । रथंतरवैरूपवैराजशाक्वरादिसाम्नांमध्येतदाधिक्यहेतुतयाबृहत्सामस्थः ।
स्वगायकांस्त्रातीतिव्युत्पत्त्यागायत्रीनामा । त्रिष्टुब्जगत्यादिछंदोभ्यआधिक्यहेतुतयागायत्रीछंदःस्थः । मार्गाणांशीर्षस्थानत्वान्मार्ग

मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यतां । कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥३४॥ बृ
हत्सामतथासाम्नां गायत्रीछंदसामहं । मासानांमार्गशीर्षोहमृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतं
छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं । जयोस्मिव्यवसायोस्मि सत्वंसत्त्ववतामहं ॥ ३६ ॥ वृष्णी
नांवासुदेवोस्मि पांडवानांधनंजयः । मुनीनामप्यहंव्यासः कवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥

शीर्षनामामासेभ्यआधिक्यहेतुतयामार्गशीर्षमासस्थः । कुत्सितांसुष्ठुभूतांचमांज्ञानंकरोतीतिकुसुमाकरनामाअन्यऋतुभ्यआधिक्यहेतुना
वसंतऋतुस्थः ॥ ३५ ॥ छलयतांकापट्यमाचरतांक्रीडापरत्वहेतुनाद्यूतनामाद्यूतस्थः । प्रकाशकत्वात्तेजोनामातेजःस्थः । जयिनांजय
रूपसारप्रदत्वहेतुनाजयोस्मि । व्यवसायोनिश्चयःव्यवसायिनांव्यवसायरूपसारधर्मदातास्मीत्यर्थोज्ञेयः । सत्त्ववतांसत्त्वरूपसारधर्मप्र
दोस्मीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ वासयतिसर्वमाच्छादयतिनिवासयतीतिवावासुः । वसआच्छादनेवसनिवासइत्यतोवाण्यंतादुण् । सर्वत्रवसती

तिवावासुः वसतेरुण् । सचासौदेवश्चक्रीडादिगुणविशिष्टश्चेतिवासुदेवः । धनंजयतीतिधनंजयनामाधनंजयस्थः । सर्वस्माद्विशिष्टत्वाद्विः आसमंतात्सःगतः। स्तगतावित्यतोडः । विश्वासावासश्चसर्वगतश्चेतिव्यासः । यद्वाविशिष्टाआसास्थितिर्यस्यासौव्यासः । आसउपवेशनेइ तिधातोः । उशइच्छायामितिधातोःसर्गादीच्छावत्त्वादुशनानामासन्नुशनाकविःउशनसिकवौस्थितइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ दमयतांदंडंकुर्वतांदंड नहेतुनादेडनामादंडनरूपधर्मदातास्मीत्यर्थः । जिगीषतांनीतिरस्मिनीतिरूपसारप्रदोस्मि । गुह्यानांगोपनीयानांमुनीनामीड्यत्वसंबंधे नमुनीनामिदंमौनं । शब्दस्वभावान्नपुंसकता । मुनिसंबंधितयामौननामामौनस्थः । ज्ञानवतांज्ञानाख्यसारदोहमित्यर्थः । स्वयंचज्ञान

दंडोदमयतामस्मि नीतिरस्मिजिगीषतां । मौनंचैवास्मिगुह्यानां ज्ञानंज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥
यच्चापिसर्वभूतानां बीजंतदहमर्जुन । नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरं ॥ ३९ ॥

रूपत्वेनज्ञाननामा । अत्रशश्यादिषुविजातीयश्रैष्ठ्यदंविभूतिरूपमुक्तं । नक्षत्रादीनांविजातीयत्वात् । सत्त्वंसत्त्ववतामित्यादौधर्मिषुसत्त्वा दिसारधर्मदंविभूतिरूपमुक्तंज्ञेयं । तथैवदर्शितमस्माभिस्तत्रतत्रैव । रुद्राणांशंकरइत्यादौसजातीयश्रैष्ठ्यदंविभूतिरूपमुक्तं । वासवोशनो धनंजययज्ञवज्रसामवेदानांसजातीयैकदेशाधिक्यदंविभूतिरूपमुक्तं । तेषांसजातीयसर्वश्रैष्ठ्याभावात् । देवेषुकवित्वादिगुणेषुचब्रह्म णः । पार्थेषुभीमस्ययज्ञेषुज्ञानयज्ञस्यआयुधेषुचक्रस्यवेदेषुऋग्वेदस्याधिक्यात् ॥ ३८ ॥ बीजंकारणंतदप्यहमेवश्रैष्ठ्यदत्वेन । भगवतः सर्वगतत्वंकुतोमानादित्यतआह । नतदिति । मयाविनायद्भूतंस्यात्तच्चराचरंनास्तियतोतोहंसर्वत्रस्थितइत्यर्थः । यद्वारविमभूतिषुश्रैष्ठ्य

दत्वेनतवसन्निधावुक्तेज्योतिरादिषुनेतिप्राप्तं अतःसर्वत्राहमस्मीतिव्यतिरेकमुखेनाह । नतदिति ॥ ३९ ॥ संक्षेपकरणेकारणंदर्शयन्नु
पसंहरति । नांतइति । अंतःपर्यवसितिः । अत्रएषइतिपदमावर्तते । एषअहमात्मागुडाकेशेतिआदित्यानामहंविष्णुरित्यादिनाविभूति
रूपसंक्षेपउद्देशतःश्रृंगग्राहिकयाइदमितिविशिष्यनिर्देशेनमयाप्रोक्तः । एषतुवक्ष्यमाणतयाहृदिस्थस्तुविभूतेर्विस्तरोमयाप्रोक्तःप्रोच्यते ।
वर्तमानेनिष्ठाप्रत्ययः । पुराप्रोक्तइतिवार्थः ॥ ४० ॥ तमेवविभूतिविस्तरंलक्षणोक्त्याह । यद्यदिति । यद्यत्सत्वंवस्तुविभूतिमत्स्वजा
तितःश्रैष्ठ्योपेतंश्रीमत्संपद्युक्तंऊर्जितंअभिवृद्ध्युपेतंवातत्तद्वस्तुममतेजोरूपेणप्रकाशरूपेणांशेनसहभवतीतितेजोंशसंभवमेवावगच्छजानीहि

नांतोस्तिममदिव्यानां विभूतीनांपरंतप । एषतूद्देशतःप्रोक्तो विभूतेर्विस्तरोमया ॥ ४० ॥ य
द्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोंशसंभवं ॥ ४१ ॥ अथवाब
हुनैतेन किंज्ञातेनतवार्जुन । विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥४२॥ ॐ तत्सदितिश्री
मद्भगवद्गीतासूप० विभूतियोगोनामदशमोध्यायः ॥ १० ॥

॥ ४१ ॥ लक्षणमुखेनोक्ततत्तद्वस्तुनिष्ठविभूतिविस्तरादप्यधिकविभूतिविस्तरमाह । अथवेति । अथवेतिपक्षांतरे । एतेनबहुनाविभूत्या
दियुक्तरविप्रभृतितत्तद्वस्तुनिष्ठपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणांविस्तरेणज्ञातेनतवकिं । नकिमपिफलं । वक्ष्यमाणव्याप्तज्ञानफलादल्पफलत्वादा
क्षेपः । नतुवैफल्यादितिभावः । तर्हिकिंज्ञातव्यमित्यतआह । विष्टभ्येति । इदंप्रमाणावगतंकृत्स्नंजगदेकांशेनअनंतांशमध्येएकांशेनैव
विष्टभ्यव्याप्यस्थितःसर्वांशेनव्याप्तुंजगत्सहस्रमपिनालं । अतःतादृशापर्यवसितव्याप्तिमानहं । अतस्तज्ज्ञानमावश्यकमितिभावः । नचै

तज्ज्ञानादेवमोक्षसिद्धौप्रागुक्तपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणांज्ञानंव्यर्थमितितदुक्तिर्व्यर्थैतिशंक्यं । अज्ञात्वैनंसर्वविशेषयुक्तंदेवंपरंकोविमुच्येत बंधादितिश्रुत्याप्रागुक्तज्ञानस्यावश्यकत्वात् । महाफलाधिकारित्वात्तवोभयज्ञानमावश्यकं । नविशेषज्ञानमात्रेणालमितितवैतेनज्ञातेन किमितिभावेनतवेत्युक्तं ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेदशमोध्यायः ॥ १०.॥ ॥ ॐ ॥ पूर्वांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्न मितिव्याप्तरूपोपासनंसंक्षेपेणोक्तं । संक्षेपेणोक्तरूपस्यबुद्धावनारोहेणाशक्यध्यानत्वात्तद्ध्यानसौकर्यायप्राक्संक्षेपेणोक्तविश्वरूपस्थिति रत्रविस्तरेणोच्यतइतिपूर्वानंतर्यमर्थभेदश्चास्येतिध्येयं । विश्वरूपंज्ञातुंतत्प्रष्टुकामःप्रागुक्तमनुवदत्यर्जुनः । मदनुग्रहायेतिद्वाभ्यां । परमंगु

अर्जुनउवाच । मदनुग्रहायपरमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं । यत्त्वयोक्तंवचस्तेन मोहोयंविगतोमम
॥ १ ॥ भवाप्ययौहिभूतानां श्रुतौविस्तरशोमया । त्वत्तःकमलपत्राक्ष माहात्म्यमपिचाव्ययं
॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसेय
दितच्छक्यं मयाद्रष्टुमितिप्रभो । योगेश्वरततोमेत्वं दर्शयात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥

ह्यमतिगोप्यंआत्मानंभगवंतंअधिकृत्यस्थितमध्यात्मंअध्यात्मनामकंयद्वचःत्वयामदनुग्रहायोक्तं । तेनबंधुस्नेहादिरूपोयंमोहोविगतोपगतः मम ॥ १ ॥ हेकमलदलवदायतनेत्र । त्वत्तःभूतानांभवाप्ययौ । अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यादिनासप्तमाध्यायादिषुविस्तर शोमयाश्रुतौ अव्ययंमाहात्म्यमपिचश्रुतं ॥ २ ॥ तद्वचनंस्तुवन्ज्ञातव्यविश्वरूपाविर्भावंप्रार्थयते । एवमित्यादिद्वाभ्यां । हेपरमेश्वरयथात्वं नप्रकारेणात्मानंत्वमात्थवदसि । एतद्वचनंएवमेवसत्यमेव । हेपुरुषोत्तमऐश्वरमचिंत्यशक्तिकंतेरूपंद्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥ हेप्रभोसमर्थतद्रूपंमया

द्रष्टुंशक्यमितियदिमन्यसे । ततस्तर्हियोगेश्वरसर्वोपायपते । त्वमव्ययमात्मानंस्वरूपंमेमह्यंदर्शय । प्रार्थनायांलोट् । प्रभोइतिवचनंतवा
तिसमर्थत्वात्त्वच्छक्त्यैवातींद्रियस्यापिदर्शनंस्यादितिज्ञापनाय ॥ ४ ॥ एवंकौतूहलान्वितेनपार्थेनप्रार्थितोभगवान्रूपंदिदर्शयिषुरादौ
दर्शनंकुर्वितिविधत्ते । पश्येत्यादिनाचतुष्टयेन । तेरूपंद्रष्टुमिच्छामीत्येकरूपदृष्टिप्रार्थनेपिदिव्यान्यप्राकृतानि । नानाभूताःशुक्लादिवर्णाः
आकृतयःसंस्थानविशेषाःयेषांतानि । शतशःसहस्रशःबहूनीतियावत् । मेरूपाणिहेपार्थपश्येतिबहुरूपदर्शनोक्तिःएकस्यैवरूपस्याचिंत्य

श्रीभगवानुवाच । पश्यमेपार्थरूपाणि शतशोथसहस्रशः । नानाविधानिदिव्यानि नानाव
र्णाकृतीनिच ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्या
णिभारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नं पश्याद्यसचराचरं । ममदेहेगुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि
॥ ७ ॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा । दिव्यंददामितेचक्षुः पश्यमेयोगमैश्वरं ॥ ८ ॥

शक्त्याविशेषबलेनचानंतरूपसमुदायात्मकत्वाभिप्रायेणेतिज्ञेयं । नानाविधानीत्यस्यविवरणंनानावर्णेत्यादि ॥ ५ ॥ पश्येत्युक्तौकस्त
त्रविशेषइत्यतआह । पश्येति । द्वादशादित्यानष्टौवसूनेकादशरुद्रान्पंचाशन्मरुतः । तथाशब्दःसमुच्चये । अदृष्टपूर्वाणिपूर्वमदृष्टानिबहू
निआश्चर्याणिअद्भुतानिच ॥ ६ ॥ ममदेहेमदीयेरूपेपश्य । कृत्स्नमित्यस्यविवरणंसचराचरमिति । जगदिहतवप्रदर्शनीयेममदेहे ।
एकस्थमेकदेशस्थमद्यपश्य हेगुडाकेशजितनिद्र । यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्सर्वंममदेहेपश्य ॥ ७ ॥ त्वंद्रष्टुमिच्छसि । मयाप्युच्यतेपश्येति ।

तथापित्वंत्वनेनस्वचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्यसेनशक्तोभविष्यसि । अतस्तेदिव्यंअलौकिकंचक्षुर्ददामिदर्शनशक्तिंददामि । ऐश्वरईश्वरभूतम
त्संबंधियोगंसामर्थ्यंपश्येति ॥८॥ अनंतरवृत्तांतंधृतराष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच । तदाह । एवमिति । पश्यमेपार्थरूपाणीत्यादिप्रकारेणो
क्त्वेत्यर्थः । महतांयोगानामुपायानांअनंतशक्तीनांवेश्वरः । कुतएतदित्यतउक्तं । हरिरिति । सर्वयज्ञादिभागहरणाद्धरिः(परममनेकवि
भवोपेतं) । इडोपहूतंगेहेषुहरेभागंक्रतुष्वहं । वर्णोमेहरितःश्रेष्ठःतस्माद्धरिरितिस्मृतइतिमोक्षधर्मोक्तेः । गेहेषुइष्टिग्रहेष्वित्यर्थः । हरतेरि

संजयउवाच । एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः । दर्शयामासपार्थाय परमंरूपमैश्वरं
॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं ॥ १० ॥ दि
व्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं । सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखं ॥ ११ ॥ दिविसूर्यसह
स्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥ १२ ॥

कारप्रत्ययः । अप्राकृतविग्रहस्यसाकारस्यानंतपूजास्थानेषुयुगपत्सन्निधानेनभागहारिणोमहायोगेश्वरस्त्वंकिंवक्तव्यमितिभावः ॥ ९ ॥
तद्रूपमाह । अनेकेति । अनेकानिवक्त्राणिनयनानियस्यतत् । अनेकशब्दोनंतवाची । अनेकेषामद्भुतानांदर्शनंयस्मिन्नित्यनेकाद्भुतदर्शनं
रूपंदर्शयामासेत्यनुषंगः ॥ १० ॥ सर्वाश्चर्यमयंसर्वाश्चर्यात्मकं । तादात्म्यार्थेमयट् । देवंक्रीडादिगुणं । अनंतंदेशकालगुणापरिच्छिन्नं ।
विश्वतोमुखंसर्वदिक्षुमुखंयस्यतद्विश्वतोमुखं । अनंतमुखमितिवा ॥ ११ ॥ किंचदिव्याकाशेसूर्यसहस्रस्यानंतसूर्यराशेःयुगपदुत्थितस्येति

शेषः। प्रभायुगपदुत्थितास्यात्साप्रभातस्यमहात्मनोविश्वरूपस्यभासःप्रभायाःसदृशीस्यात्नान्यास्त्युपमेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ततःकिंजातमित्यतआह। तत्रेति। भगवताप्रदर्शितेसतिदेवदेवस्यशरीरेविश्वरूपेदेवदानवमानवादिभेदेनानेकधाप्रविभक्तंकृत्स्नंजगदेकस्थमेकदेशस्थंतदापश्यत् ॥१३॥ दर्शनानंतरंकिमकरोदित्यतआह। ततइति। दर्शनानंतरं ॥१४॥ किमभाषतेत्यतोदृष्टरूपानुवादपूर्वस्तुतिमकरोदित्याह। अर्जुनउवाचेत्यादिना। सर्वान्देवान्सर्वान्प्राणिविशेषसमूहांश्चेत्यर्थः। ब्रह्माणंचतुर्मुखं। कमलासनेचतुर्मुखेस्थितंईशंरुद्रं। तदुक्तंपाद्मे।

तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरेपांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततःसविस्मयाविष्टो हृष्टरोमाधनंजयः। प्रणम्यशिरसादेवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥ अर्जुनउवाच। पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहे सर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान्। ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थं ऋषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामित्वांसर्वतोनंतरूपं। नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिं पश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप ॥ १६ ॥

विष्णुंसमाश्रितोब्रह्माब्रह्मणोंकगतोहरः। हरस्यांगविशेषेषुदेवाःसर्वेपिसंस्थिताःइति। तवदेहेदेवानित्यत्रापिपरंपरयेतिज्ञेयं। दिव्यानद्भुतानुरगान्सर्पांश्चतवदेहेपश्यामि ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमित्यत्रापिअनेकनयनमित्यत्रेवानेकशब्दोनंतवाची। प्रागुक्तानुवादरूपत्वादपौनरुक्त्यं। सर्वतःसर्वस्मिन्देशेअनंतान्यपरिमितानिरूपाणियस्यतं। हेविश्वरूपपूर्णरूपसर्वसमस्तंविश्वंचअनंतंपूर्णमेवचेत्युक्तेःविश्वेश्वरजगत्पते। तवादिंमध्यंअंतंवानपश्यामि। नञःत्रिरुक्तिरादरार्था। अतएवाद्यंतयोरभावादेवमध्याभावसिद्धौपुनर्मध्यंनेत्युपचा

रनिवृत्त्यर्थं ॥ १६ ॥ दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिवद्युतिःप्रकाशोयस्यतमित्युक्त्याप्राप्तपरिमितत्वशंकाव्युदासायोक्तमप्रमेयमिति अमितद्यु तिमित्यर्थः ॥ १७ ॥ परंनिधानंमुख्याश्रयः । शाश्वतधर्मगोप्ताअनादिपरंपराप्राप्तधर्मरक्षकः । अव्ययोह्रासहीनः सनातनोनादिनित्यःपु रुषोमेमतः ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतंआदिमध्यांतशून्यंगुणतोत्रादिमध्यांतहीनत्वमुच्यते। नांतंनमध्यमित्यत्रदेशतः। अतोनपौनरुक्त्यं। शशिसूर्यौनेत्रयोर्यस्यतमितिवाजन्यजनकभावेनवाभेदोक्तिः । देवानांबहुरूपत्वादनेकाश्रयत्वंयुक्तमितिचंद्रमामनसोजातइतिमनोजातत

किरीटिनंगदिनंचक्रिणंच तेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतं । पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानला र्कद्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यं त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं । त्वमव्ययःशाश्वतध र्मगोप्ता सनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं । पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहि व्याप्तं त्वयैकेनदिशश्चसर्वाः । दृष्ट्वाद्भुतंरूपमुग्रंतवेदं लोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥ २० ॥ ॥

यातदाश्रयत्वमप्यविरुद्धं । दीप्तहुताशवक्त्रमितिजन्यजनकभावेनाश्रयाश्रयिभावेनवेतिध्येयं ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरंमध्यंएकेनत्व याएकरूपेणत्वयाव्याप्तं। रूपांतरैस्तुसर्वादिशोव्याप्ताइत्यर्थः। त्वयेत्येकवचनेनैवैकेनेतिलाभेपुनरेकेनेत्युक्तिः । एकेनरूपेणद्यावापृथिव्यं तरव्याप्तिसूचनाय। हेमहात्मन्तवेदमुग्रंभयंकरमद्भुतंरूपंदृष्ट्वालोकत्रयंप्रव्यथितंअतिभीतंपश्यामीत्यन्वयः। भूमेर्भारहारायप्रवृत्तत्वादुग्रमिव नतूग्रमेव। तदुग्रत्वमपिकेषांचित्संहार्यत्वकारणविशेषादनभ्यासरूपकारणाद्वा। अभ्यासेतुआनंदएवतद्दर्शनाद्भवति । अत्रलोकत्रयपदे

नलोकत्रयस्थभक्तवर्गग्रहः। अभक्तानांतद्दृष्टेरेवाभावात्। यद्वातद्रूपमदृष्ट्वापिमनसातदनुसंधायैवबिभ्यज्जनंदृष्ट्वार्जुनोहमिवएतेपिदृष्ट्वाबि
भ्यतीतिबुध्वालोकत्रयंप्रव्यथितंपश्यामीत्याहेतिज्ञेयं। अस्मिन्पक्षेलोकत्रयशब्दोभक्ताभक्तवर्गपरः॥ २०॥ अन्यदपिस्वदृष्टमाहार्जुनः
अमीहीति। सुरसंघाःमुक्तदेववर्गाः। प्रवेशोनिर्गमश्चैवमुक्तानांस्वेच्छयाभवेदितिवचनात्। तेनपश्यामिदेवांस्तवदेवदेहइत्यनेननपौनरु
क्त्यं। अत्रमुक्तानां। तत्रामुक्तानांउक्तेः। पुष्कलाभिर्गुणपूर्णाभिःस्तुतिभिःस्तुवंति॥ २१॥ ऊष्मपाःपितरःऊष्मभागाहिपित

अमीहित्वासुरसंघाविशंति केचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति। स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति
त्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः॥ २१॥ रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्या विश्वेश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च। गंधर्व
यक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे॥२२॥ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रं महाबाहोबहुबाहूरुपा
दं। बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहं॥ २३॥ नभस्पृशंदीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
दीप्तविशालनेत्रं। दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्मा धृतिंनविंदामिशमंचविष्णो॥ २४॥ दंष्ट्राकराला
निचतेमुखानि दृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि। दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास॥ २५॥

रइतिश्रुतेः। गंधर्वादीनांसंघाः॥ २२॥ बहुदंष्ट्राभिःकरालंविरूपं। लोकाःभक्तवर्गाःभक्ताभक्तवर्गार्थत्वेतुलोकत्रयमित्यत्रेवाभि
प्रायोध्येयः। तथाहमपिप्रव्यथितः॥ २३॥ व्यात्ताननंविवृतमुखं। अंतरात्मामनः। नविंदामिनप्राप्नोमि। शमंसुखंचनविंदा
मिनप्राप्नोमि। विष्णुशब्दार्थउक्तःदशमेध्याये॥ २४॥ दंष्ट्राकरालानिदंष्ट्राभिर्विरूपाणि कालेतिप्रलयकालाग्निसन्निभानिसमप्र

भाणि । नजानेनजानामि । शर्मसुखंचनविंदामि । जगन्निवासजगदाधार ॥ २५ ॥ त्वात्वांसूतपुत्रःकर्णः । योधमुख्यैःयोधेषुभ टेषुप्रधानैःअस्मदीयैःसह ॥ २६ ॥ तेप्रागुक्तधृतराष्ट्रपुत्रादयःतेतववक्त्राणिविशंतीत्यत्रतेषांभगवन्मुखाभिमुखचेष्टाभावेपिभगवानेवा नेकमुखैःसेनाद्वयस्थयोधान्ग्रसित्वातिष्ठतीत्युपचारेणविशंतीत्युक्तिर्ज्ञेया । एवमग्रेपि । केचित्तस्मिन्मुहूर्तएवमरिष्यमाणाः । केचिद्द शनांतरेषुविलग्नाःचूर्णितैःशतशःसूक्ष्मरेखोपेतशीर्णघटवत्शतशःसूक्ष्मरेखोपेततयाभिन्नैःउत्तमांगैःशिरोभिरुपलक्षिताःसंतःदृश्यंतेमये

अमीचत्वाधृतराष्ट्रस्यपुत्राः सर्वेसहैवावनिपालसंघैः । भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंति दंष्ट्राकरालानिभयानकानि । केचिद्विलग्नादशनांत रेषु संदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥ यथानदीनांबहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति । तथातवा मीनरलोकवीराविशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथाप्रदीप्तंज्वलनंपतंगा विशंतिनाशायस मृद्धवेगाः । तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसेग्रसमानःस मंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रं भासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥

त्यर्थः । मंददृष्टीनांअन्येषांतथादृष्ट्यभावेप्यर्जुनस्यदिव्यदृष्टिमत्त्वात्तथादर्शनंयुक्तमितिज्ञेयं । यथान्यैरदृष्टापिपुरूरवसोजराश्वि भ्यांदृष्टातथेति । व्यक्तमेतद्विष्णुधर्मेएकोनविंशेध्याये ॥ २७ ॥ विज्वलंतिदीप्यमानानिवक्त्राणि ॥ २८ ॥ तवापिवक्त्राणिसमृद्धवे गाइत्यत्रभगवताअतितीव्रंग्रस्यमानत्वात्तथोपचर्यंतइतिभावः ॥ २९ ॥ समग्रान्लोकान्जनानज्वलद्भिर्वदनैःसमंताद्ग्रसमानःमुखां

तःकुर्वाणःलेलिह्यसे । कोपेनरुधिरासिक्तमोष्ठपुटादिकंजिह्वाग्रेणास्वादयसीवासकृत्स्पृशसि । हेविष्णोतवोग्राःतीक्ष्णाभासःप्रभाःते जोभिःप्रकाशनशक्तिभिःसमग्रंजगदापूर्यव्याप्यप्रतपंतिदेहादिपदार्थेषूष्माणंजनयंति ॥ ३० ॥ भगवत्स्वरूपंतदीयगुणकर्माणिजानन्न प्यर्जुनःअज्ञातगुणकर्मविशेषज्ञानार्थंपृच्छति । आख्याहीति । उग्ररूपोभवान्कःकिंधर्मकःकिमर्थमुग्ररूपइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमर्थितोभ गवान्स्वगुणादीनाह । कालोस्मीति । कलबंधनेकलसंहरणेकलज्ञानेकलविद्रावणेकलकामधेनुरितिधातुपाठात् । पूर्णसद्गुणैःकलित त्वात्संबद्धत्वात्कालःपूर्णसद्गुणोस्मीत्यर्थः । तथाजगद्बंधनसंहरणबोधनविद्रावणादिकर्मयुक्तत्वाच्चकालोस्मीत्यर्थः । कलतेःकर्मणिक

आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपो नमोस्तुतेदेववरप्रसीद । विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यं नहिप्रजाना
मितवप्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच । कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिहप्रवृ
त्तः । ऋतेपित्वानभविष्यंतिसर्वे येवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोल
भस्व जित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धं । मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तरिचअणूघञ्प्रत्ययोवा । किमर्थमुग्ररूपइत्यस्योत्तरंलोकक्षयकृदित्यादि । प्रवृद्धोदेशकालतःपरिपूर्णः । अनादिनित्यइतिवा । लोक स्यक्षयकृद्भवन्निहयुद्धमंडलगतान्लोकान्जनान्प्रत्यक्षतएवसंहर्तुंप्रवृत्तोस्मि । तर्हिपार्थानामपिसंहर्तुंप्रवृत्तःकिमित्यतआह । ऋतेपीति । अपिर्धर्मादिसमुच्चये । धर्मादिपंचपांडवान्अश्वत्थामकृतवर्मकृपांश्चविनेत्यर्थः । प्रत्यनीकेषुपरस्परंप्रतिस्पर्धितयास्थितेसेनाद्वये । अ क्षौहिणीबहुत्वाभिप्रायेणबहुवचनं । येवस्थितायोधास्तेसर्वेनभविष्यंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पूर्वंद्वितीयेनचैतद्विभ्रःकतरन्नोगरीयोयद्वाज

येमयदिवानोजयेयुरितिवदंतंपार्थंप्रतिसंदेहेपियुद्धेप्रवृत्तिर्युक्ता। पक्षद्वयेपिफललाभात् । हतोवाप्राप्स्यसेस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्युत्तरमुक्तं। इदानींतवपराजयशंकानास्तीत्याह। तस्मादितिद्वयेन । यस्मादहमेवलोकान्समाहर्तुंइहप्रवृत्तः । तस्माद्विजयेसंदेहाभावादुत्तिष्ठयोद्धुंसन्नद्धोभव। शत्रून्जित्वायशोलभस्वसमृद्धंराज्यंभुंक्ष्व। पूर्वमेवमयानिहताःनिहतप्रायाःअपहृतायुष्टेनसन्निहितमरणाःसंति । तान्प्रत्यक्षतोहंतुंहेसव्यसाचिन्त्वंनिमित्तमात्रंभव । पश्चादपित्वयिस्थित्वाहमेवहनिष्यामीतिभावः ॥ ३३ ॥

द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंच कर्णंतथान्यानपियोधवीरान्। मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठा युध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान्॥३४॥सजयउवाच। एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्य कृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी।नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णं सगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच । स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच। रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंति सर्वेनमस्यंतिचासिद्धसंघाः॥३६॥

ननुद्रोणोधनुर्विद्याचार्यःभीष्मःस्वच्छंदमृत्युः । योस्यशिरःछित्वाभूमौपातयेत्तच्छिरोभेत्स्यतइतिपितुर्वरेणबलिष्ठःसैंधवः । वासवशक्त्याकर्णोबलवान् । एवमन्येचबलिष्ठाःसंति। तेकथंमयाजेयाइत्यतआह। द्रोणंचेति ॥ ३४ ॥ ततःकिंजातमितिधार्तराष्ट्रहार्दपरिहर्तुंसंजयउवाचकिमित्यतआह। एतदित्यादिना। वेपमानःभयकंपितांगः। भीतभीतःअत्यंतभीतः ॥ ३५ ॥ तद्वचनमाह। स्थानइत्यादिना। हेहृषीकेशसर्वेंद्रियप्रेरक तवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यतिअनुरज्यतेचेत्यादिस्थाने। अव्ययमेतत्। युक्तमेवेत्यर्थः ॥३६॥ कथं

युक्तमित्यतआह। कस्मादिति। हेमहात्मन्महांश्चासावात्माचतस्यसंबुद्धिःमहात्मन्। महच्छब्दोत्रपूर्णवाची। आत्मशब्दोपियच्चाप्नोती त्यादिस्मृतेराप्त्यादानविषयानुभवनित्यसत्तारूपार्थचतुष्टयवाची। पूर्णाप्त्यादिमन्नित्यर्थः। गरीयसेगुरुतमायब्रह्मणश्चतुर्मुखस्याप्यादि कर्त्रेतेतुभ्यंकस्मान्ननमेरन्। नमेयुरेव। अनंतअंतशून्य। देवानामीश। जगदाश्रय। यत्सदसद्भावाभावात्मकंजगत्तत्परंतदुत्तममक्षरंत्वमे वेत्यर्थः॥३७॥ निधानमाश्रयः। वेत्तासिवेदितासिपरिज्ञातासि। वेद्यंचत्वमेव। परंधामतेजोजातंचत्वमेव। अनंतरूप। कालतोंतहीनंरूपं यस्यतस्यसंबुद्धिः। नच। नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामीत्यनेनत्वयाततमित्यस्यपौनरुक्त्यंशंक्यं। नांतंपश्यामीत्युक्ते विद्यमानमप्यंतं

कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन् गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे। अनंतदेवेशजगन्निवास त्वमक्षरंसदस
त्तत्परंयत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणः त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं। वेत्तासिवेद्यंचपरंच
धाम त्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकः प्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च।
नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वः पुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते ॥ ३९ ॥

स्वयंनपश्यामीत्यपिप्रतीत्यापरिमाणानंत्यंनेश्वरस्यसिध्यतीत्यतोनकेवलमहंनपश्यामि। त्वयाततंचविश्वमित्युक्तत्वेनसप्रयोजनत्वान्न पुनरुक्तिरितिज्ञेयमिति। द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाःइति। त्वयाततंविश्वमनंतरूपमित्याद्यभ्यासोविष्णोर्देश कालगुणैःआनंत्येस्वस्यमहातात्पर्यज्ञापनार्थइतिनपौनरुक्त्यं ॥३८॥ गुणांतरयुक्तत्वेनपुनःस्तौति। वायुरिति। वायुर्बलज्ञानरूपः। यमःदोषोपरतिमान्। अग्निःस्वतोगतिहीनजगन्नेता। वृणुतेभक्तानितिवरुणः। अतिसुखांकितत्वात्शशांकः। प्रजापालनात्प्रजापतिः३९

सर्वतःदक्षिणोत्तरादिसर्वपार्श्वेभ्यःनमोस्तुते । हेसर्वपरिपूर्ण । ननुसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतौइदंसर्वंचजगद्ब्रह्मेतिसर्वस्यजगतोब्रह्मा त्मकत्वोक्तेःत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं । त्वयाततमिदंविश्वमित्याद्ययुक्तमित्यतःश्रुतिगतसर्वशब्दार्थमाह । सर्वमिति । सर्वंविश्वं समाप्नोषिव्याप्नोषियतःततःसर्वोसि सर्वंखल्विदंब्रह्म पुरुषएवेदंसर्वंइत्यादिश्रुतिस्थसर्वशब्दवाच्योसि । इदंब्रह्मसर्वंखलुसर्वजगद्व्या पिखल्वित्यादिरूपेणश्रुत्यर्थोज्ञेयः । नतुजगदात्मकत्वेनेत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥ एतादृशमाहात्म्यंभगवंतंप्रतियदपराद्धंतत्क्षंतव्यमित्या ह । सखेत्यादिना । इदंप्रागुक्तंजगत्स्रष्टृत्वादिकंमहिमानंअजानतामयाप्रमादात्पारवश्यात्प्रणयेनवास्नेहेनवासखेतिमत्वाहेकृष्णहेया

नमःपुरस्तादथपृष्ठतश्च नमोस्तुतेसर्वतएवसर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वंसमाप्नोषिततोसिस र्वः ॥ ४० ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तं हेकृष्णहेयादवहेसखेति । अजानतामहिमानंतवेदं मयाप्रमादा त्प्रणयेनवापि ॥ ४१ ॥ यच्चापहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोथवाप्यच्युततत्स मक्षं तत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं ॥ ४२ ॥

दवहेसखेतिप्रसभंअबहुमानंययातथायदुक्तंतत्क्षामयेक्षमापयेइत्यग्रेतनेनान्वयः । हेसखइतिविच्छिद्यवक्तव्येसंधिश्छांदसः ॥ ४१ ॥ किंचअथवेतिपक्षांतरे । हेअच्युतसर्वगुणैश्च्युतिहीन । विहारःक्रीडातदादिषुएकोपित्वंसर्वोत्तमोपि असत्कारानर्होपिइतियावत् । यदपहासार्थमसत्कृतोसिअवमतोसि । तदप्रमेयंत्वांसमक्षंत्वत्पुरतोहंक्षमापयेक्षमस्वेतिप्रार्थये । एकशब्देएशब्दएकवाची । कशब्द स्तुकरोतेरंतर्णीतण्यर्थात्केवलाड्डाडप्रत्ययेकइतिकर्तृवाचीकारयितृवाचीच । एएकोऽसहायएवकःकर्ताकारयिताचेत्येकःसर्वोत्तमःअ

न्यनिरपेक्षकर्तृत्वादिमतएवसर्वोत्तमत्वादिति। अत्रएकशब्दःसर्वोत्तमपरोध्येयः ॥ ४२ ॥ असत्कारानर्हतामेवगुणांतरोक्त्याव्यन
क्ति। पितासीत्यादिना। त्वमस्यचराचरस्यलोकस्यपितासिजनकोसि। अतएवपूज्योगरीयान्गुरुरत्यंतंगुरुश्च अप्रतिमप्रभाव अनु
पमैश्वर्य ॥ ४३॥ यस्मादुक्तमहिमातस्मात्कायंभूमौप्रणिधायईशमीड्यंस्तुत्यंत्वात्वांप्रणम्यप्रसादये। हेदेवपित्रादिःपुत्रादेरिवापराधं
सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥ एवंक्षमाप्यप्रार्थयते। अदृष्टेति। हेदेवपूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोस्मि। तथाभयेनचमेमनःप्रव्यथितंप्र

पितासिलोकस्यचराचरस्य त्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान्। नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यो लो
कत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायं प्रसादयेत्वामहमीशमीड्यं। पितेवपुत्र
स्यसखेवसख्युः प्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुं ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वंहृषितोस्मिदृष्ट्वा भयेनचप्रव्यथितं
मनोमे। तदेवमेदर्शयदेवरूपं प्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छा
मित्वांद्रष्टुमहंतथैव। तेनैवरूपेणचतुर्भुजेन सहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते॥४६॥ श्रीभगवानुवाच।
मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात्। तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वं ४७

चलितं। अतोहेदेवेशजगन्निवासतदेवरूपंमेदर्शयप्रसीद ॥४५॥ तदेवेत्युक्तंरूपमाह। किरीटिनमिति। यथाविश्वरूपंदृष्टवानस्मितथै
वतेनैवचतुर्भुजेनरूपेणत्वांद्रष्टुमिच्छामि। हेसहस्रबाहोअनंतबाहोविश्वमूर्तेगुणपूर्णविग्रहेतिवाविश्वस्मिन्मूर्तिर्यस्येतिवार्थः ॥४६॥ भक्त्य
तिशयोत्पादनायविश्वरूपप्रदर्शनस्यदौर्लभ्यमाह। मयेति। हेअर्जुनप्रसन्नेनमयाआत्मयोगात्। स्वरूपसामर्थ्यात्परमुत्तमंइदंरूपंतवद

र्शितं । तद्विशिनष्टि । तेजोमयंप्रचुरतेजस्स्वरूपं । विश्वंपूर्णंअनंतंदेशकालापरिच्छिन्नंआद्यं । त्वदन्येननदृष्टपूर्वमित्यस्यत्वत्तोधमै रदृष्टपूर्वमित्यर्थः । तैरपिस्वयोग्यतानुरोधेनदृष्टत्वेपिअर्जुनवन्नदृष्टमित्यदृष्टत्वोक्तिः । तथात्वयात्विद्रशरीरेणदृष्टपूर्वमित्यपित्वदन्ये नेतिविशेषणाल्लभ्यते । यन्मेरूपंदर्शितमित्यन्वयः । अत्रविश्वरूपस्यपरमित्युत्तमत्वोक्तिःअज्ञजनापेक्षयैव । ब्रह्मादीनांकृष्णाद्यवतारे ष्वपिपरत्वधीसत्वादिति ॥ ४७ ॥ नन्वर्जुनादवरैःस्वतोर्जुनवन्नदृष्टमपिविश्वरूपंवेदादिसाधनैरर्जुनेनेवतदवरैरपितथादृश्यतामि

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नच क्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः । एवंरूपःशक्यअहंनृलोके द्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्र वीर ॥४८॥ मातेव्यथामाचविमूढभावो दृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं । व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वं तदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजयउवाच । इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकंरूपंदर्शयामास भूयः । आश्वासयामासचभीतमेनं भूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

त्यतआह । नवेदेति । वेदानांयज्ञानांचाध्ययनैरग्निहोत्रक्रियाभिः । उग्रैःकृच्छ्रचांद्रायणादितपोभिरेवंरूपःप्राक्प्रदर्शितविश्वरूपोहंनृ लोकेत्वदन्येनत्वत्तोऽवरेणत्वद्वद्द्रष्टुंनशक्यइत्यर्थः । सर्वात्मनार्जुनादन्येनादृष्टार्थत्वेदृष्ट्वाद्भुतंरूपमितिप्रागुक्तविरोधइतिज्ञेयं ॥ ४८ ॥ अदृष्टपूर्वमित्यादिनाप्रार्थितस्योत्तरमाह । मातइति । घोरंसंहर्तृरूपंईदृगीशंअनंतबाह्वादिरूपंदृष्ट्वातेव्यथामास्तु । विमूढभावोविमूढत्वं चमास्तु व्यपगतभयःप्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवरूपंपूर्वदृष्टमेवरूपंप्रपश्येति ॥ ४९ ॥ ततःकिंजातमितिधार्तराष्ट्रहार्दंनिरसितुंसंजयउवा

च इत्यर्जुनमित्यादिनाइत्युक्त्वेत्यन्वयः । तथाशब्दःसमुच्चये । स्वकंरूपंदर्शयामासचेत्यर्थः । स्वंस्वकीयतयाप्रदर्शनीयमित्यर्थः ।
विश्वरूपंनस्वकीयंइदंतुस्वकीयमितिलोकभ्रांतिविषयमितियावत् । भीतमेनंभूयआश्वासयामासच । किंकृत्वामहात्मासौम्यवपुर्भूत्वे
ति ॥ ५० ॥ विश्वरूपतिरोधानेनकृष्णरूपप्रदर्शनेनाश्वासितोस्मीत्याहार्जुनोदृष्ट्वेति । किंचमनुष्यवदृश्यमानत्वात्मानुषंइदंसौम्यम
क्रूरंतवरूपंदृष्ट्वाइदानींसचेताःप्रसन्नचित्तःसंवृत्तोजातोस्मि । प्रकृतिंपूर्वस्वभावंस्वस्थतांगतोस्मीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ भयंकरंरूपंकिमर्थं

अर्जुनउवाच । दृष्ट्वेदंमानुषंरूपं तवसौम्यंजनार्दन । इदानीमस्मिसंवृत्तः सचेताःप्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ श्री
भगवानुवाच । सुदुर्दर्शमिदंरूपं दृष्टवानसियन्मम । देवाअप्यस्यरूपस्य नित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ ना
हंवेदैर्नतपसा नदानेननचेज्यया । शक्यएवंविधोद्रष्टुं दृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्य
अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥

दर्शितवानसीत्यतःविश्वरूपदृष्टेर्महिमानमाहभगवान् । सुदुर्दर्शमिति । यन्ममरूपंदृष्टवानसि । अस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणोयेदेवाः
तेपियद्दृष्टवंतस्तदिदंसुदुर्दर्शं । केषांचित्सुखेनदर्शनीयं । केषांचित्सुखेनदुःखेनचदर्शनीयमित्यर्थः । देवानामप्यपेक्षितत्वात्तवशत्रुव
धेनिमित्तमात्रत्वज्ञापनायचैतद्रूपंदर्शितमितिभावः ॥ ५२ ॥ किंचातिदुर्लभदर्शनंतेमयाकारितमितिभावेनाह । नाहमिति । यथादृ
ष्टवानसिएवंविधोविश्वरूपवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेनद्रष्टुंशक्यइत्यतआह । भक्त्येति । वेदादितोविशेषद्योतकस्तुशब्दः ।

अनन्ययान्यासाधारणयाअसहाययेतिवा । तत्वेनज्ञातुंद्रष्टुंप्रवेष्टुंसायुज्यंप्राप्तुंचशक्योऽहमिति ॥ ५४ ॥ अनन्ययेत्युक्त्याजातान्य त्यागभ्रांतिंनिराह । मत्कर्मकृदिति। अहमेवपरमोयस्यसतथा । मदुत्तमताज्ञानवानित्यर्थः । संगवर्जितःफलस्नेहहीनःयःसमामेती ति ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ देवदेव्युपा सनयोर्मध्येदेवोपासनस्याधिक्यायतदुपासनमाहास्मिन्नध्याये । भगवदुपास्त्याधिक्यपरत्वादस्यभगवन्माहात्म्यपरषट्कांतर्भावश्च । तमेवंविद्वानित्यादौभगवदुपास्तेरिवश्रियंवसानाअमृतत्वमायन्नित्यादिश्रुतौ श्रियंप्रत्युपासीनाअमृतत्वंप्राप्ताइतिश्रीदेव्युपास्तेरपिमुक्ति

मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः। निर्वैरःसर्वभूतेषु यःसमामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगव द्गीताविश्वरूपदर्शनंनामएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वां पर्युपासते । येचाप्यक्षरमव्यक्तं तेषांकेयोगवित्तमाः ॥ १ ॥

हेतुत्वावगमेनजायमानपरकीयसंदेहमाहृत्यविशेषयुक्तिबुभुत्सयापृच्छति । एवमिति । नचदेव्युपास्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुपचरितं । अं तवत्तुफलंतेषामितिसाक्षमिकन्यायात् । अतोनास्यसंदेहहेतुत्वमितिशंक्यं । ब्रह्मादिदेवानांजनिमृतिमत्त्वेनतदुपास्तेरंतवत्फलकत्वेपि श्रियस्तुचतुष्कपर्देत्यादौनित्ययौवनज्ञानमयत्वदेवपूज्यत्वादिमहामहिम्नःश्रवणेनतदुपास्तेर्मुक्तिहेतुत्वसंभवेनसंदेहहेतुत्वंमन्वानस्यायंप्र श्नः । येभक्ताःसततयुक्ताःसततंध्यानकर्मयोगवंतः । एवंदृष्टश्रुतरूपंत्वांएवंमत्कर्मकृदित्याद्युक्तप्रकारेणपर्युपासते । येपिचाक्षरनामकम व्यक्तंचित्प्रकृतिंपरिश्रद्धयाभक्त्यादिपूर्वकमुपासतेतेषांमध्येकेयोगवित्तमाः । मोक्षोपायज्ञेषुश्रेष्ठाः । इत्युवाचार्जुनःइत्यन्वयः । एवमित्यस्य

त्वामित्यत्रोपासतइत्यत्रचान्वयः। एवमित्यस्यपूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वानंतर्यमप्यस्याध्यायस्यध्येयं। अत्राव्यक्तमित्येववाच्येअक्षरमितितद्वि शेषणोक्तिः। क्षरणवद्भ्योब्रह्मादिदेवांतरेभ्योवैलक्षण्यप्रदर्शनेनप्रश्नसंभावनार्था ॥ १ ॥ अव्यक्तोपासकान्मदुपासकाएवोत्तमाइत्याह। मयीति। येमयिसम्यङ्मनआवेश्यनित्ययुक्ताःनित्यंकर्मयोगध्यानयोगवत्त्वेननित्ययुक्ताः। परयाश्रद्धयोपेताश्चसंतःमामुपासतेतेयुक्तत माः। मोक्षोपायवत्सुश्रेष्ठाःमेमताइत्यर्थः ॥ २ ॥ नन्वव्यक्तोपासकानांमोक्षाभावेश्रियंवसानाअमृतत्वमायन्नित्यादिश्रुतिविरोधः। मो क्षसत्वेचकथंतवदुपासकानामेवयुक्ततमत्वंफलसाम्यादित्यतआह। येत्विति। यद्वोक्तश्रुत्यादिनाऽव्यक्तोपासकानांमत्प्राप्तिरूपमोक्षस

श्रीभगवानुवाच। मय्यावेश्यमनोयेमां नित्ययुक्ताउपासते। श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमाम
ताः॥ २॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते। सर्वत्रगमचिंत्यंच कूटस्थमचलंध्रुवं ॥ ३॥ सन्निय
म्यैंद्रियग्रामं सर्वत्रसमबुद्धयः। तेप्राप्नुवंतिमामेव सर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥

त्वेपितदुपासनंकष्टसाध्यं। मदुपासनंनतथा। अतोमदुपासकाएवोत्तमाइत्याह। येत्वित्यादिनाश्लोकपंचकेन। अक्षरमविनाशिसूक्ष्म त्वात्। अनिर्देश्यंअप्रसिद्धत्वात् जगदुपादानप्रकृत्यभिमानित्वाचाव्यक्तनामकंश्रीतत्वंपर्युपासते। विष्णुभक्तिविष्णूत्तमत्वज्ञानविष्णूपा सनादिपूर्वकमुपासते। तद्विशिनष्टि। सर्वत्रगमिति। देशतोव्याप्तं। गुणबाहुल्यादचिंत्यं। कूटस्थंकूटेव्याकृताकाशेअभिमानितयास्थि तं। कदापिस्वपदाद्भ्रष्टत्वादचलंध्रुवंनिर्विकारमिति ॥ ३ ॥ तदुपासनायामितिकर्तव्यतामाह। सन्नियम्येति। इंद्रियग्रामंइंद्रियसमु दायंसन्नियम्यविषयेभ्यउपसंहृत्य। सर्वत्रसमबुद्धयः। षष्ठाध्यायोक्तदिशासम्यज्ज्ञानवंतः। सर्वभूतहितेरताश्चसंतःपर्युपासतइत्यन्व

यः । अत्राक्षरत्वादिविशेषणंमोक्षदानशक्तिद्योतनाय । तेमामेवप्राप्नुवंतीति ॥ ४ ॥ अव्यक्तोपासकानामपित्वत्प्राप्तिरूपमोक्षसत्वेकथ त्वदुपासकानामुत्तमतेत्यतआह । क्लेशइति । अव्यक्तेविष्णुंविनाकृतश्रीतत्वेआसक्तचित्तानांतेषांक्लेशः अधिकतरः अत्यंताधिकः कथमि त्यतआह । अव्यक्ताहीति । गतिशब्दोगम्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्यामार्गपरः । अव्यक्तशब्दस्तदुपासनंलक्षयित्वातद्वारकलक्षकः । अ व्यक्तोपासनद्वारकोभगवत्प्राप्तिमार्गःदुःखंयथाभवतितथादेहवद्भिरवाप्यतेहि । प्रागुक्तपरिशब्दार्थपूर्वकमुपासनं । इंद्रियग्रामातिनियम नंषष्ठोक्तप्रकारेणसर्वत्रसमबुद्धित्वं । सर्वभूतहितकरत्वंमुमुक्षाचारंचविनानदेवीप्रसादः । तेनविनानेश्वरप्रसादः । तेनविनानतत्प्राप्तिरि तितदुपास्तिद्वारकभगवत्प्राप्तिमार्गस्यक्लेशतरत्वंध्येयं ॥ ५ ॥ मदुपासनेनतथाक्लेशइत्याह । येत्विति । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यद्योतकस्तुशब्दः ।

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां । अव्यक्ताहिगतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥
येतुसर्वाणिकर्माणि मयिसंन्यस्यमत्पराः । अनन्येनैवयोगेन मांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥

येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यसर्वस्वतंत्रोहरिरेवमयिस्थित्वास्वपूजात्वेनकर्माणिस्वाधीनकर्त्रामयाकारयतीत्यनुसंधायसमर्प्येतिवा । म त्पराः अहमेवोत्तमइतिजानंतः अनन्येनैवयोगेनअव्यक्तोपासनांविनाकृतेनध्यानेन । केवलमद्विषयध्यानेनापीतियावत् । मांध्यायंतउपास ते । अत्रउपासतइत्युक्त्यापर्युपासतइत्युक्ताव्यक्तोपासनमिवनातिशयितोपासनं । अतीवेंद्रियनियमनादिकंमत्प्रसादेनापेक्षितमितिनक्लेशइ तिसूचितं तथानचिरादित्यनेनाव्यक्तापरोक्षेयावान्प्रयासस्तावतायदिमामुपासतेतदूनेनवातदामदपरोक्षमेवभवतीत्यतोपिनक्लेशइतिसूचि तं । तेषामहंसमुद्धर्ताभवामीत्यनेनेंद्रियसंयमाद्यूनभावेपिदेवीवद्देवोनोपेक्षतेकिंतुतानिसाधनानिभक्तिमतःस्वयमेवाप्रयत्नेनददातीतिचाति

सौकर्यंभक्तानांभगवदुपासनेइतिभावः । यद्वाक्लेशोधिकतरइतिश्लोकेअव्यक्तोपास्तिमार्गस्यक्लेशतरत्वोक्त्यैवसुष्ठ्वाचारादेरूनत्वेपिमत्प्रसा
दोभवत्येवेत्यक्लेशत्वान्मदुपास्तिमार्गएवश्रेष्ठइतितात्पर्यंगत्योक्तप्रायत्वाद्धेत्वंतरेणापिभगवदुपास्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह । येत्विति । पूर्वार्धे
स्यप्रागिवार्थः । अनन्येनैवअन्यशब्दोलक्ष्म्याद्यन्यदेवतावाचीसन्तन्निष्ठस्वातंत्र्यापरिवारत्वविषयपरःसनभवतीत्यनन्यःतेनयोगेनध्या
नेनभगवदधीनतयातत्परिवारत्वेनलक्ष्मीब्रह्मादिसहितेनध्यानयोगेनेतियावत् । अंगावबद्धास्तुइत्यादिसूत्रात्मांध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥
तेषांमय्यावेशितचेतसामहंमृत्युसंसारसागरात्मृत्युरूपसंसारसमुद्रान्नचिराच्छीघ्रंसमुद्धर्ताभवामीत्यर्थः । अत्रनचिरादित्युक्त्याश्रियासह

तेषामहंसमुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामिनचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां ॥ ७ ॥
मय्येवमनआधत्स्व मयिबुद्धिंनिवेशय । निवसिष्यसिमय्येव अतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥

भगवदुपासनेद्वयोरपिपरमप्रसादसंभवेनअचिरान्मोक्षोभवति । पृथगव्यक्तोपासनपक्षेतुपूर्वंकिंचिद्भगवदुपासनंकृत्वाबहुकालंपृथक्श्रिय
मुपास्यपुनःश्रियासहभगवदुपासनंतुनिरंतरंकार्यं । ततोमुक्तिरितिचिरेणैवभवतीत्यतोऽचिरेणमुक्तिहेतुत्वाच्चभगवदुपासनमेवाधिकमि
त्युक्तंभवति । तदुक्तं । विष्णुनासहिताध्यातादेवीतुष्टिंपरांव्रजेदित्यादि ॥ ७ ॥ एवमुक्तदिशाभगवदुपास्तेरेवोत्तमत्वात्तदेवकुरु ।
तदशक्तौतत्सिद्ध्यर्थंउपायांतराणिसंपादयेत्याह । मयीत्यादिचतुष्टयेन । मय्येवमनआधत्स्वआधेहिमामुपास्स्वेतियावत् । तदलाभे
मयिबुद्धिंनिवेशय । मद्विषयंज्ञानंसंपादय । अतऊर्ध्वंमत्संपत्त्यनंतरंमय्येवनिवसिष्यसिनिर्दुःखानंदानुभवात्मिकांस्थितिंप्राप्स्यसि ॥८॥

अथेत्यर्थांतरे । स्थिरंयथातथामयिचित्तंसमाधातुंनशक्नोषि । ततोमनःसमाधानाशक्तत्वात्पुनःपुनःप्रत्याहारेणभगवन्मनःसमाधानरूपाभ्यासलक्षणोपायेनमामाप्तुंज्ञातुमिच्छ ॥ ९ ॥ अभ्यासेप्यशक्तोसितदामत्प्रीत्यर्थंमद्विषयकर्मानुष्ठानमेवपरमप्युत्तमंयस्यसतथाताद्दशोभव । तावताकथमिष्टसिद्धिरित्यतआह । मदर्थमिति । कुर्वन्नपीत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेतिप्राग्वत् । एतदपिसर्वाण्यपिजपार्चनादीनिकर्माणिमदुद्देश्यकानिमत्प्रीत्यर्थकानीत्यनुष्ठानमपिकर्तुमशक्तोसि । तर्हिदेवतांतरोद्देशेनकर्माणिकृत्वांतेमयिसमर्पणरूपंमद्योगं । मत्कर्मव

अथचित्तंसमाधातुं नशक्नोषिमयिस्थिरं । अभ्यासयोगेनततो मामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥
अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभव । मदर्थमपिकर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०॥
अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुंमद्योगमाश्रितः । सर्वकर्मफलत्यागं ततःकुरुयतात्मवान् ॥ ११ ॥
श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते । ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरं ॥१२॥

त्त्वेउपायंअंतेमयिसमर्पणंसर्वकर्मणांवैष्णवत्वेनकरणेयउपायस्तमाश्रितोभव । ततोमद्योगात्यतात्मवान्नियतमनस्कःसर्वकर्मफलत्यागंकुर्वित्यर्थः । सर्वप्रकारेणापिमदुपासनमेवतदुपलक्षितैःसर्वैःकार्यमितितात्पर्यार्थः ॥ ११ ॥ मयीत्यादिनोक्तध्यानालाभेज्ञानंतदलाभेभ्यासयोगइत्येतत्समर्थयते । श्रेयोहीति । अज्ञानपूर्वकादभ्यासाज्ज्ञानंश्रेयः । ज्ञानमात्राज्ज्ञानपूर्वकध्यानंश्रेयः । तस्माद्ध्यानाज्ज्ञानपूर्वकसकामध्यानादित्यर्थः । एताद्दशसकामध्यानात्कर्मफलत्यागोपलक्षितताद्दशनिष्कामध्यानंश्रेयइतिध्येयं । फलत्यागात्कर्मफल

त्यागोपलक्षितनिष्कामध्यानादित्यर्थः । अपरोक्षज्ञानंश्रेयइतियोज्यं । अनंतरंशांतिर्मोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ येतुसर्वाणिकर्माणीत्युक्तं तदुपलक्षितधर्मांतरोक्त्याप्रपंचयति । अद्वेष्टेत्यादिना । अद्वेष्टाअप्रियमकुर्वन् । क्लेशस्थानंनिरूप्यततोरक्षितामैत्रः । करुणःकृपावान् । निर्ममःममेदमितिस्वातंत्र्यबुद्धिहीनः । निरहंकारः । अविद्यमानात्मगुणाभिमानमोहहीनः । हेयतयादुःखसमंवैषयिकसुखंयस्यससमदुःखसुखः । क्षमीसहिष्णुः ॥ १३ ॥ संतुष्टःअलंबुद्धिमान् । योगीकर्मध्यानरूपज्ञानोपायवान् । यतात्माविषयेभ्यउपसंहृतचित्तःदृढनिश्चयः अप्रामाण्यशंकाशून्यतत्वनिश्चयवान् । मय्यर्पितेमनोबुद्धीयस्यसतथोक्तः ॥ १४ ॥ किंचयस्माल्लोकोनोद्विजतेनबिभेतिलोकस्यभय

अद्वेष्टासर्वभूतानां मैत्रःकरुणएवच । निर्ममोनिरहंकारः समदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥
संतुष्टःसततंयोगी यतात्मादृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥
यस्मान्नोद्विजतेलोको लोकान्नोद्विजतेचयः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयंःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥
अनपेक्षःशुचिर्दक्ष उदासीनोगतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागी योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥

हेतुर्योनभवति । यश्चसर्वमीशाधीनंबुद्ध्वालोकाज्जनात्नोद्विजते । यश्चहर्षामर्षभयोद्वेगैः । हर्षोनामसदाधर्षायमनःप्रवृत्तिः । अमर्षोरोषः । उद्वेगोमनःकंपविशेषःतैर्मुक्तोहीनः । सचेत्यत्रभक्तइत्यनुषज्जते । मेप्रियः ॥ १५ ॥ किंचअनपेक्षोभगवत्प्रीत्यन्यत्रकाप्यपेक्षाहीनः । शुचिःबाह्यांतरशुद्धिमान् । दक्षःभगवत्कर्मकरणेपटुःउदासीनःकर्तव्योपकारापकारयोरुपेक्षकः । गतव्यथःपरकृतापकारैरप्राप्तमनःक्लेशः । सर्वारंभपरित्यागीत्यस्यअवैष्णवसर्वारंभपरित्यागीसर्वारंभाभिमानत्यागीसर्वारंभफलत्यागी । भगवतिसर्वारंभसमर्पणरूपत्याग

वानितिचतुर्थार्थः ॥१६॥हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तइत्युक्तेनिष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्याकालांतरेहर्षादिमानितिशंकास्यात्।तन्निरासायतद्व्यन
क्ति। योनहृष्यतीत्यादिना। नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोरितिसूत्रेणक्रियासातत्यरूपक्रियाप्रबंधेविहितलट्प्रत्ययांतत्वेनहृष्यती
त्यादेर्यावज्जीवंहृष्यतीत्यादिरर्थः। नहृष्यतिनद्वेष्टीत्यादिरूपेणनञ्संबंधेसतिकदापिनहृष्यतीत्यादिरर्थोभवतीतिभावः। उदाहृतंचवृत्तौ
तार्तीयतृतीयपादे। यावज्जीवमन्नमदादित्यादि। सर्वारंभपरित्यागीतिसामान्यतउक्तं। विशिष्योक्त्याव्यनक्ति। शुभाशुभेति। ज्ञान
भक्तिवैराग्याद्यन्यशुभत्यागीत्यर्थः। अतएवतदन्यन्नकांक्षतीत्यर्थोनकांक्षतीत्यस्यज्ञेयः। एवंलोकान्नोद्विजतइत्यस्यापि। हर्षामर्षभयमु

योनहृष्यतिनद्वेष्टि नशोचतिनकांक्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यःसमेप्रियः॥ १७॥
समःशत्रौचमित्रेच तथामानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समःसंगविवर्जितः॥ १८॥
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टोयेनकेनचित्। अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः॥ १९॥

क्तइत्यनेनापौनरुक्त्यंध्येयं। उक्तशंकानिरासार्थत्वादिति॥ १७॥ किंचसमःशत्रौचमित्रेचेत्यादिपूर्वंसमदुःखसुखइतिसामान्येनोक्तं।
तद्विशिष्योक्त्याव्यनक्ति। शीतोष्णेत्यादि। शीतोष्णादिविषयजन्यसुखदुःखेषुसमःउत्सेकानुत्सेकहीनः। संगविवर्जितःफलस्नेहहीनः
॥ १८॥ किंचतुल्यनिंदास्तुतिःहेयत्वेननिंदायाःतुल्यास्तुतिर्यस्यसतथा। अनिकेतःअनियतवासः। अकारवाच्यभगवदाश्रयोवा।
स्थिरमतिःकुतर्कैरचंचलज्ञानः। योमद्भक्तःभक्तिमानितिभक्तेर्बहुवारोक्तिरद्वेष्टेत्यादिनोक्तेषुधर्मेषुभक्तेराधिक्यज्ञापनाय। अत्रसुखादिषु
साम्यंहर्षादिराहित्यंचप्रायेणेतिज्ञेयं। प्रायःसुखादिषुसमःप्रायोहर्षादिवर्जितइत्यादेः। संतुष्टःसततमित्यस्यसंतुष्टोयेनकेनचिदित्येतद्व्या

ख्यानरूपमित्यपौनरुक्त्यं ॥१९॥ अद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादावद्वेषादिकंयत्पृथक्प्रीतिमात्रसाधनमुक्तं । समेप्रियःसचमेप्रियःइत्यादिनात
त्सर्वंमिलितंयत्रास्तिसतुमेत्यंतंप्रियइतिप्रागुक्तंपिंडीकृत्योपसंहरति । येत्विति । धर्म्यामृतंधारकत्वाद्धर्मोविष्णुस्तदुपासनांगत्वादुपचारेण
धर्मसाधनंधर्म्यं । अमृतशब्दितमुक्तिसाधनममृतं । धर्म्यंचतदमृतंचधर्म्यामृतं । यथोक्तमद्वेष्टेत्यादिनोक्तमद्वेषादिकंप्रीतिसाधनंसमस्तं ।
श्रद्दधानाः । आस्तिक्यवंतः । मत्परमाःमदुत्तमताज्ञानिनःसंतोयेपर्युपासतेसम्यगनुतिष्ठंतितेभक्ताःअतीवमेप्रियाःइत्यर्थः ॥ २० ॥ इति
श्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीमद्राघवेंद्रयतिकृतेभक्तियोगोनामद्वादशोध्यायः ॥१२॥ ॥ पूर्वषट्कद्वयोक्तार्थसंग्रहपरोयमध्यायः । तथाहि । यत्प्र

येतुधर्म्यामृतमिदं यथोक्तंपर्युपासते । श्रद्दधानामत्परमा भक्तास्तेतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥
ॐतत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीता० भक्तियोगोनामद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ।
प्रकृतिंपुरुषंचैव क्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानंज्ञेयंचकेशव ॥ १ ॥ भगवानुवाच ।
इदंशरीरंकौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञमितितद्विदः ॥ २ ॥

थमषट्के त्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनाप्राचुर्येणज्ञानसाधनमाषष्ठसमाप्तेरुक्तं । यच्चतत्रद्वितीयेध्यायेनत्वेवाहमित्यादिनाऽनादिनित्यत्वादिना
जीवस्वरूपमुक्तं । यच्चद्वितीयषट्केभगवत्स्वरूपमुक्तं । यदपिसप्तमेभूमिरापइत्यादिनाक्षेत्रशब्दितंभगवदावासस्थानमुक्तं । तद्विकीर्णतयोक्तं
सर्वंबुद्ध्यारोहार्थंसंक्षिप्यास्मिन्नध्यायेप्रश्नपूर्वकंप्रदर्श्यते । प्रकृतिमित्यादिना । पुरुषंजीवं । ज्ञानंज्ञानसाधनं ॥ १ ॥ ननुभगवत्स्वरूपज्ञा
नस्यैवपूर्वोक्तदिशामुक्तिहेतुत्वात्तत्स्वरूपोक्तिर्युक्ता । क्षेत्रस्वरूपंमहाभूतानीत्यादिनाकिमर्थमत्रोच्यतइतिचेन्न । क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टभगवज्ज्ञा

नोपयोगित्वात्क्षेत्रोक्तिरितिक्षेत्रोद्देशपूर्वंभगवतःक्षेत्रज्ञत्वमाह । इदमिति । कौंतेयइदंशरीरंअव्यक्तमहदहंकारादिकंभगवदावासस्थान त्वात्क्षीयतेस्थीयतेऽत्रभगवतेतिव्युत्पत्त्याक्षेत्रमित्यभिधीयते । एतदव्यक्तादिकंक्षेत्रशब्दितंयोवेत्तिजानातितंतद्विदःक्षेत्रविदःक्षेत्रज्ञमिति प्राहुरित्यर्थः । शरीरशब्दस्याव्यक्तादिपरत्वंचस्वपरिणामदेहादिवियोगद्वाराजीवस्यहिंसादिहेतुत्वात्शरूशॄहिंसायामितिधातोःभगवतामे र्यत्वादीरंच । ईरप्रेरणइतिधातोः । शरूचतदीरंचेतिशरीरमितिव्युत्पत्तेरितिज्ञेयं । तेनसंघातश्चेतनेतिसंघातपदेनक्षेत्रविकारेष्वेकदेशत्वेनो क्तशरीरस्यकथंसमस्तक्षेत्रत्वमुच्यतइतिशंकानिरस्ता ॥ २ ॥ जीवस्यापिकिंचित्क्षेत्रज्ञानात्सर्किक्षेत्रज्ञइत्यतआह । क्षेत्रज्ञंचेति । सर्वक्षेत्रे ष्वव्यक्तादिषुक्षेत्रज्ञंतुमांविद्धि । नजीवं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानंतज्ज्ञानंममसम्यग्ज्ञानंमतमित्यर्थः । अत्रसर्वक्षेत्रेष्वित्युक्तिरिदंशरीरमित्यत्र

क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धि सर्वक्षेत्रेषुभारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ ३ ॥
तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्च यद्विकारियतश्चयत् । सचयोयत्प्रभावश्च तत्समासेनमेशृणु ॥ ४ ॥

शरीरपदोक्ताव्यक्तादेःक्षीयतेत्रेश्वरेणेतिव्युत्पत्त्याक्षेत्रपदवाच्यत्वमितिसूचनाय ॥ ३ ॥ क्षेत्रादिस्वरूपंवक्तुंप्रतिजानीते । तत्क्षेत्रमिति । तत्क्षेत्रंयद्भगवन्निवासस्थानतयाक्षेत्रपदोक्तं । देहद्वाराजीवहिंसाहेतुतयाईश्वरप्रेर्यत्वहेतुनाचशरीरपदेनप्रकृतंअव्यक्तादि । यच्चयत्स्वरू पंयादृक्यत्प्रकारंयद्विकारि । कर्मधारयात्मतुप् । येनविकारेण(सं)युक्तं । यतःयादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मयुक्तात्पुरुषात् । यत् । इणःशत्रं तंरूपं । गतिमत् । प्रवर्ततइतियावत् । सचप्रवर्तकःयःयत्स्वरूपःयत्प्रभावःयादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मेतरसामर्थ्यवान्तत्सर्वंसमासेनसंक्षेपेणमे सकाशाच्छृणुश्रुत्वानिष्ठांकुरु ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रोतृविश्वासजननायोच्यमानंप्रामाणिकमित्याह । ऋषिभिरिति । तदित्यनुषज्जते । यच्छृण्वित्युक्तंक्षेत्रादिस्वरूपंतदृषिभिर्बहुधागीतं । गैशब्दे । उक्तमित्यर्थः । विविधैःछंदोभिर्वेदैः । प्रत्येकंगीतमितिसर्वत्रानुषज्जते । हेतुमद्भिःन्यायोपेतैःब्रह्मसूत्रपदैश्चविनिश्चितमेवशृण्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥ क्षेत्रंयच्चयादृक्चतच्छृण्वितिप्रतिज्ञातमाह । महाभूतानीति । पंचमहाभूतानि । महत्तत्वमप्यहंकारशब्देनगृह्यते । बुद्धिरंतःकरणविशेषः । अव्यक्तंत्रिगुणात्मकंप्रधानं । इंद्रियाणिदशैकंचेतिज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियमनोभेदेनैकादशेंद्रियाणि । इंद्रियगोचराःश्रोत्रादिविषयाःशब्दाद्याःपंचच । एतत्क्षेत्रंसमासेनसंक्षेपेणमहाभूतत्वादिप्रकारोपेतमुदाहृतमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ क्षेत्रंयद्विकारीतिप्रतिज्ञातक्षेत्रवि

ऋषिभिर्बहुधागीतं छंदोभिर्विविधैःपृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितं ॥ ५ ॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेवच । इंद्रियाणिदशैकंच पंचचेंद्रियगोचराः ॥ ६ ॥
इच्छाद्वेषःसुखंदुखं संघातश्चेतनाधृतिः । एतत्क्षेत्रंसमासेन सविकारमुदाहृतं ॥ ७ ॥

कारानाह । इच्छेति । संघातोदेहः । चेतनाचेतसोव्याप्तिः । धृतिर्धैर्यं । एतत्प्रागुक्तंक्षेत्रंइच्छादिविकारोपेतंसंक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । महाभूतादिक्षेत्राभिमानिनः । तद्विकारेच्छाद्यभिमानिनश्चावश्यंज्ञेयत्वादुच्यंते । आकाशाभिमानीविघ्नेशः । वायुमानीमुख्यवायुजोमरीचिनामा । अग्निमानीवह्निः । अबभिमानीवरुणः । भूमिमानिनीधरादेवी । अहंकारःशिवः । महान्ब्रह्मा । बुद्धिरुमा । अव्यक्तंश्रीदेवी । इंद्रियेषुमनोभिमानिनःस्कंदेंद्रानिरुद्धाः । श्रोत्रंचंद्रः । त्वक्वायुसुतोमरुत् । चक्षुःसूर्यः । जिह्वावरुणस्यरूपांतरं । घ्राणमश्विनौ । वागग्निःहस्तौवायुसुतौमरुतौ । पादौतुविष्णुनाविष्टौशचीसुतौयज्ञशंभुनामकौ । पायुर्यमः । उपस्थःशिवःमनुश्च । इंद्रियगोचरेषुशब्दस्पर्शरूपर

सगंधाभिमानिनःशिवपुत्राःपंचज्ञेयाःविकारेषु। इच्छाश्रीर्भारतीच। द्वेषदुःखाभिमानिनौकलिद्वापरौ। सुखंमुख्यवायुः। धृतिःसरस्वतीभारतीच। चेतनाश्रीः। संघातमानिनोन्येचेतनाःज्ञेयाः। अभिमानिनांप्रागुक्तव्युत्पत्त्याभगवन्निवासत्वादेवक्षेत्रनामत्वं। क्षेत्रविकारित्वमपिमहदादिभ्योतिशयेनविकारितयास्थितत्वादितिज्ञेयं ॥७॥ एवंप्रतिज्ञातार्थषट्कमध्येयच्चयादृक्यद्विकारीतित्रयमुक्त्वायतश्चयदितिवक्ष्यन्ततःप्राक्सचयोयत्प्रभावश्चेतिप्रतिज्ञातार्थद्वयंज्ञेयं यत्तदित्यादिनावक्तुंनयादृशतादृशेनश्रवणेनतदनुभवारूढंभवतीतिभावेनवक्ष्यमाणज्ञेयद्वयभूतभगवज्ज्ञानस्यसाधनान्याह। अमानित्वमित्यादिपंचकेन। अमानित्वमात्मनश्लाघनराहित्यं। आत्माल्पत्वंज्ञात्वापिमहत्वप्र

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं। आचार्योपासनंशौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥
इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥ ९ ॥
असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

दर्शनंदंभः। तद्राहित्यमदंभित्वं। क्षांतिःसहिष्णुत्वं। आर्जवंसन्मार्गेमनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यं। आचार्योपासनंज्ञानिनांसेवा। शौचंबाह्यांतरशुद्धिः। शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा। मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरमितिस्मृतेः। स्थैर्यंभयादिनास्वधर्मादचलनं। आत्मविनिग्रहःविशेषेणमनसोनियमनं ॥ ८ ॥ इंद्रियार्थेषुवैराग्यंशब्दादिषुरागाभावः। अनहंकारःअविद्यमानात्मगुणाभिमानमोहाभावः। जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुदर्शनमितिवा। दुःखस्वरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवा। अनुक्षणमनुसंधानमित्यर्थः ॥ ९ ॥ पुत्रदारगृहादिषुअसक्तिःस्नेहाभावः। अनभिष्वंगःअतिपक्वस्नेहाभावः। इष्टानिष्टोपपत्तिषु। उपपत्तिःप्राप्तिः

तत्रनित्यंसमचित्तत्वंहर्षविषादयोरभावः ॥ १० ॥ अनन्ययोगेनरमाब्रह्मादिस्वातंत्र्यासंबंधेनतद्विषयिणीतियावत् । अतएवाव्यभि
चारिणीमयिभक्तिः । विविक्तदेशसेवित्वंजनसंमर्दहीनशुद्धस्थानस्थितिः ॥ ११ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंआत्मानमधिकृत्यस्थिते
ज्ञानेनियतत्वं । तत्वज्ञानार्थदर्शनं । अपरोक्षज्ञानार्थंशास्त्रपर्यालोचनं । एतदमानित्वमित्यादिनोक्तंविंशतिधर्मजातं । ज्ञानमितिज्ञा
यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याज्ञानसाधनंप्रोक्तं । अतोन्यथायदस्तितदज्ञानंज्ञानसाधनंनेत्यर्थः । यद्वाज्ञानशब्दःभावव्युत्पत्त्यासंवित्परश्च ।
तत्वज्ञानार्थस्यतत्वज्ञानविषयस्यविष्णोर्दर्शनंअपरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतद्भगवद्विषयापरोक्षज्ञानंज्ञानमितिप्रोक्तं । अतोन्यथायत्तज्ज्ञा

मयिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परंब्रह्म नसत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥

नंनभवतीतिइहज्ञानशब्दोज्ञानतत्साधनोभयपरः । तत्वज्ञानार्थदर्शनमित्ययमप्युक्तदिशाशास्त्रपर्यालोचनरूपज्ञानसाधनपरःअपरोक्षज्ञान
परश्च । ततश्चैतच्छब्देनोभयंपरामृश्यज्ञानशब्देनभावकरणोभयव्युत्पत्त्याज्ञानसाधनत्वज्ञानत्वयोर्विधानंयुक्तमितिज्ञेयं ॥ १२ ॥ एवंज्ञा
नंज्ञानसाधनंचोक्त्वाधुनासचयोयत्प्रभावश्चेतिप्रतिज्ञातज्ञेयस्वरूपंतत्प्रभावंचप्रतिज्ञापूर्वमाह । ज्ञेयमित्यादिना । आदरजननायतज्ज्ञानस्य
फलमाह । यज्ज्ञात्वेति । सचयइतिप्रतिज्ञातज्ञेयस्वरूपोक्तिः । परंब्रह्मेति । नामोक्त्यातत्स्वरूपस्यावगतेःअहमेवेतिवक्तव्येअक्षरंब्रह्मपरम
मितिअष्टमोक्तदिशाब्रह्मस्वयमेवेतिसिद्धमितिभावः । सचयत्प्रभावइत्युक्तमाह । अनादिमदित्यादिना । आदिरेषामस्तीत्यादिमंतिदेहं

द्रियादीति। ततोबहुव्रीहिः। प्राकृतदेहेंद्रियगुणकर्मादिहीनमित्यर्थः। भगवान्क्षेत्रांतर्गतोभूत्वाक्षेत्रज्ञइत्युच्यतेकिमित्यतोनेत्याह। नेति। तद्ब्रह्मसद्व्यक्तशब्दितकार्यजातांतर्गतंनेत्युच्यते। असदव्यक्तशब्दितकारणांतर्गतंनेत्युच्यते। व्यक्ताव्यक्तविलक्षणइतिस्मृतेः। यद्वामूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्नसत्तन्नासदुच्यते। इतिस्मृत्युक्तदिशामूर्तंनामूर्तंचनेत्युच्यतइतिनेतिनेतीत्यादिश्रुतावित्यर्थः॥१३॥ पुनस्तत्प्रभावमाह। सर्वतइति। कथंजगद्विलक्षण्यंहरेरित्यतोवाह। सर्वतइति। तत्प्रागुक्तंपरंब्रह्मसर्वतःसर्वावयवेषुपाणिपादंद्वंद्वैवकद्भावःप्राण्यंगत्वात्। तेनतच्छक्तिर्लक्ष्यते। पाणिपादादिशक्तिमत्सर्वेप्यवयवाःस्वस्वेतरावयवशक्तिमंतइत्यर्थः। शुक्लकृष्णकेशावतारयोर्बलरामकृष्णयोःपाणिपादादिशक्तेर्दर्शनात्। एवंसर्वतःसर्वावयवेषुचक्षुरादिशक्तिमदित्यर्थः। सर्वतःसर्वावयवेषुश्रुतिमच्छ्रोत्रेंद्रियशक्तिमत्। सर्वेंद्रियाणांविषयान्कर्माणि

सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं। सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १४ ॥
सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं। असक्तंसर्वभुक्चैव(भृच्चैव) निर्गुणंगुणभोक्तृच ॥ १५ ॥

चसर्वेंद्रियैःवेत्तिकरोतिचेतियावत्। लोकेजगतिसर्ववस्तुआवृत्यतिष्ठतिव्याप्यवर्तते। यद्वासर्वतःसर्वत्रदेशेस्थितंतद्ब्रह्मपाणिपादाक्षिशिरःप्रभृत्यवयवोपेतंसत्लोकेसर्ववस्तुव्याप्यतिष्ठतिइति। अणोरणुतरैःपाणिपादाद्यवयवोपेतैःअनंतरूपैःसर्वत्रस्थितंसत्व्याप्तरूपेणचसर्वमपिव्याप्यवर्ततेब्रह्मेतिभावः॥१४॥ किंचसर्वेंद्रियगुणाभासंतद्ब्रह्मसर्वाणींद्रियाणिगुणान्शब्दादिविषयांश्चाभासयतिप्रत्याययतिप्रत्येतिवासर्वेंद्रियगुणाभासं। भास्दीप्तौइत्यतःपचाद्यच्। प्राकृतानांभिन्नानांचेंद्रियाणामभावात्सर्वेंद्रियविवर्जितं। असक्तंनिर्लेपं। सर्वंभुंक्तइतिसर्वभुक्। सर्वसंहर्तृइतिवासर्वसारभोक्तृइतिवार्थः। सर्वभृच्चेतिपाठांतरं। गुणभोक्तृचसर्वकल्याणगुणभोक्तृचेत्यर्थः॥१५॥

किंचभूतानांसर्वप्राणिनांबहिरंतश्चपरंब्रह्मतिष्ठतीत्यनुषज्यते । अन्यथाभावराहित्यादचरं । सर्वदेशेषुचरणाद्गमनाच्चरं । सूक्ष्मत्वादप्रतिघत्वात्तद्ब्रह्माविज्ञेयंअग्राह्यमिंद्रियाविषयः सर्वगतत्वाद्दूरेअंतिकेसमीपेचस्थितंतत् ॥ १६ ॥ किंचभूतेषुनानाविधप्राणिष्वविभक्तमेवविभक्तमिवस्थितं । अज्ञानांतथाप्रतीतमितियावत् । भूतभर्तृभूतानांभर्तृधारणपोषणकर्तृतद्ब्रह्मज्ञेयं । ग्रसिष्णुप्रलयेसर्वभक्षकं । प्रभविष्णुसृष्टिकालेसर्वोत्पादकंच ॥ १७ ॥ किंचतद्ब्रह्मज्योतिषांसूर्यादीनामपिज्योतिःप्रकाशशक्तिप्रदं । तमसःअव्यक्तान्मृत्योःअज्ञानाद्वापरमतिक्रांतंउच्यते । तमसःपरस्तादितिश्रुत्यादावित्यर्थः । ज्ञानंप्रकाशस्वरूपं । ज्ञेयंस्वेनज्ञातव्यरूपंस्वप्रकाशमित्यर्थः । जीवा

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ १६ ॥ अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिवचस्थितं । भूतभर्तृचतज्ज्ञेयं ग्रसिष्णुप्रभविष्णुच ॥ १७ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते । ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्यविष्ठितं ॥ १८ ॥

नांस्वप्रकाशत्वेपितस्येशाधीनत्वात् । अस्यान्यानपेक्षितत्वात् । स्वकर्मकत्वस्य(क्रियात्वकर्मत्वयोरेकत्रविरोधेन)दुर्घटत्वाच्चतदुक्तिर्भगवतोमहिमेतियत्प्रभावइत्यस्योत्तरंभवतीतिभावः । ज्ञानगम्यमपरोक्षज्ञानेनमुक्तौप्राप्यं । सर्वस्यहृदिविष्ठितंविशेषेणस्थितं । सर्वगतत्वेन दूरस्थमंतिकेचतत्सर्वमावृत्यतिष्ठतीत्युक्तावपिहृद्यल्पदेशेस्थित्युक्तिर्युक्ता । ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्ननिचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति ॐ । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यादिसूत्रेणाणुरूपेणावस्थितेरुक्तत्वात् । अतएवचरमित्युक्तिरप्युपपन्नेतिभावः ॥ १८ ॥

उक्तमुपसंहृत्यतज्ज्ञानंस्तौति । इतिक्षेत्रमिति । महाभूतानीत्यादिनाक्षेत्रं । इच्छेत्यादिनातद्विकाराश्चेत्यपिग्राह्यं । ज्ञानशब्दोत्रज्ञप्तित
त्साधनोभयपरः । अमानित्वमित्यादिनाज्ञानसाधनस्यतत्वज्ञानार्थदर्शनमित्यत्रभगवदपरोक्षज्ञप्तेश्चोक्तत्वात् ।ज्ञेयंयत्तदित्यादिनाज्ञेयं
चोक्तंसमासतःसंक्षेपेण ।मद्भावायमयिस्थितयेउपपद्यतेयोग्योभवति।यद्यप्यत्रज्ञेयेब्रह्मणिप्रतिपादितेकेनसाधनेनेदंबुद्ध्यारूढंभवेदित्या
कांक्षायांज्ञेयमित्यादिकंपूर्वमुक्त्वाअमानित्वमित्यादिकंतज्ज्ञानसाधनंपश्चाद्वाच्यं । तथापिसाधनस्येच्छादिरूपक्षेत्रविकारेष्वंतर्भाव
ज्ञापनार्थत्वात् । यत्प्रभावपदोक्तप्रेरकत्वस्यालौकिकप्रमेयस्यबुद्ध्यारोहेसाधनानामप्युपयोगाच्चसाधनानंतरमेवयत्प्रभावश्चेत्यस्यवा
च्यत्वात्तत्प्रसंगेनज्ञेयस्यापिपश्चादेवोक्तिः । नन्वथापिउद्देशक्रमानुसारेणयतश्चयदित्येतत्प्रथममुक्त्वासचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पश्चाद्वक्त

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः । मद्भक्तएतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥
प्रकृतिंपुरुषंचैव विद्ध्यनादीउभावपि । विकारांश्चगुणांश्चैव विद्धिप्रकृतिसंभवान् ॥ २० ॥

व्यमित्येतदप्यनेनैवनिरस्तं । विकारांतर्भावज्ञापनायेच्छाद्युक्त्यनंतरममानित्वादेर्ज्ञानसाधनस्योपोद्धातप्रक्रिययापूर्वमेववाच्यत्वेनत
दनंतरमेवोक्तदिशासचयोयत्प्रभावश्चेत्युक्तस्यवाच्यत्वात् । बहुत्वाच्चसचयोयत्प्रभावश्चेत्येतदुक्त्यपेक्षयायतश्चयदित्येतदुक्तेरल्पत्वात्त
त्सर्वोक्त्यनंतरंपश्चाद्यतश्चयदित्यस्योक्तिः ॥ १९ ॥ एवमुक्तदिशायतश्चयदितिप्रतिज्ञातप्रेरकस्वरूपस्यप्रभावोक्त्यनंतरंवाच्यत्वसि
द्धौप्रेरकज्ञानस्यप्रेर्यज्ञानसापेक्षत्वात्प्रेरणीयंसप्रकारंपुरुषादिरूपंक्षेत्रंतावदाह । प्रकृतिमिति । नचैतत्क्षेत्रमितिश्लोकेनप्रतिज्ञातमितिशं
क्यं । यादृक्चेत्यनेनप्रतिज्ञातत्वात् । तर्हिमहाभूतानीत्याद्युक्त्यवसरेप्रागेववाच्यमितिनशंक्यं । वक्ष्यमाणप्रेरकस्वरूपोक्त्युपयोगित

यापेक्षितप्रेर्यस्वरूपस्यात्रावश्यंवाच्यत्वात्प्रागप्युक्तौगौरवापत्तेरितिभावः । एवंचप्रकृतिपदेनमहाभूतानीत्यादिनाप्रागुक्तपंचविंशति तत्वानिगृह्यंते । विकारशब्देनचप्रागुक्तेच्छादयःसर्वेप्रकृतिविकाराः । पुरुषोत्रजीवः । प्रकृतिंपंचविंशतितत्वानिपुरुषंजीवंचउभाव प्यनादीविद्धि । तथाप्रकृतिसंभवान्प्रधानोपादानकानिच्छादिविकारान्सत्वादिगुणांश्चविद्धीत्यर्थः। तथाचेश्वरातिरिक्तःसर्वोपिचेतना चेतनवर्गःप्रेर्यप्रपंचोत्रोक्तोभवति । यद्वाप्रकृतिंचिदचित्प्रकृतीपुरुषंजीवंपरमात्मानंचउभौउभेचेत्यपिसंगृह्यतेअनादीविद्धीत्यर्थः। विका रानिच्छादीन्सत्वादिगुणांश्चप्रकृतिसंभवान्प्रकृत्युपादानकान्विद्धि। गुणानांविकारत्वेपीच्छाद्यपेक्षयाल्पविकारत्वादिच्छादीनामधिक विकारत्वविवक्षयापृथगुक्ताःज्ञेयाः। तात्पर्येतुप्रकृतिपदेनचिदचित्प्रकृत्योःपुरुषपदेनजीवेश्वरयोर्ग्रहणायोभावित्युक्तिरित्युक्तं ॥२०॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुःप्रकृतिरुच्यते । पुरुषःसुखदुःखानां भोक्तृत्वेहेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

प्रकृतिसंभवत्वंविकाराणांव्यनक्ति । कार्येति । कार्यंशरीरं । कारणानींद्रियाणि । जीवस्यदेहेंद्रियकर्तृत्वंतत्रकारणंचित्प्रकृतिरुच्यते । सुखदुःखानांभोक्तृत्वेजीवस्यप्रकृतिविकारसुखदुःखानांस्वीयतयासाक्षात्काररूपेभोगेपुरुषोभगवान्हेतुरुच्यते । अत्रहरेःसर्वहेतुत्वे नजीवगतदेहेंद्रियकर्तृत्वहेतुत्वसत्वेपि । तथादेव्याजीवानांसुखदुःखभोगदानहेतुत्वसत्वेपि । देव्याःसुखदुःखभोगदानेप्रवृत्तिरल्पा । कार्यकारणकर्तृत्वेभोगदानप्रवृत्त्यपेक्षयाधिका । अतःकार्यकारणकर्तृत्वेप्रकृतिर्हेतुरिति । पुरुषस्तुसुखदुःखभोगदानहेतुरितिविशिष्यो क्तिर्युक्ता । अतएवपूर्वापरार्धयोरुच्यतइतिद्विवारमुक्तिः । यद्वाकार्यकारणकर्तृत्वेदेहेंद्रियाणांपरिणामक्रियायांप्रकृतिःप्रधानंहेतुरुच्यते पुरुषोजीवःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेअनुभवेहेतुःकर्तोच्यतेइत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननुप्रकृतिकृतदेहेंद्रियसंबंधेनसुखदुःखादिभोक्ताजीवस्तन्नियामिकेदेवदेव्याविवितियत्तदयुक्तं । देहादिसंबंधादेर्मिथ्यात्वादित्यतआह । पुरुषइति । पुरुषोजीवःप्रकृतिस्थःप्रकृतिकार्यदेहादौस्थितःप्रकृतिजान्गुणान्सुखादीन्भुङ्क्तेहीतिनिर्बाधानुभवसिद्धत्वंसूचयति । तेन तद्विरोधान्नमिथ्यात्वंसुखादेरित्युक्तंभवति । एतेनकार्यकारणकर्तृत्वइत्यत्रजीवदेहस्थत्वस्य । भोक्तृत्वेसुखदुःखानामित्यत्रसुखादिभोगस्योक्तेस्ताभ्यामस्यपौनरुक्त्यमितिनिरस्तं । मिथ्यात्वनिरासायसाक्ष्यनुभवविरोधंमिथ्यावादिनांदर्शयितुंप्रागुक्तस्यैवात्रपुनरभिधानात् । शुद्धस्यजीवस्यप्रकृतिस्थत्वेकिंकारणमित्यतआह । कारणमिति । अस्यजीवस्य ॥२२॥ साध्वसाधुयोन्युत्पत्तौसत्वादिगुणसंगोनिमित्तमात्रकारणं । भगवानेवतुस्वतंत्रकारणमित्याह । उपद्रष्टेति । अनुमंतापुनःपुनःकर्तव्यस्यविशेषेणालोचकः । यद्वाअनुस्वानुकूल्येन

पुरुषःप्रकृतिस्थोहि भुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् । कारणंगुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥
उपद्रष्टानुमंताच भर्ताभोक्तामहेश्वरः । परमात्मेतिचाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २३ ॥

स्वमनोऽविक्षेपकतयेतियावत् । मंता(मत्या)मतिपूर्वइतियावत् । प्रेरयतीत्यनुमंता । तत्रहेतुरुपद्रष्टेति । सर्वेभ्यउपरिवर्तमानः । उत्तमःसन्नितियावत् । द्रष्टाभर्तासर्व(धारकः)भारकःसर्वपोषकइतियावत् । भोक्तासर्वकर्मफलसारभुक् । महाशक्तित्वान्महेश्वरः । परमात्मापरमचेतनः । इतिशब्दोहेत्वर्थःसन्सर्वत्रान्वीयमानःअनुमंतृत्वेउपद्रष्टृत्वाद्भर्तृत्वादित्यादिरूपेणहेत्वर्थकोध्येयः । उपद्रष्टृत्वादिहेतुभ्योनुमंतापुरुषउक्तइति । चशब्दोहेतुसमुच्चये । कोनुमंतापुरुषइत्यतःअस्मिन्देहेप्युक्तइतिउक्तं । देहस्थत्वेनोक्तश्चभगवान्स्वयमेवक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वितिस्वस्यदेहस्थत्वेनप्रागुक्तत्वादितिभावः । एतेनयतश्चयदित्यनेनयादृग्धर्मविशिष्टाद्यत्क्षेत्रंप्रवर्ततेएतन्मेशृण्वितिप्राक्प्रतिज्ञात

मप्युक्तंभवति । उपद्रष्टृत्वादिधर्मविशिष्टात्प्रवर्ततइति ॥ २३ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्धीत्युक्तार्थेबुभुत्सातिशयोत्पादनायतज्ज्ञानफलमाह। यएनमिति । योधिकारीएनंपुरुषंजीवपराख्यद्विविधपुरुषंजडाजडाख्यद्विविधप्रकृतिंचतत्तद्गुणैःसहवेत्तिपरोक्षतोविदित्वापरोक्षतोजानातिसपुमान्सर्वथावर्तमानोपिप्रमादादन्यायप्रवृत्तिमानपिभूयःपुनर्नाभिजायतेमुक्तोभवतीत्यर्थः । तदुक्तंसूत्रे । कामकारेणचैकइति ॥ २४ ॥ परमपुरुषादिदर्शनेसाधनमाह । ध्यानेनेति । केचिच्छ्रवणमननोपेताःध्यानेनात्मनाबुद्ध्यात्मानंभगवंतंआत्मनिदेहेपश्यंति । अन्येसांख्येनयोगेनवेदोक्तभगवत्स्वरूपपरोक्षज्ञानेनध्यानेनचेत्यनुषज्जते । आत्मानंपश्यंति। अपरेश्रवणादिहीनाःकर्मयोगेनचकर्मरूपोपायेनसांख्येनध्यानेनचेत्यनुषज्जते । साधुकर्मानुष्ठानलब्धभगवत्प्रसादजन्यश्रवणमननध्यानैरात्मानंपश्यंति । ध्यानेऽशक्तानांसांख्य

यएनंवेत्तिपुरुषं प्रकृतिंचगुणैःसह । सर्वथावर्तमानोऽपि नसभूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥
ध्यानेनात्मनिपश्यंति केचिदात्मानमात्मना । अन्येसांख्येनयोगेन कर्मयोगेनचापरे ॥ २५ ॥

संपादनद्वाराध्यानसंपादनेन । तत्राप्यशक्तानांकर्मोपायेनश्रवणादिसंपादनेनात्मदर्शनमित्यवस्थाभेदमाश्रित्यायमर्थोभाष्योक्तः । तात्पर्येतुकेचिदृषयःस्वप्रतिभयान्यतःश्रवणेनचहरिंज्ञात्वाआत्मनामनसाआत्मनिहृदयेआत्मानंपरमात्मानंध्यानेनपश्यंति । साक्षात्कुर्वंतिकेचिदित्युक्त्यान्येनारदाद्याःऋषयस्तुबहिरपिपश्यंतिइतिसूचितं । केचिदृषयोनारदाद्याबहिस्त्वपीतिस्मृतेः । ऋषयोंतःप्रकाशाइतिसूत्रभाष्योक्तश्रुतिस्तुनारदाद्यन्यविषयेतिज्ञातव्यं । अन्येदेवास्तुसांख्येनयोगेनस्वप्रतिभाख्यज्ञानरूपोपायेनध्यानेनविनैवविष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभाख्यज्ञानेनबहिरंतश्चविष्णुंपश्यंतीत्यर्थः । अपरेक्षत्रियवराराजानःकर्मयोगेनाश्वमेधादिकर्मरूपोपायेनश्रवणेनस्वप्रतिभ

याचनित्यंभगवंतंस्मरंतोश्वमेधादियज्ञकर्मकालेयज्ञभागार्थमागतमात्मानंपश्यंतीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरल्पत्वादत्रानुक्तिः ॥ २५ ॥ अन्येतुमनुष्यास्तुएवंस्वप्रतिभाबलेनात्मानमजानंतःअन्येभ्यःश्रुत्वामत्वेत्यपिग्राह्यं । उपासतेध्यायंति । ततःपश्यंतिच । तेपिचअल्पतर प्रतिभावंतोपिश्रुतिपरायणाःबहुश्रवणवंतःसंतःमृत्युसंसारंअतितरंत्येवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ कार्योपादानत्वप्रकृत्युपादानकदेहयोगित्वसर्व त्रसमत्वरूपधर्मयुक्ततयाप्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपंपुनरप्याह । यावदिति । नचाप्रतिज्ञातोक्तिदोषःप्रकृतिपुरुषधर्मोक्तेःयाहक्केत्यत्रेश्वरधर्मो क्तेश्चयत्प्रभावइत्यत्रप्रतिज्ञातेंतर्भावात् । यावत्स्थावरजंगमात्मकंसत्वंजीवजातंतत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्चित्प्रकृतिपरमात्मनोःसंयोगाज्जाय

अन्येत्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्यउपासते । तेऽपिचातितरंत्येव मृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥
यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २७ ॥
समंहिसर्वेषुभूतेषु तिष्ठंतंपरमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यंतं यःपश्यतिसपश्यति ॥ २८ ॥

तेप्रादुर्भवतीतिविद्धि । यद्वाउपद्रष्टेत्यादिनासदसद्योनिजन्मसुभगवानेवस्वतंत्रकारणमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति । यावदिति । उक्तएवा र्थः ॥ २७ ॥ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वितिहरेःसर्वशरीरस्थत्वंयदुक्तंतदयुक्तं । तथात्वेधिष्ठानतारतम्यात्तारतम्यं । दुःखिसहाव स्थानाद्दुःखंचस्यादित्यतआह । सममिति । सर्वेषुतारतम्योपेतेषुप्राणिषुतिष्ठंतंपरमेश्वरंअचिंत्यशक्तिकंहरिंसमंन्यूनाधिकहीनंसर्वत्राशेष सद्गुणोपेतं । एवंयःपश्यति । विनश्यत्सुसुखदुःखजनिमृत्यादिदोषवत्सुभूतेषुतिष्ठंतंअविनश्यंतंदुःखादिदोषहीनंयःपश्यतिसपश्यति ।

सएवयथार्थज्ञानवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ साम्यादिज्ञानस्यफलमाह । सममिति । सर्वत्रसमवस्थितंनिर्दोषाशेषसद्गुणतयासम्यगवस्थितं ईश्वरंसमंसर्वत्रनिर्दोषाशेषसद्गुणतयैकप्रकारं । नस्थानतोपिपरस्योभयलिंगंसर्वत्रहीतिसूत्रोक्तदिशापश्यन् । आत्मनाबुद्ध्याआत्मानं स्वात्मानंनहिनस्ति । नरकेनपातयति । ततोज्ञानात्परांगतिंमुक्तिंचयातीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नन्वीश्वरःकर्मानपेक्षयैवोपद्रष्टेत्यत्रोक्तदिशा यदिसदसद्योनिजन्मसुस्वतंत्रकारणं । तर्हितस्यवैषम्यादिदोषःस्यात् । कर्मापेक्षितायांस्वातंत्र्यप्रच्युतिस्तस्यस्यात् । तस्यापिकर्त्रंतरस त्वाच्चस्वातंत्र्यहानिरेवेत्यतआह । प्रकृत्येति । ल्यबंतमेतत् । चशब्दात्पूर्वप्रकृतेश्वरोनुषज्जते । ईश्वरेणैवप्रकृत्य पूर्वतनंजीवकर्मउद्बोध्य

समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरं । नहिनस्त्यात्मनाऽत्मानं ततोयातिपरांगतिं ॥ २९ ॥
प्रकृत्यैवचकर्माणि क्रियमाणानिसर्वशः । यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ ३० ॥
यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । ततएवचविस्तारं ब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३१ ॥

तदनुसृत्यक्रियमाणानिसर्वकर्माणियःपश्यति । तथात्मानंपरमात्मानंअकर्तारंकर्तृहीनंयःपश्यतिसपश्यतिपरमेश्वरमित्यर्थः । यद्वाउपद्र ष्टेत्यत्रोक्तभगवत्स्वातंत्र्यज्ञानस्यफलमाह । प्रकृत्येति । तृतीयांतमिदंचशब्दात्प्रकृतेश्वरेणकर्त्राप्रकृत्यानिमित्तभूतयाक्रियमाणानिसर्वशः कर्माणियःपश्यति । तथास्वात्मानंचाकर्तारंअस्वतंत्रंचयःपश्यतिसपश्यतिहरिमित्यर्थः । तथाचसूत्रं । पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशा दि ति । कर्तृराहित्यात्स्वातंत्र्यं । स्वाधीनसत्ताकतत्तदीयपूर्वकर्मापेक्ष्यसर्वंकरोतीतिनवैषम्यादिदोषइतिभावः । तदुक्तंवैषम्यनैर्घृण्येनसा पेक्षत्वादिति ॥ ३० ॥ नकेवलंभगवतःसर्वप्रेरकत्वादिज्ञानमात्रेणालं । किंतुतस्यावस्थितेरितिकाशकृत्स्नइतिसूत्रोक्तदिशासर्वाधारत्वा

द्यपिज्ञातव्यमित्युच्यते। यदेति । भूतपृथग्भावंभूतानांजीवानांपृथक्त्वंभेदंएकस्थमेकस्मिन्विष्णौस्थितं। किमुक्तंभवतिविष्णुनान्योन्यंचपृथग्भूतंभूतग्राममेकविष्ण्वाश्रितंयदानुपश्यतीत्युक्तंभवति । ततएवविष्णुतएवविस्तारमुत्पत्तिंचभूतानामित्यन्वेति । अनुतारतम्येनपश्यति । तदाब्रह्मसंपद्यतेप्राप्नोति ॥ ३१ ॥ ननुसर्वभूतेषुतिष्ठतोनविनाशइत्युक्तं । शरीरसंबंधेव्ययादेरावश्यकत्वादित्यतोहेतूक्तिपूर्वव्ययलेपाद्यभावमाह । अनादित्वादिति । शरीरस्थोप्ययंपरमात्माअनादित्वान्निर्गुणत्वात्सत्वादिगुणहीनत्वाच्चाव्ययः । नाशादिव्ययहीनः । चिंतासंतापदुःखादिनानलिप्यतेनसंबध्यते । लौकिकक्रियाविलक्षणक्रियावत्त्वान्नकरोतिच । अनादित्वहेतोर्भावत्वेसतीतिविशेषणान्नप्रागभावेव्यभिचारःशंक्यः । यद्वासर्वंखल्विदंब्रह्मपुरुषएवेदंसर्वमित्यादिनाविष्णोःसर्वचिदचिदात्मकत्वप्रतीतेर्वाद्यंतरैस्तथोक्तेश्चकथंभूता

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः। शरीरस्थोऽपिकौंतेय नकरोतिनलिप्यते ॥ ३२ ॥

नांविष्णोःपृथग्भावइत्यतःश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानादिप्राप्तमद्वैतंसहेतुकंनिराह । अनादित्वादिति । अयंपरमात्माशरीरस्थोपिशरीराभिमानितयातत्स्थसुखदुःखादिभोक्तृतयाशरीरस्थोत्रजीवोभिमतःशरीरस्थोपिनभवति। जीवात्मकोपिनभवति । किमुवाच्यंजडात्मकोनभवतीतिअपेरर्थः । कुतःअनादित्वात् । देहयोगनिमित्तादिमत्त्वहीनत्वादितियावत्। सत्वादिगुणहीनत्वाद्देहव्ययनिमित्तव्ययहीनत्वात्। करोतिसर्वकर्तृत्वान्नलिप्यतेसर्वकरणनिमित्तफलाभोक्तृत्वाच्च। जीवस्यचोक्तहेतुपंचकविपर्ययवत्त्वादितिभावः। ईश्वरःकरोतिनलिप्यते। जीवस्तुपरात्तुतच्छ्रुतेरितिसूत्रोक्तदिशाकर्तृशक्तेरपीशाधीनतयास्वातंत्र्याभावान्नकरोति। पराधीनकर्तृतयालिप्यतेचेतियोजना ॥ ३२ ॥

परमात्मनोलेपाभावंदृष्टांतेनोपपादयति । यथेति । पंकादिसर्वगतमप्याकाशंसौक्ष्म्यादप्रतिघत्वान्नोपलिप्यतेयथा । तथासर्वत्रनीचोच्चादिदेहेस्थितोप्यात्मापरमात्मानोपलिप्यते ॥ ३३ ॥ यत्क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टतयाभगवज्ज्ञानार्थंक्षेत्रादिकमुक्तं । तत्क्षेत्रज्ञत्वंदृष्टांतेनव्यनक्ति । यथेति । यथैकोरविःइमंलोकंकृत्स्नंप्रकाशयति । तथैकःक्षेत्रीक्षेत्रस्थःपरमात्माकृत्स्नंक्षेत्रंचेतनाचेतनरूपंप्रकाशयति ॥ ३४ ॥ फलोक्त्याऽध्यायार्थमुपसंहरति । क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमुक्तप्रकारेणांतरंभेदंज्ञानचक्षुषाविवेकदृष्ट्यायेविदुः । तथाभूतेभ्यःप्रकृतेश्वजी

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितोदेहे तथात्मानोपलिप्यते ॥ ३३ ॥
यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नंलोकमिमंरविः । क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नं प्रकाशयतिभारत ॥ ३४ ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षंच येविदुर्यांतितेपरं ॥ ३५ ॥ ॐतत्सदिति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां०क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगोनामत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ श्रीभग
वानुवाच । परंभूयःप्रवक्ष्यामि ज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वे परांसिद्धिमितोगताः ॥१॥

वानांमोक्षोयेनेतिवा । भूतानांजीवानांअचेतनप्रकृतेःसकाशान्मोक्षोयेनेतिवा । तदभिमानित्वादिकंप्रागुक्तमोक्षसाधनंचयेविदुःतेब्रह्मयांतीति ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॐ ॥ बुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिद्वितीये प्रतिज्ञायआषष्ठसमाप्तेःकामादिवर्जनादीतिकर्तव्यतासहितंकर्मध्यानलक्षणंज्ञानसाधनमुक्तं । तत्रेतिकर्तव्यतांशंउत्तराध्यायपंचकेनप्रपंचयतीतिघट्टार्थः । तत्रबंधप्रकारेज्ञातेसत्येवतन्मोचनसाधनस्यतदितिकर्तव्यस्यचानुष्ठानायतत्प्रपंचनंयुज्यते । बंधश्चकारणंगुणसंगोस्ये

तिपूर्वाध्यायोक्तदिशात्रिगुणात्मकः । अतोयावत्संजायतेइत्यादिनापूर्वाध्यायोक्तक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगहेतुकप्राणिजननविवरणपूर्वकंत्रिगुण विकारस्थितिंतदत्ययोपायंचदर्शयत्यस्मिन्नध्याये । कार्यतेह्यवशःकर्मेतितृतीयाध्यायेसंक्षेपेणत्रैगुण्यस्योक्तत्वेपीहतस्यविविच्यकीर्तनमि तिज्ञेयं । श्रोतुरादरजननायवक्ष्यमाणमर्थंप्रतिज्ञायस्तौति । परमितिद्वयेन । परमन्यद्भूयःपुनःप्रवक्ष्यामि । तत्किमित्यतउक्तं । ज्ञानाना मिति । कर्मणिल्युट् । ज्ञातव्यानांमध्येउत्तमंज्ञानंज्ञातव्यं । यज्ज्ञात्वामुनयोमननशीलाःसर्वेइतःसंसारात्परांसिद्धिंमोक्षंगताःप्राप्ताः ॥१॥ इदंज्ञानंवक्ष्यमाणार्थज्ञानमुपाश्रित्यसंपाद्यममसाधर्म्यंसारूप्यंआगताःप्राप्ताः । शिष्टंव्यक्तं ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थमाह । ममेति । महद्ब्रह्ममह

इदंज्ञानमुपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागताः । सर्गेऽपिनोपजायंते प्रलयेनव्यथंतिच ॥ २ ॥
ममयोनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् । संभवःसर्वभूतानां ततोभवतिभारत ॥ ३ ॥
सर्वयोनिषुकौंतेय मूर्तयःसंभवंतियाः । तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥
सत्वंरजस्तमइति गुणाःप्रकृतिसंभवाः । निबध्नंतिमहाबाहो देहेदेहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

तीचित्प्रकृतिःममयोनिःभार्यातस्मिन्ब्रह्मणिचित्प्रकृतौगर्भंदधामि । चतुर्विंशतितत्वांशयुतान्जीवान्स्वोदरस्थान्रेतोरूपेणनिर्वास्यचि त्प्रकृत्युदरेनिक्षिपामीत्यर्थः । ततस्तत्रनिक्षेपाद्भूतानांप्राणिनांदेहयोगरूपसंभवोजन्मभवति । ज्ञोतएव । युक्तेश्चेतिसूत्रकृदुक्तेः ॥ ३ ॥ नकेवलमादिसर्गएवानयोःकारणत्वंकिंतुसर्वदेत्याह । सर्वेति । देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषुयाःमूर्तयःकार्यव्यक्तयःसंभवंति । तासांमहद्ब्र ह्ममहालक्ष्मीःयोनिःक्षेत्ररूपंकारणं । अहंबीजप्रदःगर्भाधानकर्तापिता ॥ ४ ॥ एवंयावत्संजायतइत्युक्तंश्लोकद्वयेनविवृत्येदानींयोहिबद्धो

स्मीतिजानातिसएवतन्निवृत्तिसाधनंविजिज्ञास्यज्ञात्वानुतिष्ठति। अतोबंधोच्छेदसाधनानुष्ठानायतत्साधनज्ञापनार्थंजिज्ञासामुत्पादयितुं गुणत्रयकृतबंधप्रकारंतावदाह। सत्वमिति। प्रकृतिसंभवाःत्रिगुणात्मकजडप्रकृतितःसंभवंतस्तदंशभूताःसत्वंरजस्तमइतिगुणाःतथाप्र कृतिसंभवाःचित्प्रकृतितःसृष्टिकालेविभज्यमानाःसद्गुणत्वसृष्ट्यादिरंजनकर्तृत्वजीवग्लपनहेतुत्वनिमित्तैःक्रमात्सत्वरजस्तमश्शब्दिताः श्रीभूदुर्गाख्याःगुणाःक्रमाद्गुणत्रयाभिमानिन्यः। तिस्रोदेव्यश्चदेहेस्थितमव्ययंस्वरूपतोव्ययहीनंजीवं। जात्येकवचनं। जीवजातंनिबध्नं ति। सर्वासांसर्वजीवबंधकत्वेपिसत्वमानिनीश्रीःदेवबंधिका रजोभिमानिनीभूर्मनुष्यबंधिका तमोभिमानिनीदुर्गादैत्यबंधिकेतिविशे

तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं। सुखसंगेनबध्नाति ज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥
रजोरागात्मकंविद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं। तन्निबध्नातिकौंतेय कर्मसंगेनदेहिनं ॥ ७ ॥

षोज्ञेयः। अत्रदेहइत्युक्तिर्भूतपूर्वगत्यामुक्तानामपिदेहित्वात्तद्व्यावृत्त्यर्था ॥ ५ ॥ श्रीभूदुर्गाभिःक्रियमाणंदेवादित्रितयविषयबंधनप्रका रंविविच्याह। तत्रेत्यादित्रयेण। तत्रतेषुगुणेषुतासुदेवीषुचसत्वंसत्वाभिमानिश्रीतत्वंनिर्मलत्वात्अनामयंनविद्यतेआमयोव्याध्याद्यु पद्रवोयस्मात्तत्तचप्रकाशकंतत्वज्ञानोत्पादकंसत्सुखसंगेनतत्वज्ञानसंगेनचदेवान्बध्नाति ॥ ६ ॥ तृष्णानामेदंमेभूयादित्याशा। संगो वस्तुष्वासक्तिः। तयोःसमुद्भवोयस्मात्तत्। रजोभिमानिनीभूदेवीभूतत्वंचरागात्मकंसृष्ट्यादिरंजनस्वरूपंविद्धि। तद्विविधंरजः। कर्म योगेनदेहिनंमानुषंजीवंबध्नाति ॥ ७ ॥

अज्ञानंजायतेयतस्तदज्ञानजंतमस्तमोभिमानिनीदुर्गातत्वंचसर्वदेहिनांमोहनंमिथ्याज्ञानजनकंविद्धि । तद्विरूपंतमःप्रमादादिभिर्दैत्यजनं निबध्नाति ॥ ८ ॥ सत्वादीनांसुखादिसंपादनेनैवबंधकत्वमितिनियमंद्रढयति । सत्वमिति । सत्वंसत्वाभिमानिनीश्रीश्चसुखेसुखविषये संजयतिप्रवर्तयतीत्यर्थः । रजःरजोभिमानिनीभूदेवीचकर्मविषयेसंजयति । तमस्तुतमोभिमानिनीदुर्गाचज्ञानमावृत्यमनसस्तत्वज्ञान शक्तिंप्रतिबध्यप्रमादेअधर्मेअधर्मबुद्ध्यादिरूपेसंजयति । उतशब्दादालस्यादिग्रहः ॥ ९ ॥ ननुत्रयाणांसर्वबंधकत्वसाम्यात्कथंकस्यचि देवगुणस्यकार्यंदृश्यतेइत्यतःउत्कटत्वानुत्कटत्वाभ्यामितिभावेनाह । रजइति । ईश्वरेच्छयासत्वमुत्कटंसद्रजस्तमश्चाभिभूयस्वकार्यदक्षंभ

तमस्त्वज्ञानजंविद्धि मोहनंसर्वदेहिनां । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ॥ ८ ॥
सत्वंसुखेसंजयति रजःकर्मणिभारत । ज्ञानमावृत्यतुतमः प्रमादेसंजयत्युत ॥ ९ ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्वंभवतिभारत । रजःसत्वंतमश्चैव तमःसत्वंरजस्तथा ॥ १० ॥
सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते । ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥ ११ ॥

वति । रजस्तथोत्कटंसत्तमःसत्वंचाभिभूयस्वकार्यदक्षंभवति । तमश्चोत्कटंसत्रजःसत्वंचाभिभूयस्वकार्यकारिभवतिइत्यर्थः । अभि भवशब्दितकार्यशक्तिप्रतिबंधोगुणानामेव । देवानांत्वौदासीन्यमेवेतिज्ञातव्यं ॥ १० ॥ केनलिंगेनसत्वादिवृद्धिर्ज्ञेयेत्यतआह । स र्वेत्यादित्रयेण । अस्मिन्देहेसर्वद्वारेषुश्रोत्रादिषुज्ञानंशब्दादिज्ञानात्मकःप्रकाशः । उतशब्दात्सुखादिचोपजायतेयदातदासत्वंविवृद्धमिति विद्याज्जानीयात् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लोभोधनादेरत्यागेच्छा । प्रवृत्तिर्व्यर्थोद्योगः । काम्यकर्मणामारंभः । अशमः चित्तस्यानुपरतिः । अप्राप्ताभिलाषः स्पृहा । एतानिविवृद्धेर
जसिजायंते । एतैरजोवृद्धिर्ज्ञेयेतिभावः ॥ १२ ॥ अप्रकाशः श्रोत्रादिषुशब्दादिज्ञानाभावः । अप्रवृत्तिरनुद्यमः । प्रमादोऽनवधानं । मो
होविपर्ययः । एतानितमसिविवृद्धेजायंते । एतैर्लिंगैस्तमोविवृद्धिर्ज्ञेयेतिभावः ॥ १३ ॥ सत्वादिगुणवृद्ध्यवस्थायांमृतानांगतिभेदमा
ह । यदेतिद्वयेन । यदासत्वेविवृद्धेदेहभृत्प्रलयंयातिम्रियतेतदोत्तमविदांविष्णुज्ञानिनांअमलान्निर्दोषान्लोकान्देहान्प्रतिपद्यते । सात्वि

लोभःप्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमःस्पृहा । रजस्येतानिजायंते विवृद्धेभरतर्षभ ॥ १२ ॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोमोहएवच । तमस्येतानिजायंते विवृद्धेकुरुनंदन ॥ १३ ॥
यदासत्वेप्रवृद्धेतु प्रलयंयातिदेहभृत् । तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
रजसिप्रलयंगत्वा कर्मसंगिषुजायते । तथाप्रलीनस्तमसि मूढयोनिषुजायते ॥ १५ ॥
कर्मणःसुकृतस्याहुः सात्विकंनिर्मलंफलं । रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं ॥ १६ ॥

कक्कुलेजायतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ रजसिप्रवृद्धेप्रलयंगत्वामृत्वाकर्मसंगिषुकाम्यकर्मिणांकुलेजायते । तथातमसिप्रवृद्धेप्रलीनोमृतःमूढयोनि
षुदैत्यानांकुलेषुजायते ॥१५॥ सात्विकादिकर्मणांफलमाह । कर्मणइत्यादिद्वयेन । विद्वत्कुलप्रसूतेनसुष्ठुकृतस्यकर्मणःसात्विकंनिर्मलं । ॥१०५॥
दुःखगंधहीनंफलमाहुः । रजसोराजसकर्मणस्तुदुःखंदुःखमिश्रंसुखमाहुः । तमसस्तुतामसकर्मणःअज्ञानंअज्ञानकार्यंचफलमाहुः ॥१६॥

निर्मलत्वादिफलंचकिमित्यतोविविच्याह । सत्वादित्यादिना । ज्ञानंपरापरतत्वविषयं । लोभःस्वर्गादिविषयासक्तिःभवतएवेत्यन्वयः । अज्ञानंचभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ज्ञानलोभप्रमादादेःसत्वादिगुणेभ्यःसाक्षाज्जन्यत्वेपितस्यस्वरूपतोफलत्वात्तज्जन्यफलान्याह । ऊर्ध्वमिति । सत्वस्थाःसात्विकाःज्ञानेनोर्ध्वंजनआदिलोकंगच्छंति । राजसाःकाम्यकर्मिणःमध्येस्वर्गादौतिष्ठंति । जघन्यगुणस्तमःतद्वृत्तिस्तत्परिणामाज्ञानंतन्निष्ठास्तद्वृंतइत्यर्थः । अधोनिरयंगच्छंति ॥ १८ ॥ एवंत्रयोगुणाविविच्योक्ताःतेषांजगद्बंधकत्वंतेभ्यःसाक्षात्परंपरयाचजन्यफलानिचोक्तानि । एवंत्रैगुण्यस्यकार्यतेह्यवशइत्यत्रसंक्षेपेणोक्तस्येहविविच्यकीर्तनेकृतेसति । तर्हिगुणाएवसर्वोत्तमाःनतुततोन्यःसर्वोत्तमो

सत्वात्संजायतेज्ञानं रजसोलोभएवच । प्रमादमोहौतमसो भवतोऽज्ञानमेवच ॥ १७ ॥
ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्था मध्येतिष्ठंतिराजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छंतितामसाः ॥ १८ ॥
नान्यंगुणेभ्यःकर्तारं यदाद्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्चपरंवेत्ति मद्भावंसोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥
गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

स्तीतिशंकास्यात्तांनिराकरोति । नान्यमिति । द्रष्टाजीवःयदागुणेभ्योन्यंकर्तारंपरिणामिकर्तारंनानुपश्यति । गुणेभ्यश्चपरंस्वतंत्रंपरमात्मानंवेत्तिसज्ञानीमद्भावंज्ञानानंदात्मिकांमयिस्थितिंअधिगच्छतिप्राप्नोति । यद्वाएतेभ्योगुणेभ्योन्यंकर्तारंईशंयदानुपश्यति । तदाद्रष्टैवना । नृशब्दोयं । पुरुषःअन्यथापशुः । नकेवलंगुणेभ्योन्यत्वेनकर्तारंपश्यन्नापुरुषःकिंतुगणेभ्यःपरमुत्तमंउत्तमत्वेनापिपश्यन्पुरुषः । कुतः सएवंपश्यन्यस्मान्मद्भावंअधिगच्छतिअतइति ॥ १९ ॥ एवंसुखदुःखादिरूपबंधस्यगुणत्रयनिबंधनत्वात्तदत्ययेसत्येवबंधहानिर्नान्यथेत्या

ह । गुणानिति । तत्तद्गुणपरिणामिदेहेषुप्रकटीभूतान्त्रीन्गुणानतीत्यैवजन्मादिभिर्विमुक्तोमृतमश्नुतेपरंब्रह्मप्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणान
तीत्येत्युक्तेसतिपृच्छति । कैरिति । एतान्सर्वबंधकान्सत्वादिगुणानतीतोतिक्रांतःपुमान्कैर्लिंगैर्लक्षणैर्युक्तोभवति । हेप्रभोकिमाचारः
कीदृशाचारवान् । कथंकेनोपायेनैतान्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ इतिपृष्टोभगवानुत्तरमाह । प्रकाशंचेत्यादिना । सत्वादयोगुणा
हिद्विविधाःस्थूलाःसूक्ष्माश्च।स्थूलेभ्योलौकिकाःप्रकाशप्रवृत्तिमोहाःजायंते।सूक्ष्मेभ्यस्तुपरमेश्वरादिविषयाः।तत्राद्येभ्यःसत्वादिगुणेभ्यः
क्रमाज्जातंप्रकाशंप्रवृत्तिशब्दितमुद्योगंमोहशब्दितमज्ञानंचेत्येतानिसंप्रवृत्तानिप्रायोनद्वेष्टि । निवृत्तानिचनकांक्षति । गुणातीतइत्यनु

अर्जुनउवाच । कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो । किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥
श्रीभगवानुवाच । प्रकाशंचप्रवृत्तिंच मोहमेवचपांडव । नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥२२॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्योनविचाल्यते । गुणाव[illegible]तइत्येवंयोऽवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३ ॥

षज्जते । द्वितीयेतुविष्णुविषयप्रकाशंप्रवृत्तिंचेच्छतिमोहंचद्वेष्टीत्यर्थः । यद्वापुरुषांतरेस्थितप्रकाशादिसाधुगुणजातानिसंप्रवृत्तानिनद्वे
ष्टि। मोहाद्यसाधुधर्मजातंनिवृत्तंनकांक्षतीत्यर्थः । परस्येष्टानिष्टहानिप्राप्तीनेच्छति । गुणातीतइतिभावः ॥ २२ ॥ एवंकैर्लिंगैरितिप्रश्न
स्योत्तरमुक्त्वाकिमाचारइत्यस्योत्तरमाह । उदासीनवदिति । योगुणातीतःपुमानुदासीनवदासीनः । नतूदासीनएव । वैष्णवधर्मानुष्ठा
नात् । गुणैःसत्वादिभिर्नविचाल्यते । तत्कृतविकारंनप्राप्नोति । गुणाःसत्वादयः । परमेश्वरेच्छयाप्रवर्ततेनस्वतंत्राइत्येवंयोवतिष्ठतिवेत्ति।
सनेंगते । गुणकृतावैष्णवकर्मकरणायनचेष्टतइति । वैष्णवान्येवकर्माण्याचरतिनान्यानीतितदाचारइतिभावः ॥ २३ ॥

आचारांतरंचाह । समेति । प्रायेणहेयतयादुःखसमंवैषयिकंसुखंयस्यससमदुःखसुखः । गुणातीतइत्यनुषज्जते । स्वस्थःप्रायेणनिर्विकारः । हेयत्वेनलोष्ठाश्मसमंकांचनंयस्यससमलोष्ठाश्मकांचनः । प्रायइतिसर्वत्रयोज्यं । हेयत्वेनाप्रियतुल्यंप्रियंयस्यसतुल्यप्रियाप्रियः । हेयत्वेननिंदयातुल्याआत्मनःस्वस्यसंस्तुतिर्यस्यसतथा । समत्वादिकंकेनस्यादित्यतउक्तंधीरइति । धैर्येणेत्यर्थः । यद्वाविष्णुभजनादिविषयेसमदुःखसुखइत्यादियोज्यं । किमुक्तंभवति । विष्णुभजनादौदुःखसत्वेतत्त्यागेसुखसत्वेपिविष्णुभजनादिकंसममेकप्रकारमेवकार्यमित्युक्तंभवति । एवमग्रेपिअनुष्ठानेलोष्ठाश्माद्यनभिमतप्राप्तिःतत्त्यागेकांचनाद्यभिमतंप्रयच्छतीतिविष्णुभजनादिकंनत्याज्यं । लौकिकपुमर्थप्राप्तिहानावपिविष्णुभजनादिनत्याज्यमित्यर्थः । अनुष्ठानेऽननुष्ठानेप्रियाप्रिययोःप्राप्तावपिविष्णुभजनादौतुल्यएव । सदानुष्ठेयमेवेत्यर्थः ।

समदुःखसुखःस्वस्थः समलोष्ठाश्मकांचनः । तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः । सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतःसउच्यते ॥ २५ ॥

तथानुष्ठानाननुष्ठानयोःक्रमान्निंदात्मस्तुत्योःप्राप्तौसत्यामपिविष्णुभक्त्यादौतुल्यएवनत्याज्यंविष्णुभक्त्यादीत्यर्थः । तत्रहेतुर्धीरः । धीमान्विष्णुमाहात्म्यज्ञानवान्स्वस्थःविष्णुधर्मादचलइति ॥ २४ ॥ तथामानापमानयोःप्राप्तावपिविष्णुभक्त्यादौतुल्यएव । नत्याज्यंतदित्यर्थः । कृताकृतौचारिपक्षमित्रपक्षयोःसत्वेपिविष्णुभक्त्यादिकार्यमेवेत्यर्थः । पूर्वंनैंगतइतिसामान्यतोऽवैष्णवकर्मारंभत्यागोक्तावपिप्रयोजनविशेषापेक्षयापिनावैष्णवकर्मारंभवानित्याह । सर्वारंभपरित्यागीति । केनचित्प्रयोजनेनाप्यवैष्णवसर्वकर्मारंभमकुर्वन्नित्यर्थः । यद्वानैंगतइत्यल्पावैष्णवकर्मत्यागःअत्रतुअतिदीर्घावैष्णवकर्मत्यागइतिनपुनरुक्तिः ॥ २५ ॥

एवंगुणातीतलक्षणंआचारंचोक्त्वाकथंगुणानतिवर्ततइतिप्रश्नस्योत्तरमाह । मांचेति । अव्यभिचारेणभक्तियोगेननित्यभक्त्याख्योपाये
नमांचसेवते । गुणान्सत्वादिगुणैःतदभिमानिश्रीदेव्यादिभिःकृतबंधंसमतीत्यब्रह्मभूयाय । ब्रह्मशब्दोत्रचित्प्रकृतिपरः । चित्प्रकृतिव
द्भूयंभवनंब्रह्मभूयं । सायथाविष्णुप्रियातथागुणातीतोपिविष्णुप्रियोभवतीत्यर्थः । यद्वाब्रह्मणिचित्प्रकृतौभूयायभावायचित्प्रकृतिप्राप्त
येकल्पतेशक्तोभवति ॥ २६ ॥ ननुगुणातीतस्यभगवत्प्राप्त्यादिकमेववाच्यं । लक्ष्मीप्राप्तिःकिमर्थमुच्यतेइत्यतस्तत्प्राप्तौमत्प्राप्तिरेवभव
ति । तस्यामत्स्थत्वादितिभावेनाह । ब्रह्मणइति । ब्रह्मणोमहालक्ष्म्याःअव्ययस्यामृतस्यचमुक्तवर्गस्यशाश्वतस्याक्षयफलस्यनिष्कामध

मांचयोऽव्यभिचारेण भक्तियोगेनसेवते । सगुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो
हिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच । शाश्वतस्यचधर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्यच ॥ २७ ॥ ॐ तत्सदितिश्री
मद्भगवद्गीतासूप०प्रकृतिगुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोध्यायः ॥१४॥ ॥श्रीभगवानुवाच। ऊर्ध्व
मूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययं । छंदांसियस्यपर्णानि यस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥

र्मस्यएकांतिकस्यअस्मादिदमधिकमितिगणनेएकमेवांतेयस्यतदेकांतिकंतस्यदुःखासंभिन्नस्यसुखस्यमोक्षस्येत्यर्थः । प्रतिष्ठाआधारः । अ
तोमदवियोगिनींलक्ष्मींप्राप्तोमामेवप्राप्तोभवति। गुणातीतोलक्ष्मीसमीपंप्राप्यतदनुगृहीतोहरिंपश्चादाप्नोतीतिपरंपराद्योतनायैवमुक्तिरिति
ज्ञेयं ॥२७॥ ॐतत्सदितिश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेश्रीमद्राघवेंद्रयतिकृतेचतुर्दशोध्यायः ॥१४॥ ॥ ॐ ॥ त्रयोदशाध्यायेसंसारहेतुभूतंप्रकृतिमह
दहंकारादितत्वजातरूपंक्षेत्रशब्दितंजगत्स्वरूपंउक्तं । यएनंवेत्तिपुरुषमित्यादिनाभगवदादिज्ञानरूपःतदत्ययोपायश्चोक्तः । तद्द्वयमत्रद

र्शयति। ननुपूर्वाध्यायएवतद्द्वयंदर्शितमितिचेन्न। तत्रसंसारहेत्वेकदेशगुणानामेवप्रवृत्तिर्दर्शिता। अत्रपुनःसमग्रंसंसारहेतुप्रकृत्यादिज
गत्स्वरूपंप्रदर्श्यतदत्ययेच्छामुत्पाद्यतत्साधनजिज्ञासुंप्रतिप्रागुक्ततदत्ययसाधनप्रपंचनात्। अतएवपूर्वानंतर्यमस्य। तदत्ययसाधनप्रपंच
नंप्रसंगादेवभगवन्महिमानंचदर्शयतीतिज्ञेयं। जगत्स्वरूपंतावदाह। ऊर्ध्वेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन। ऊर्ध्वशब्दउन्नतवाचीसन्विष्णुचिद
चित्प्रकृतिपरोत्रज्ञेयः। विष्णोःसर्वोत्तमत्वात्परतंत्रेषुचित्प्रकृतेःसर्वोत्तमत्वादचित्प्रकृतेरचेतनेषूत्तमत्वात्। ऊर्ध्वाःविष्णुचिदचित्प्रकृत
योवृक्षस्यमूलानीवमूलानियस्यसविकाराव्यक्तादिप्रागुक्तपंचविंशतितत्त्वात्मकस्यजगदाख्यवृक्षस्यतमूर्ध्वमूलं। श्वएकरूपेणनतिष्ठतीतिव्यु
त्पत्त्याअश्ववच्चंचलत्वेनतिष्ठतीतिवाऽश्वत्थनामकं। सुपिस्थइतिकःआतोलोपइटिचेत्याकारलोपः। तस्यतकारः। जगदाख्यंचिदचिदा
त्मकंवृक्षं। तत्रायंविवेकः। प्रसिद्धवृक्षस्यधरादेवीवत्विष्णुर्जगद्वृक्षस्यपृथङ्मूलं। अचित्प्रकृतिःसत्वादित्रिगुणात्मिकावृक्षस्यमृत्परि
णामितयामूलं। त्रिमूलोहिजगद्वृक्षोजडप्रकृतिरपित्रिगुणात्मकत्वान्मूलत्रयात्मनात्रिभिर्गुणैःपरिणमिता। चित्प्रकृतिस्तुतदधिष्ठातृत्वा
न्मूलभागवज्ज्ञातव्येति। अधःशब्दोनीचवाची। विष्ण्वादिप्रागुक्तत्रितयापेक्षयाधःनीचाःपंचभूतसहिताःमहदहंकारबुद्ध्योष्टौपदार्थाः
साभिमानिनःशाखाइवशाखाःयस्यतथातं। अव्ययंसर्वथानुच्छिद्यमानं। पूर्वकल्पेयथास्थितंतथैवकल्पांतरेपिस्थितंप्रवाहतोनादिनित्य
मितियावत्। प्राहुःप्राज्ञाइत्यर्थः। लोकेपर्णोत्पत्तावेवफलोदयदर्शनात्। छंदसांकाममोक्षरूपफलहेतुत्वात्। यस्यजगदाख्यवृक्षस्यछंदां
सिवेदवाक्यजातानिअभिमानिसहितानिपर्णानीवपर्णानिआहुः। एतेनजगद्वृक्षःकाममोक्षरूपद्विफलइत्युक्तंभवति। यस्तंजगद्वृक्षंवेदस
वेदवित्वेदार्थज्ञइत्यर्थः॥ १ ॥

तस्यजगदाख्यवृक्षस्यशाखाःशाखास्थानीयाःमहदाद्याःअष्टौपदार्थाःचिदचिद्रूपाःअधःस्वापेक्षयापकृष्टकार्यभूतशरीरादौस्वापेक्षयोत्कृष्टोर्ध्वशब्दोक्तेकारणभूताव्यक्तेचसूक्ष्मरूपेणप्रसृताःव्याप्ताः। किंरूपाःशाखाइत्यतउक्तंगुणप्रवृद्धाइत्यादि। गुणैःसत्वादिभिःप्रवृद्धाःगुणानामर्वाचीनमूलत्वात्तादृशमूलैरेवप्रवृद्धेवृक्षेशाखानांप्रवृद्धिर्दृष्टेतिभावः। विषयप्रवालाः। तात्कालिकसुखहेतुत्वसाम्यात्शब्दाद्याःविषयाएवप्रवालाःपल्लवायासांताःविषयप्रवालाः। मूलानिऊर्ध्वपदेनप्रकृतानिविष्णोरूपाणिजडाजडप्रकृतीसत्वरजस्तमांसिचअधःजगदाख्यवृक्षस्यअधोभागेषुचशाखास्वपीतियावत्। अनुसंततानिव्याप्तानि। कीदृशानिमूलानीत्यतउक्तंकर्मानुबंधीनीति। मनुष्यलोकेकर्माणिअपे

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः। अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके ॥ २ ॥ नरूपमस्येहतथोपलभ्यते नांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा। अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्त्वा ॥ ३ ॥

क्ष्यफलदातृत्वात्कर्मानुबंधीनिइति। तथाचोक्तं। ब्रह्मास्यपृथङ्मूलंप्रकृतिःसमूलंसत्वादयोर्वाचीनमूलंभूतानिशाखाःछंदांसिपत्राणिदेवनृतिर्यंचश्चशाखाःपत्रेभ्योहिफलंजायते। मात्राशिफाःमुक्तिःफलममुक्तिःफलं। मोक्षोरसोमोक्षोरसइत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥ अस्यजगद्वृक्षस्यरूपंयथास्थितंतथेहलोकेनोपलभ्यतेविकारित्वादितिभावः। जगतोजन्मसंहारकर्तृत्वहेतुनाद्यंतपदोक्तोविष्णुःसंप्रविष्टश्चजगद्वृक्षमनुप्रविष्टोपिनोपलभ्यते। नांतोनचादिःनचसंप्रविष्टःउपलभ्यतइतिवाक्यत्रयेणानुपलंभोक्तिरादरार्था। अस्त्वेवंजगद्वृक्षस्वरूपंततःकिमित्यतआह। अश्वत्थमिति। सुविरूढमूलंप्रबलविष्णवादिबहुमूलकंएनंप्रागुक्तंअश्वत्थनामकंजगद्वृक्षमसंगशस्त्रेणसंगराहित्यसहितेनज्ञाना

सिनाछित्वामूलभूतोविष्णुःप्रकृत्यादिजगतोविलक्षणःजगच्चावांतरभेदयुक्तंपरतंत्रंप्रवाहतोव्ययमित्यादिरूपेणविविच्यज्ञात्वेत्यर्थः। उक्तज्ञानरूपछेदनंतस्यकार्यमितिभावः ॥ ३ ॥ ततःपरं परापरतत्वविषयविमर्शादनंतरंतत्ऊर्ध्वादिपदेनप्रकृतंब्रह्मपरिमार्गितव्यमन्वेषणीयंश्रवणादिनाविषयीकर्तव्यं । जगद्वैलक्षण्यज्ञानेसत्येवतत्स्वरूपमन्वेष्टुंशक्यतइतिभावः । यस्मिन्गताःभूयःपुनर्ननिवर्ततेनगर्भयातनांप्राप्नुवंति । तदितिपूर्वेणान्वयः । जगद्वृक्षच्छेदनोपायमाह । तमेवचेति । येयंपुराणीचिरंतनी । संसारप्रवृत्तिःयतःप्रसृताविस्तृतातमेवचाद्यंप्राथमिकंपुरुषंविष्णुंप्रपद्ये प्रपद्येत व्यत्ययात् । तमेवाद्यंप्रपद्येतयदंशाभासकोह्ययं । जीवराशिरितिवचनात् ।

ततःपरंतत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गताननिवर्ततिभूयः । तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्ये यतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः। द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥५॥ नतद्भासयतेसूर्यो नशशांकोनपावकः। यद्गत्वाननिवर्तंते तद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥

जगद्वृक्षच्छेदनार्थमितियोज्यं ॥ ४ ॥ भगवत्प्रतिपत्तौसाधनांतराण्याह । निर्मानेति । मानमोहाभ्यांअहंकारमिथ्याज्ञानाभ्यांनिर्गतास्ताभ्यांहीनाइतियावत्। जितविषयसंगदोषाःअध्यात्मनित्याःअध्यात्मज्ञानेभगवच्छ्रवणादौनिरताःविशेषतोनिवृत्तविषयतृष्णाःसुखदुःखहेतुतयासुखदुःखसंज्ञैः द्वंद्वैर्लाभालाभजयाजयादिरूपैर्विमुक्ताःअमूढारजस्तमस्स्वभावशून्याःअव्ययंतत्पदंभगवत्स्वरूपंगच्छंति ॥ ५ ॥ कीदृशंतत्पदंयत्प्राप्तिःपुरुषार्थइत्यतआह । नतदिति । तत्पदंसूर्यादिर्नप्रकाशयति । यद्गत्वायत्स्वरूपंप्राप्यननिवर्ततेसंसारंनयाति परमंतन्ममधामरूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥

जगद्वृक्षच्छेदार्थंब्रह्मादिप्रतिपत्त्यैवालंकिंभगवत्प्रतिपत्त्येत्यतआह । ममैवेति । जीवलोकेब्रह्मादिजीवशरीरेसनातनोऽनादिनित्यःजीवभूतःजीवरूपोममैवभिन्नांशः । नतुमत्स्यादिवत्स्वरूपांशःभिन्नोपिसूर्यस्यखद्योतइवकिंचित्साद्दश्यमात्रेणांशइत्युच्यते । अतोब्रह्मादीनांमदंशाभासत्वेनतेषांब्रह्मादीनांअशक्तत्वात्तेषांप्रतिपत्तिंविनाभगवत्प्रतिपत्तिरेवकार्येतिभावः । जीवानामंशाभासत्वेकचिदपिकार्येशक्तिर्नस्यादित्यतोस्तीत्याह । मनइति । प्रकृतिस्थानिप्रकृतिकार्यशरीरस्थानिमनष्षष्ठानिश्रोत्रादिपंचेंद्रियाणिममांशोजीवभूतःविषयान्प्रतिकर्षतिप्रवर्तयतिस्थितिदशायां । देहावाप्तिवेलायांतुमूलकारणात् । उत्क्रांतौतुशरीरात्कर्षति ॥ ७ ॥ किंस्वसामर्थ्येन नेत्याह । शरीरमिति । ईश्वरःशरीरंजीवशरीरंयदाप्नोतितदैवजीवस्तत्प्रेरितःसन्कर्षतीत्यर्थः । स्वातंत्र्येणतुईश्वरएवसर्वाणींद्रियाणिविष

ममैवांशोजीवलोके जीवभूतःसनातनः । मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७ ॥
शरीरंयदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानिसंयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥

यान्प्रतिप्रयुंक्ते । तदाहसूत्रे । ज्योतिराद्यधिष्ठानंत्वित्यादि । तथायच्चयदाप्युत्क्रामतीश्वरःजीवमादायेतियोज्यं । तदैतानिइंद्रियाणिसूक्ष्मेंद्रियांशान्आशयात्पुष्पादिस्थानात्गंधानिवगंधवतःपुष्पाद्यवयवानिवभागशोगृहीत्वासंयातिलोकांतरमित्यर्थः । नचाग्निंवागप्येतीत्यादिविरोधः । तस्यभागविषयत्वात् । अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वादितिसूत्रात् । अतएवगंधानिवेतिदृष्टांतोक्तिः । अन्यथावायुनानेकेष्वाकृष्यमाणेषुगंधान्गंधवतःपुष्पाद्यवयवानित्युक्तिर्नस्यात् । सर्वेंद्रियप्रेरणस्यापीशाधीनत्वान्नतेषांप्रतिपत्तिर्जगद्वृक्षच्छेदनशक्तेतिभावः । यद्वायद्यदाजीवःशरीरमाप्नोतितदेश्वरः । एतानिगृहीत्वाशरीरंसंयातिजीवःयदोत्क्रामतिचतदेश्वरःएतानिगृहीत्वालो

कांतरंसंयातीतियोजना ॥ ८ ॥ इंद्रियेषुप्रवर्तकत्वेनस्थितस्यहरेरिंद्रियद्वाराविषयभोगमाह । श्रोत्रमिति । अधिष्ठायैवेत्यन्वयः । प्रवर्तकःसन्नेवेत्यर्थः । विषयान्शब्दादीन् ॥ ९ ॥ जीववदशुभभागोप्यस्तिकिमित्यतःशुभानेवभुङ्क्तइतिवदन्कुतोनोपलभ्यतइतिशंकांनिराह । उत्क्रामंतमिति । गुणान्वितंशुभयुक्तमेवेत्यर्थः । विमूढाइत्यनुपलंभेहेतूक्तिः॥१०॥ यत्नेकृतेप्यनुपलंभःकथमित्यतआह । यतंतइति । योगिनोज्ञानोपायानुष्ठातारोयतंतोयतमानाःज्ञानंप्राप्यैनंपश्यंति । अशुद्धबुद्धयोयतमानाअपिअचेतसोअविवेकिनोनैनंपश्यंती

श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंच रसनंघ्राणमेवच । अधिष्ठायमनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामंतंस्थितंवापि भुंजानंवागुणान्वितं । विमूढानानुपश्यंति पश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतंतोयोगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं । यतंतोप्यकृतात्मानो नैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतंतेजो जगद्भासयतेखिलं । यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ तत्तेजोविद्धिमामकं ॥ १२ ॥ गामाविश्यचभूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामिचौषधीःसर्वाः सोमोभूत्वारसात्मकः ॥ १३ ॥

त्यर्थः ॥११॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानीतियत्सर्वांतर्यामित्वरूपंविज्ञानमुक्तं । यच्चोर्ध्वशब्देनसर्वोत्तमत्वमुक्तंतद्द्वयमध्यायशेषेणप्रपंचयति । यदादित्येत्यादिना । तेजःजगत्प्रकाशनशक्तिः । मामकंमदीयंमदधीनमित्यर्थः । तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यादेः । अनुकृतेस्तस्यचेतिसूत्रात् ॥ १२ ॥ अहंगांभूमिमाविश्यओजसास्वशक्त्याभूतानिधारयामि । अमृतरसात्मकःसौम्यत्वात्सोमनामासोमःसन्सर्वाओषधीःसस्यादीनिपुष्णामिवर्धयामिच ॥ १३ ॥

किंचाहंविश्वनरसंबंधितयावैश्वानरनामाजाठरवैश्वानराग्निस्थःसन्प्राणिनांदेहमाश्रितःप्राणापानाभ्यांमुख्यप्राणरूपाभ्यांसम्यग्युक्तः भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयभेदेनचतुर्विधंअन्नंपचामिजीर्णंकरोमि ॥ १४ ॥ किंचसर्वस्यहृदिसन्निविष्टोहं । मत्तएवचस्मृतिःअनुभवरूपंज्ञानं अपोहनंविपर्ययश्चभवति । अहमेवपरममुख्यवृत्त्यासर्वैश्चवेदैःवेद्यः । वेदांतकृत्वेदानामंतोनिर्णयोयस्मात्सवेदांतोब्रह्मसूत्रसंदर्भः । तस्यव्यासरूपेणकर्तावेदवित्तत्वतोवेदार्थज्ञानवानहमेवेत्यर्थः । मांविधत्तेभिधत्तेमामित्यादेः ॥ १५ ॥ एवंसर्वांतर्यामित्वंप्रपंच्याधु नासर्वोत्तमत्वंप्रपंचयति । द्वाविति । इमौप्रमाणप्रमितौपुरुषौचेतनौलोकेईशितव्यवर्गे । द्वावेतौकावित्यतआह । क्षरश्चेति । सर्वाणि

अहंवैश्वानरोभूत्वा प्राणिनांदेहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नंचतुर्विधं ॥ १४ ॥ स
र्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच । वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेवचा
हं ॥ १५ ॥ द्वाविमौपुरुषौलोके क्षरश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानि कूटस्थोक्षरउच्यते ॥१६॥
उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥

भूतानिब्रह्मादिजीवराशिः । शरीरक्षरणहेतुनाक्षरउच्यते । कूटस्थःकूटमाकाशंतद्वत्स्थितःपुरुषःअक्षरदेहत्वात् । श्रीरक्षरउच्यते । पुल्लिंगेनोच्यतेस्त्रीचपुंवच्छक्तिमतीक्वचिदितिछांदोग्यभाष्योक्तेः ॥१६॥ यदर्थंपुरुषद्वयनिरूपणंकृतंतदाह । उत्तमइति । क्षराक्षराभ्यामितिविपरिणाम्यानुषज्यते । उत्तमःपुरुषस्तुताभ्यामन्यः । नत्वनयोरेकःपुरुषोत्तमइत्यर्थः । उक्तार्थेश्रुत्यादिसंमतिमाह । परमेति । आत्मात्रचेतनःक्षराक्षरौचेतनमात्रंउत्तमपुरुषस्तुपरमचेतनइति । चेतनश्चेतनानां । ब्रह्माणिजीवाःसर्वेपीत्यादिश्रुतिषूदाहृतइत्यर्थः ।

अतस्ताभ्यामन्यःपुरुषोत्तमइतिभावः । उक्तार्थेयुक्तिमप्याह । यइति । यःभूर्भुवःस्वरितिलोकत्रयमाविश्यबिभर्तिधत्ते । योयस्यधारणपोषणकर्तासतस्मादुत्तमोन्यश्चदुष्टइतिभावः । किंलोकनाशेप्रविष्टस्यापिनाशोस्तीत्यतउक्तं अव्ययइति । तत्कथमित्यतोचिंत्यशक्तित्वादित्याह।ईश्वरइति ।एतेनक्षराक्षराभ्यामुत्तमोन्यःकिंनामकइत्यपिशंकापरास्ता ॥ १७॥ सकिंत्वत्तोन्यइत्यतोहमेवेतिसप्रमाणकमाह । यस्मादिति । यस्मात्क्षरंचातीतःअक्षरादुत्तमोतःकारणात् । लोकेपौरुषेयग्रंथेवेदेअपौरुषेयग्रंथेचप्रथितःप्रसिद्धःपुरुषोत्तमोहमेवेत्यर्थः ॥१८॥ तात्पर्यद्योतनायोक्तार्थज्ञानिनःफलमाह । योमामिति । योधिकारीमामेवंक्षराक्षरोत्तमत्वेनवेदादिषुप्रथितत्वप्रकारेणा

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेच प्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥
योमामेवमसंमूढो जानातिपुरुषोत्तमं । ससर्वविद्भजतिमां सर्वभावेनभारत ॥ १९ ॥
इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २० ॥

संमूढःसर्वोत्तमत्वंमिथ्याभूतमुच्यतइतिमोहरहितःसन्पुरुषोत्तमंक्षराक्षरपुरुषाभ्यामुत्तमंजानातिससर्ववित्सर्वशास्त्रार्थज्ञानीसर्वभावेनसर्वप्रकारेणमांभजति ॥ १९ ॥ एतच्चनयस्मैकस्मैचिद्वाच्यमितिभावेनाह । इतीति । इतिअधश्चमूलान्यनुसंततानीत्यादिनोक्तप्रकारेणेदंसर्वांतर्यामित्वादिकं । यद्वाऊर्ध्वमूलमित्यादिनोक्तप्रकारेणेदंजगद्वृक्षमूलत्वादिकंशास्त्रंशिक्षणीयं । गुह्यतमंअतिगोप्यंमयोक्तं । ततःकिमित्यतआह । एतदिति । एतत्प्रागुक्तंसर्वबुद्ध्वाबुद्धिमानपरोक्षज्ञानीस्यात् । कृतकृत्योमुक्तश्चस्यादिति ॥ २० ॥

ॐइतिश्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहेश्रीराघवेंद्रयतिकृतेपंचदशोध्यायः ॥१५॥ ॥ॐ॥ पूर्वाध्यायेनिर्मानमोहाइत्यादिनासंक्षेपेणोक्तस्य पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोःसाधनस्ययतंतोप्यकृतात्मानइत्यादिनाचोक्तस्यपुमर्थविरोधिनश्चदेवासुरलक्षणरूपत्वात्तत्प्रपंचनमस्मिन्नध्यायेक्रियतइतिपूर्वसंगतिरध्यायभेदश्चज्ञेयः। विरोध्युक्तिश्चसाधनमनुतिष्ठतातत्त्यागोवश्यंकार्यइतिभावेनेतिबोध्यं। तत्रादावभ्यर्हितत्वाद्देवलक्षणंतावदाह।अभयमित्यादिश्लोकत्रयेण। अभयंस्वतोन्यस्यान्यस्माच्चस्वस्यभयाभावः। यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयइत्यु

ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेपुराणपुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोध्यायः॥१५॥ ॥श्रीभगवानुवाच। अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानंदमश्चयज्ञश्च स्वाध्यायस्तपआर्जवं ॥ १ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनं। दयाभूतेष्वलोलुत्वं मार्दवंह्रीरचापलं ॥ २ ॥ ॥

क्तेः। सत्वसंशुद्धिः चित्तप्रसादः। ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानोपायनिष्ठता। दानंपात्रेद्रव्यादित्यागः। दमइंद्रियनिग्रहः। यज्ञोज्योतिष्टोमादिः। देवयज्ञपितृयज्ञादिर्वा। स्वाध्यायोवेदाध्ययनं। तपोब्रह्मचर्यादि। आर्जवंमनोवाक्कर्मस्वैकरूप्यं॥ १ ॥ अहिंसापरप्राणावियोजनं। सत्यंयथार्थवचनं। अक्रोधःपरपीडाकरचित्तविकाराभावः। त्यागऔदार्यं। शांतिःभगवन्निष्ठता। अपैशुनंपरोपद्रवनिमित्तदोषाणांराजादेरकीर्तनं। भूतेषुप्राणिषुदयापरहितकरश्चित्तगतोधर्मविशेषः। परदुःखासहिष्णुत्वंवाअलोलुत्वंविषयेषुरागा

भावः । आत्महिंसकेष्वप्यविरोधोमार्दवंअक्रौर्यंवा । ह्रीरकार्यकरणेलज्जा । अचापलंस्थैर्यं ॥ २ ॥ तेजःपरैरनभिभवः । क्षमाक्रोधा
भावेनसहअपकर्तुरनपकृतिः । धृतिरनातंकः । शौचंमृत्तिकादिभिर्बाह्यशौचं । भगवत्स्मृत्यादिनांतरशौचं । अद्रोहःपरवृत्त्यननुरोधः ।
नातिमानिताअहंकाररािहत्यं । एतेगुणाःदैवींदेवसंबंधिनींसंपदमभिजातस्यप्राप्तस्यभवंति । अभिरयंलक्षणेत्थंभूताख्यानेत्युक्तलक्षणा
र्थकप्रत्यर्थेवर्ततेइतितस्यकर्मप्रवचनीयसंज्ञायांकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिद्वितीयोपपत्तिः । तथाचैतएवगुणाःमुमुक्षुणावश्यमुपादेयाइति
भावः ॥ ३ ॥ त्यागायासुरलक्षणमाह । दंभइति । आत्माल्पत्वंज्ञात्वापिमहत्त्वप्रदर्शनंदंभः । दर्पःसत्यपिभयकारणेमदात्तदभावद

तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता । भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥ ३ ॥
दंभोदर्पोभिमानश्च क्रोधःपारुष्यमेवच । अज्ञानंचाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरीं ॥ ४ ॥
दैवीसंपद्विमोक्षाय निबंधायासुरीमता । माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपांडव ॥ ५ ॥
द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन् दैवआसुरएवच । दैवोविस्तरशःप्रोक्तः आसुरंपार्थमेशृणु ॥ ६ ॥

र्शनं । अभिमानःप्रमाणातिक्रमः । क्रोधःपरपीडाकरचित्तविकारः । पारुष्यंनिष्ठुरत्वं । आसुरींसंपदमभिजातस्येत्यस्यप्रागिवार्थः ।
तेनजातस्येत्यकर्मकत्वात्संपदमितिनद्वितीयानुपपत्तिदोषः ॥ ४ ॥ दैवसंपदादेःफलंसंदर्शयन्नर्जुनस्यासुरस्वभावशंकांवारयति । दैवी
ति । अभिजातोसिप्रागिवार्थः । जातस्यतवदैवीसंपल्लक्षणमित्यर्थः । वृक्षंप्रतिविद्योततइत्यत्रवृक्षइवप्रद्योतस्येति । अतोमाशुचः । शो
कंमाकार्षीः निबंधनंनीचस्थानेतमसिनिवासःविमोक्षायविविधमोक्षायेत्युक्त्वामोक्षस्यनानात्वमुच्यते ॥ ५ ॥ ननुसर्गाणामतिबहुत्वाद

वासुरयोरेवोक्तिः कथमित्यतः शुभाशुभफलाधिक्यादिभाक्त्वरूपपूर्वश्लोकोक्तोपाधिद्वयविवक्षयाद्वयोरेवोक्तिरितिभावेनाह । द्वाविति । दैवआसुरश्चेतिद्वावेवप्राणिनांसर्गौसृष्टिभूतसर्गौप्राणिस्वभावावितिवा । तदुभयजिज्ञासायामाह । दैवइति । शृण्विति विस्तरशइत्यनुषंगः ॥ ६ ॥ तदाहप्रवृत्तिमित्यादिद्वादशश्लोकैः । आसुराजनाःविहितेप्रवृत्तिंनिषिद्धेनिवृत्तिंचनविदुः । तेषुशौचाचारसत्यानिनविद्यंतेतात्पर्यद्योतनायनञ्त्रयोक्तिः ॥ ७ ॥ किंचजगदसत्यंअत्रसत्यप्रतिष्ठेश्वरशब्दाविष्णुपराः । नञ्बहुव्रीहिः । जगद्विशरणकर्तृतयासत्यपदवाच्यविष्णुहीनमाहुः । स्थितिहेतुतयाप्रतिष्ठापदोक्तविष्णुहीनमाहुः । अनीश्वरंस्वामिहीनमाहुः । जगत्सृष्ट्यादिकर्तारंयेनजानंति

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच जनानविदुरासुराः । नशौचंनापिचाचारो नसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरं । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ॥ ८ ॥
एतांदृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयायजगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

तइतिचाहुरासुरजनाइत्यनुषंगः । अपरस्परसंभूतमन्नाद्भवंतिभूतानीतितृतीयोक्तदिशापरस्परसंभूतंनभवतीत्यर्थः । यद्वाजगदसत्यंसत्यंनमिथ्येत्यर्थः । अतएवशुक्तिरूप्यवन्नप्रतितिष्ठतीत्यप्रतिष्ठंज्ञानबाध्यं । अनीश्वरंनियंतृहीनं । अपरसारसंभूतंपरेभ्यःसंभवहीनं । एकस्मादेकस्यजनिर्नेतियावत् । किंतर्हीतिप्रश्नस्योत्तरं । अन्यदिति । सदसद्भ्यामितिशेषः । सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । केनजायतइत्यतउक्तं । कामहैतुकं । कामहेत्वविद्यापरिणामरूपं ॥८॥ एतांदृष्टिमाश्रित्यनष्टात्मानःदुष्टचित्ताःअल्पज्ञानाःघोरकर्मनिरताःजगतःअहिताःशत्रवःक्षयायानिष्टप्राप्तयेकलियुगादौप्रभवंति ॥ ९ ॥

दुष्पूरंदुःखेनपूरणीयंकाममिच्छामाश्रित्यदंभमानमदैर्युक्ताःसंतःमोहात्मिथ्याज्ञानस्वभावात् । कुशास्त्राभ्यासजन्यविपरीतनिश्चयाद्गृही
त्वाआदायासदर्थान्ज्ञात्वेतिवा । अशुचिव्रताःक्षुद्रभोगायप्रवर्तंते ॥ १० ॥ किंचप्रलयांतांमरणांतांअपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचिंता
मुपाश्रिताःकामोपभोगपरमाःकाम्यमानवस्त्वनुभवएवपरमोयेषांतेविषयभोगैकरताःएतावदैहिकमेवफलंनान्यदामुष्मिकमस्तीतिनिश्चय
वंतः ॥ ११ ॥ आशाएवपाशास्तेषांशतैर्बद्धाःकामक्रोधाएवपरंअयनमेषांतेकामक्रोधपरायणाः । कामभोगार्थंकाम्यविषयानुभवार्थंअ

काममाश्रित्यदुष्पूरं दंभमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तंतेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥
चिंतामपरिमेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥
इदमद्यमयालब्धमिमं प्राप्स्येमनोरथम् । इदमस्तीदमपिमे भविष्यतिपुनर्धनम् ॥ १३ ॥ असौ
मयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि । ईश्वरोहमहंभोगी सिद्धोऽहंबलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्यो
भिजनवानस्मि कोन्योस्तिसदृशोमया । यक्ष्येदास्यामिमोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

न्यायेनचौर्यादिनार्थसंचयान्द्रव्यसमूहानीहंतेवांछंति ॥ १२ ॥ चिंताप्रकारंदर्शयति । इदमित्यादिनात्रयेण । इदंधनंअद्यमयालब्धं
इदंमनोरथंप्राप्स्येप्राप्स्यामि । इदंधनंअस्तिइदमपिधनंमेपुनर्भविष्यति ॥ १३ ॥ असौशत्रुर्मयाहतःअपरानन्यानपिशत्रून्हनिष्येच ।
अहमीश्वरःपरमेश्वरःभोगीऐहिकामुष्मिकभोगसंपन्नःसिद्धःकृतकृत्यःबलवान्समर्थः ॥ १४ ॥ आढ्यःधनादिसंपन्नःअभिजनवान्कु

लीनोस्मि । मयासदृशोन्यःकोस्तिनकोपि । यक्ष्येयागादिधर्माननुष्ठास्यामि । भूरिदक्षिणान्नादिदास्यामि । मोदिष्येसंतोषंप्राप्स्या मिइत्येवंरूपेणाज्ञानविमोहिताः ॥१५॥ एवंचिंताप्रकारमुक्त्वातेषांफलमाह । अनेकेति । अनेकचिंतायुक्तमनसाविशेषभ्रांतिमंतःपुत्रमि त्रादिविषयमोहाख्यजालेनसमावृताःविषयभोगेष्वतितरामासक्ताःसंतःअशुचौनरकेपतंति ॥ १६ ॥ यागादिकुर्वतांकथंनरकेपातइत्यत आह । आत्मेति । आत्मनैवस्वेनैवसंभाविताःबहुमताःवयंपूज्याइतिमन्यमानाइतियावत् । अतएवस्तब्धाःअनम्राःधननिमित्तगर्वदर्पा भ्यांउपेतास्तेअविधिपूर्वकंदंभेनस्वमहिलप्रदर्शननिमित्तेनयज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यजंतेनाम । नक्रुतार्थबुद्ध्या अतोनरकप्राप्तिस्तेषांइतिभा

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः । प्रसक्ताःकामभोगेषु पतंतिनरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥
आत्मसंभाविताःस्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजंतेनामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥
अहंकारंबलंदर्पं कामंक्रोधंचसंश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं
द्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥

वः ॥ १७ ॥ सर्वकर्मकारयितारंसर्वांतर्यामिणंत्वांकुतोनयजंतइत्यतआह । अहंकारमिति । अहंकारादिसंश्रिताःसंतःआत्मदेहेपरदेहे षुचनियामकतयास्थितंमांप्रद्विषंतः । यदिईश्वरःकारयितास्ति । तर्हीदानीमकुर्वाणंमांकारयतुकुर्वाणंचविघातयतुइत्येवंभगवदपलापरूप प्रद्वेषंकुर्वंतः । अभ्यसूयकाःनिर्दोषेदोषान्वदंतः । गुणपूर्णेगुणहीनतांवदंतःयजंतइत्यनुषज्जते ॥ १८ ॥ नरकेपतंतीत्येतावदेवनतेषांफ लं । किंतुकिंचित्कालंसंसारमनुभूयपश्चान्नित्यनरकमपिमय्यैवप्राप्नुवंतीत्याह । तानितिद्वाभ्यां । तान्प्रवृत्तिंचेत्यादिनोक्तान्द्विषतःक्रूरान्

अतएवाशुभान्नराधमान्संसारेषुतत्राप्यासुरयोनिषुअजस्त्रंपुनःपुनःक्षिपामिस्थापयामि ॥ १९ ॥ ततोमूढाःतामसस्वभावाःजन्मनिज
न्मनिअनेकजन्मसुआसुरींयोनिमापन्नाःमामप्राप्यैवाधमांनित्यनरकलक्षणांगतिंयांति ॥ २० ॥ उक्तेषुपुमर्थविरोधिषुप्रधानदोषत्रयम
वश्यंत्याज्यमित्याह । त्रिविधमिति । कामःक्रोधःलोभइतिइदंत्रिविधंनरकद्वारंनरकसाधनं । अतएवआत्मनोनाशनंअनर्थप्रापकं । त
स्मादेतत्त्रयंत्यजेत् । ततश्चकारणाभावान्नरकाणामप्राप्तिरितिभावः ॥ २१ ॥ नकेवलंकामादित्यागेनरकाप्राप्तिःपरमपुमर्थप्राप्तिश्चास्ती

आसुरींयोनिमापन्ना मूढाजन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैवकौंतेय ततोयांत्यधमांगतिं ॥ २० ॥
त्रिविधंनरकस्येदं द्वारंनाशनमात्मनः । कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥ २१ ॥ एतै
र्विमुक्तःकौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिं ॥ २२ ॥ यःशास्त्र
विधिमुत्सृज्य वर्ततेकामकारतः । नससिद्धिमवाप्नोति नसुखंनपरांगतिं ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं
प्रमाणंते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

त्याह । एतैरिति । तमोद्वारैर्नरकहेतुभिस्त्रिभिरेतैःकामक्रोधलोभैर्विमुक्तोनरःआत्मनःश्रेयःपुमर्थसाधनमाचरति । ततःपरांगतिंमोक्षं
याति ॥ २२ ॥ श्रेयःसाधनानुष्ठानेअंगांतरंविधातुंतदकरणेबाधकंतावदाह । यइति । यःशास्त्रोक्तविधानमुत्सृज्यकामकारतःस्वेच्छा
मात्रेणयत्रक्वचित्प्रवर्ततेसससिद्धिंपुमर्थोपायंनावाप्नोति । सुखमैहिकंपरांगतिंमोक्षंवानाप्नोति ॥ २३ ॥ कुतःशास्त्रविध्यतिक्रमेसंसि
द्धिसुखाद्यभावइतिशंकांनिरस्यन्नंगांतरंविधत्ते । तस्मादिति । यस्मादिदंकार्यमिदमकार्यमितिव्यवस्थायांतेतवविवेकिनःशास्त्रंप्रमाणं ।

तदतिक्रमेचदोषःतस्मादिहलोकेशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमर्हसिइति ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रय
तिकृतेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॐ ॥ चतुर्दशाध्यायेनान्यंगुणेभ्यःकर्तारमित्यादिनासर्वोपिपरिणामोगुण
कृतइतिसामान्यतउक्तस्यात्रसत्वादिगुणकृतानांश्रद्धानामाहारस्यतपःप्रभृतिकर्मणांचसदसद्रूपाणांभेदोक्त्याप्रपंचनंक्रियते । पूर्वत्रशा
स्त्रविधानोक्तंज्ञात्वाकर्मकार्यमित्युक्तेलब्धावसरोर्जुनः । शास्त्रविध्यज्ञानिनांकास्थितिरितिपृच्छति । यइति । येजनाःशास्त्रविधिमु

ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग॰देवासुरसंपद्विभागोनामषोडशो
ध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंतेश्रद्धयान्विताः । तेषांनिष्ठातुकाकृ
ष्ण सत्वमाहोरजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच । त्रिविधाभवतिश्रद्धा देहिनांसास्वभावजा ।
सात्विकीराजसीचैव तामसीचेतितांशृणु ॥ २ ॥

त्सृज्यअज्ञात्वाश्रद्धयान्विताःश्रद्धामात्रेणयजंते । तेषांनिष्ठातुस्थितिस्तुकाकीदृशी । तामेवविविच्याह । सत्वमित्यादिना । किंसा
त्विकीराजसीतामसीवास्थितिरित्यर्थः । तेकिंसात्विकाःराजसास्तामसावेतियावत् ॥१॥ तेत्रिविधाअपिसंतीतिभावेनप्राक्यागांगत
यायष्टृविशेषणत्वेनोक्तश्रद्धांसात्विकत्वादिनाविभज्यतदाश्रयेणतेषांसात्विकत्वादिस्वरूपमाह । त्रिविधेतिद्वाभ्यां । श्रद्धाआस्तिक्य
निष्ठास्वभावजैवेत्यन्वयः । मनोवृत्तिश्रद्धाव्यावृत्तयेस्वभावजैवेत्युक्तं । तांत्रिविधांशृणुश्रुत्वातत्रनिष्ठांकुर्वित्यर्थः । तदन्वितैःक्रियमा

॥११४॥

णयजनप्रकारंशृण्वित्यर्थः ॥२॥ अस्तुश्रद्धात्रिविधा। तेषांकानिष्ठेतिप्रश्नस्यकिमुत्तरमित्यतआह। योयच्छ्रद्धःसएवसइति। योयजमानःसात्विकश्रद्धःससात्विकः। योराजसश्रद्धःसराजसः। यस्तामसश्रद्धःसतामसइत्यर्थः। कुतएवमित्यतस्तदुपपादनायोक्तं। सत्वेति। सर्वस्यजंतोःश्रद्धासत्वानुरूपाजीवस्वरूपानुरूपाभवति। सत्वंजीवःक्वचित्प्रोक्तःइत्यादिवचनात्। श्रद्धायाःजीवस्वरूपानुरूपत्वात्तयातत्स्वरूपंज्ञेयमित्यर्थः। श्रद्धायाःजीवानुरूपत्वमेवक्तुनइत्यतउक्तंश्रद्धेति। अयंपुरुषोजीवःश्रद्धामयः। तादात्म्यार्थेमयट्। श्रद्धास्वरूपइत्यर्थः ॥३॥ योयच्छ्रद्धइत्यत्रसात्विकादिश्रद्धःसात्विकादिरित्युक्तं। तत्रसात्विकश्रद्धादिःकिंकर्मवानितिजिज्ञासायांतांशृण्वितिप्रतिज्ञातमाह। यजंतइति। सात्विकाःसात्विकश्रद्धावंतःशास्त्रविधानमजानंतोपिसात्विकश्रद्धामात्रान्विताजनाइतियावत्। देवान्यजंते। रा

सत्वानुरूपासर्वस्य श्रद्धाभवतिभारत। श्रद्धामयोयंपुरुषो योयच्छ्रद्धःसएवसः ॥ ३ ॥ यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः। भूतान्प्रेतगणांश्चान्ये यजंतेतामसाजनाः ॥ ४ ॥

जसाराजसश्रद्धावंतःशास्त्रविधानमजानंतइतिसर्वत्रज्ञेयं। यक्षरक्षांसियजंते। तामसास्तामसश्रद्धावंतःप्रेतादीन्यजंते। यद्यपियागविधिषुऐंद्रंदधीत्यादिषुइंद्रादिदेवताएवोद्देशेतयाश्रुताःइतिराजसादिरपितत्रश्रुतदेवतोद्देशेनैवय[illegible]करोति। तथापितैरिष्टं[illegible]क्षराक्षसाः। दीनत्वाद्देवनामानोब्रह्मेंद्रादिसनामकाः। गृह्णंतीतिस्मृत्यातत्तन्नामकयक्षादीनामेवतत्तद्धविर्भोक्तृत्वाद्यक्षरक्षांसियजंतइत्याद्युक्तमितिज्ञेयं। अत्रदेवयाजिनांविष्णुभक्त्यादिमत्त्वान्मोक्षएवफलं। राजसानांतुस्वर्गप्रतिनिधित्वेनकल्पितःसांकल्पिकःस्वर्गः। तामसानांतुशिवपरिवारभूतादित्वप्राप्तिःफलंज्ञेयं। मोक्षःसांकल्पिकःस्वर्गोभूतादित्वंफलंक्रमात्इतिस्मृतेः ॥ ४ ॥

नकेवलंतामसानांभूतादित्वंतमःप्राप्तिरपीत्याह । अशास्त्रेत्यादिद्वाभ्यां । येजनाःशास्त्रादन्येनदुरागमादिनाविहितंघोरंमहाकष्टरूपंतपःदं
भाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताःइच्छासक्त्याग्रहयुक्ताःसंतस्तप्यंतेकुर्वंति ॥ ५ ॥ किंचशरीरस्थंभूतग्राममंलक्ष्म्यादिदेवतासमुदायं
मांचांतर्नियामकत्वेनशरीरस्थंकर्शयंतो(कुशलेना)ल्पगुणत्वेनपश्यंतोऽचेतसोऽविवेकिनः । तानासुरनिश्चयानसुरसंबंधिनिश्चयान्विद्धिजा
नीहि । तेदैत्यरक्षःपिशाचाइत्यर्थः । त्वमःप्राप्तियोग्याइतिभावः ॥६॥ श्रद्धाभेदात्सात्विकादिभेदःतत्तदीयसदसत्कर्मविवेकेनसात्विका
दिस्वरूपविवेकउक्तः । आहारादिभेदेनापितेषांविवेकंप्रतिज्ञापूर्वमाह । आहारस्त्वित्यादिसप्तभिः । सर्वस्येतिसात्विकादिजनस्येत्यर्थः ।

अशास्त्रविहितंघोरं तप्यंतेयेतपोजनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ क
र्शयंतःशरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मांचैवांतश्शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आ
हारस्त्वपिसर्वस्य त्रिविधोभवतिप्रियः । यज्ञस्तपस्तथादानं तेषांभेदमिमंशृणु ॥ ७ ॥ आयुस्स
त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्या आहाराःसात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

यज्ञस्तपोदानंतथात्रिविधमित्यर्थः । तेषामिति । आहारादीनामित्यर्थः ॥ ७ ॥ आहारभेदंतावत्त्रिभिराह । आयुरित्यादिना । आयु
र्जीवनं । सत्वंसाधुत्वं । सात्विकवस्तुसेवनेनचित्तशुद्धेः । बलंशक्तिः । आरोग्यंरोगराहित्यं । सुखंसकृदुपभोगेपिबहुकालीनं । प्रीति
रुपभोगकालीनंसुखं । एतेषांमायुरादीनांविवर्धनाःविशेषेणवृद्धिहेतवः । रस्याःरसयुक्ताः । स्निग्धाःस्नेहवंतः । स्थिराःसेवनेनबहुका
लगुणप्रदाःआज्यादयः । अनुभवेसतिपश्चादपिभूयादितिमनोहारिणोहृद्याः । एतेआहाराः । कर्मणिघञ् । भक्ष्यपदार्थाः । सात्विकानां

सत्वगुणयुक्तानांप्रियाः । आयुरादिविवर्धनाइतिविशेषणोक्त्यातद्विपरीतत्वेरस्यादीनामपिराजसत्वमेवेतिज्ञेयं ॥८॥ कट्टमरीचिकादिः । आम्लोजंबीररसादिः । लवणंप्रसिद्धं । अत्युष्णं । अतिशब्दःसर्वत्रसंबध्यते । उष्णंतीक्ष्णंसर्षपादि । रूक्षंस्वतोनीरसं । विदाहिविशेषेण दग्धंसंतापकरंवा । एतेआहाराःराजसस्येष्टाःप्रियाः । दुःखंशोकोदौर्मनस्यंआमयोरोगःएतत्त्रयप्रदाः । दुःखादिदत्वविशेषणोक्त्यात दभावेकट्वादीनांसात्विकत्वमेवेतिज्ञेयं ॥ ९ ॥ यातयामंयामांतरितपाकं । पूर्वस्वादुपश्चादन्यथाजातंरसंगतरसं । पूतिदुर्गंधं । पर्युषितं

कट्वाम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहाराराजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥
यातयामंगतरसं पूतिपर्युषितंचयत् । उच्छिष्टमपिचामेध्यं भोजनंतामसप्रियं ॥ १० ॥ अफला
कांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टोयइज्यते । यष्टव्यमेवेतिमनः समाधायससात्विकः ॥ ११ ॥ अभिसं
धायतुफलं दंभार्थमपिचैवयत् । इज्यतेभरतश्रेष्ठ तंयज्ञंविद्धिराजसं ॥ १२ ॥

दिनांतरितपक्वं । अन्यभुक्तावशिष्टंउच्छिष्टं । अमेध्यमपवित्रंभोजनं । कर्मणिल्युट् । भोज्यंशतयामादिभोज्यंवस्तुयत्तत्तामसप्रियं । तादृशंव स्तुभोजनविषयतयातामसप्रियमित्यर्थः । स्वादुत्वादेःपुरुषभेदेनव्यवस्थितत्वेपिशुद्ध[illegible]तस्वभावापेक्षयास्वादुत्वादिकंध्येयं ॥ १० ॥ यज्ञभेदेनसात्विकादिभेदमाह । अफलेति । फलाकांक्षारहितैर्योयज्ञोविधिदृष्टो[illegible]यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायइज्यतेअनुष्ठीयते ससात्विकइत्यर्थः ॥ ११ ॥ फलमभिसंधायमेभूयादितिकामयमानएवअपि[illegible]भार्थ[illegible]महत्त्वप्रदर्शनार्थमेवयदिज्यतेतंयज्ञंराजसंवि

द्धि ॥ १२ ॥ असृष्टान्नंअन्नदानहीनं । शिष्टंव्यक्तं ॥ १३ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातंतपोभेदेनसात्विकादिभेदंदर्शयितुंशारीरादिभेदेनतत्रैवि ध्यंतावदाह । देवेति । देवादिपूजनंयथायोग्यंध्येयं । शौचंबाह्याभ्यंतररूपं । ब्रह्मचर्यमूर्ध्वरेतस्त्वं । शारीरंशरीरसंबंधि ॥ १४ ॥ अ नुद्वेगकरंपरस्यातंकोयथानभवतितादृश्यंवाक्यं । सत्यंयथार्थवाक्यमितिसर्वत्रान्वेति । प्रियंश्रवणसमयेपुनःपुनःश्रवणेच्छाकरं । हितंका लांतरेसुखकरंच । स्वाध्यायाभ्यसनंचयत्तदितिशेषः । वाङ्मयंवागात्मकंतपः ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःविषयेष्वप्रयासेनप्रवृत्तिः । सौ

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं । श्रद्धाविरहितंयज्ञं तामसंपरिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगु रुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं । ब्रह्मचर्यमहिंसाच शारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यं प्रियहितंचयत् । स्वाध्यायाभ्यसनंचैव वाङ्मयंतपउच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्म विनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥१६॥ श्रद्धयापरयातप्तं तपस्तत्त्रिविधंनरैः । अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकंपरिचक्षते ॥ १७ ॥

म्यत्वंअक्रौर्यं । मौनंमननशीलत्वं । आत्मविनिग्रहःआत्मनिपरमात्मनिमनसोविशिष्यावस्थानं । भावेआशयेसंशुद्धिः । नानाकाम राहित्यं । इत्येतन्मानसंतपःउच्यते ॥ १६ ॥ इदानींसात्विकादितपोभेदेनसात्विकादिजीवभेदंप्रतिज्ञापूर्वमाह । श्रद्धयेत्यादिभिस्त्रि भिः । नरैस्तप्तंकृतंतपःयत्तत्त्रिविधमित्यर्थः । तत्कथमित्यतआह । अफलेति । युक्तैर्भगवदर्पणादियोगयुक्तैःतप्तंतपइत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥

सत्कारोमनसाआदरः । मानोवाचाप्रशंसा । पूजाअर्चनं । एतदर्थंदंभेनचआत्मनोमहत्त्वप्रदर्शनार्थंवायत्तपःक्रियतेतत्तपःइहलोकेराज संप्रोक्तं । चलंपातभयेनचलनहेतुः । अध्रुवंक्षयिष्णु ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणाविवेकदुराग्रहेणआत्मनःपीडयापरस्यशत्रोरुत्सादनार्थंवा यत्तपःक्रियतेतत्तामसं ॥ १९ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातदानभेदेनसात्विकादिभेदमाह । दातव्यमित्यादित्रिभिः । दातव्यमित्यास्तिक्यबुद्ध्या दानं । कर्मणिल्युट् । दातव्यंवस्तुपुण्यदेशेपुण्यकालेऽनुपकारिणेऽपकारमनपेक्ष्यसत्पात्रेचपात्रायदीयतेइतियत्तद्दानंसात्विकं ॥२०॥ प

सत्कारमानपूजार्थं तपोदंभेनचैवयत् । क्रियतेतदिहप्रोक्तं राजसंचलमध्रुवं ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणा
त्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः । परस्योत्सादनार्थंवा तत्तामसमुदाहृतं ॥ १९ ॥ दातव्यमितियद्दा
नं दीयतेनुपकारिणे । देशेकालेचपात्रेच तद्दानंसात्विकंस्मृतं ॥ २० ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थं फलमु
द्दिश्यवापुनः । दीयतेचपरिक्लिष्टं तद्दानंराजसंस्मृतं ॥ २१ ॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदी
यते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ॥२२॥ ॐ तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेनवेदाश्च यज्ञाश्चविहिताःपुरा ॥ २३ ॥

रिक्लिष्टंअन्यायार्जितंद्रव्यं ॥ २१ ॥ अदेशकालइतिद्वंद्वैकवद्भावः । अशुचिदेशकालयोःअसत्कृतंनमस्कारादिसत्काररहितं । अवज्ञातं अवज्ञाकरणयुक्तंयथातथा । अपात्रेभ्यःयद्दीयतेतत्तामसमित्यर्थः ॥ २२ ॥ अफलाकांक्षिभिरित्यादिनापूर्वयज्ञतपोदानानांसात्विकत्वा दिहेतवोऽसाधारणधर्माःउक्ताःसाधारणांस्तुवक्तुमनेककर्तृकचरितानुवादरूपपुराकल्पाख्यार्थवादमाह । ॐ मित्यादिना । निर्दिश्यते

अनेनेतिनिर्देशोनामब्रह्मणःत्रिविधःस्मृतः । ॐतंप्रविष्टमाश्रितंइतियावत् । जगद्यत्रपरेइतिवा । ईश्वरोवाजगतिप्रोतःप्रविष्टइतिवाव्यु
त्पत्त्याॐमितिनामहरेः । अवरक्षणकांतिगतिप्रवेशेत्याद्यर्थस्यावतेष्टिलोपश्चेतिसूत्रेणमन्प्रत्ययः । तस्यटिलोपेज्वरत्वरेत्यूठिसार्वधातुकइ
तिगुणेचॐमितिरूपसिद्धेः । गुणैस्ततत्वाद्वातदित्यस्यपरोक्षवाचित्वाद्ब्रह्मणश्चवेदैकवेद्यतयापरोक्षत्वात्तदितिनाम । निर्दोषसर्वशुभगुण
पूर्णत्वात्सदितिनामेतिज्ञेयं । तेनब्रह्मणाब्राह्मणादयःपुरासृष्टिकालेविहिताःसृष्टाः । वेदानांविधानंनामअभिव्यक्तिर्ज्ञेया ॥ २३ ॥ त
स्मादोमित्यस्यभगवन्नामत्वात्ॐमित्युदाहृत्यॐकारमुच्चार्यब्रह्मवादिनांसततंयज्ञादिक्रियाःविधानोक्ताःविध्युक्ताःप्रवर्तंते । एतेनोक्तोंका

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तंतेविधानोक्ताः सततंब्रह्मवादिनां ॥ २४ ॥ त
दित्यनभिसंधाय फलंयज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्चविविधाः क्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥
सद्भावेसाधुभावेच सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्तेकर्मणितथा सच्छब्दःपार्थयुज्यते ॥ २६ ॥

रार्थधीपूर्वकंॐमित्युच्चार्यब्राह्मणैःसहविध्युक्तदिशानुष्ठानंयज्ञादेःसात्विकत्वेहेतुरुक्तोभवति ॥ २४ ॥ किंचतत्परोक्षंफलंस्वर्गाद्यनभि
संधायममस्यादित्यनिच्छन् । तथातत्वेदैकगम्यतयापरोक्षभूतंब्रह्मअभिसंधायममास्पदंस्यादितीच्छन्यज्ञोग्निहोत्रादितपःक्रियाःप्रागुक्तशा
रीरादितपोरूपक्रियाःदानक्रियाश्चविविधाःमोक्षकांक्षिभिःक्रियंतइत्युक्त्यावेदैकवेद्यतयातत्पदोक्तब्रह्मोद्देशेनेतरफलानुद्देशेनचक्रियमा
णत्वरूपधर्मांतरमपियज्ञादेःसात्विकत्वादिहेतुरुक्तोभवति । तदितिब्रह्मोद्दिश्ययज्ञादेःकरणाच्चब्रह्मणस्तदितिनामेतिचोक्तंभवति ॥२५॥
किंचसाधुगुणोपेततयासच्छब्दार्थभगवज्ज्ञानपूर्वकतयानुष्ठानमपिसात्विकत्वहेतुधर्मांतरंयज्ञादेरितिभावेनसच्छब्दार्थमाह । सद्भावइति ।

सद्भावेअसतःसत्तारूपप्रजननार्थेसाधुभावेसाधुत्वे । प्रशस्तेकर्मणिशुभकर्मणिचेत्यर्थः ॥ २६ ॥ भगवन्निष्ठापूर्वकत्वमपिकर्मणःसात्विक
त्वहेतुभूतंधर्मांतरमितिभावेननिष्ठापिसच्छब्दार्थइत्याह । यज्ञइति । स्थितिर्निष्ठा । भगवानेभिरवश्यंफलंप्रयच्छतीतिबुद्धिरितियावत् ।
किंचभगवद्विषयतयानुष्ठानमपिधर्मांतरमितिभावेनाह । कर्मेति । तदर्थोयंसच्छब्दार्थभगवदर्थोयं ॥ २७ ॥ यज्ञादेःसात्विकत्वहेतुभूत
धर्मानुक्त्वातदन्यथात्वेपिहेतुभूतधर्मानाह । अश्रद्धयेति । भगवच्छ्रद्धाभावेनेत्यर्थः । हुतमित्यादौशास्त्रानुसारेणेतियोज्यं । भगवच्छ्रद्धां

यज्ञेतपसिदानेच स्थितिःसदितिचोच्यते । कर्मचैवतदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्र
द्धयाहुतंदत्तं तपस्तप्तंकृतंचयत् । असदित्युच्यतेपार्थ नचतत्प्रेत्यनोइह ॥ २८ ॥ ॥ ॐ तत्स
दितिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेश्रद्धात्रयविभागो
नामसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच । संन्यासस्यमहाबाहो तत्वमिच्छामिवेदितुं ।
त्यागस्यचहृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

विनाशास्त्रानुसारेणानुष्ठितमपियद्धोमादिकंतदसदेवोच्यते । तत्प्रेत्यनच इहचनो । ऐहिकामुष्मिकपुमर्थप्रदंनेत्यर्थः । अतोभगवच्छ्रद्धा
भक्त्यादिपूर्वकमेवानुष्ठितहोमादीनिइहामुत्रफलप्रदानीतिश्रद्धैवप्रयोजिकेतिसैवत्रिविधाभवतिश्रद्धेत्यादिनाप्राधान्येनोक्तेतिभावः । व
स्तुतस्तुश्रद्धाभावेशास्त्रानुसारित्वमेवनेतिज्ञेयं ॥२८॥ इतिश्रीगीतार्थसंग्रहेराघवेंद्रयतिकृतेसप्तदशोध्यायः ॥१७॥ ॐ ॥ पूर्वाध्यायेपुसर्वे

षुत्रैगुण्यविषयावेदाइत्यादिनायत्पुमर्थहेतुज्ञानसाधनंविप्रकीर्णतयोक्तं । तदिहमंदानांबुद्ध्यारोहायसंक्षिप्यनिरूप्यते । तथाचतुर्दशाध्यायोक्तंत्रिगुणकार्यंचोच्यते । संन्यासश्चैवयोगश्चेत्यादिनापंचमादौसंन्यासस्य त्यागाच्छांतिरनंतरमितिद्वादशेत्यागस्यचपुमर्थहेतुत्वमुक्तं । तयोःस्वरूपनिर्णयायपृच्छति । संन्यासस्येति । हेहृषीकेशसर्वेंद्रियस्वामिन् । केशिनामकासुरमर्दन । संन्यासस्यत्यागस्यचपृथक्तत्वंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुमिच्छामि । द्वयोरपिशब्दयोरापाततोर्थैक्यप्रतीतेरितिभावः ॥ १ ॥ अथाप्यस्तिविवक्षाभेदेनभेदइतिभावेनोत्तरमाह । काम्यानामिति । वैकल्पिककाम्यानांज्योतिष्टोमादीनांस्वर्गादिफलानिच्छयाविशेषणत्यागेनकाम्यानांकर्मणांत्यागं ।

श्रीभगवानुवाच । काम्यानांकर्मणां न्यासंसंन्यासंकवयोविदुः । सर्वकर्मफलत्यागं
प्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यंदोषवदित्येके कर्मप्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानत
पःकर्म नत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥

नियतकाम्यानांकारीर्यादीनांस्वरूपाकरणेनत्यागंसंन्यासंज्ञानिनोविदुःजानंति । विचक्षणाःकुशलाःसर्वकर्मणांभगवत्प्रीत्यन्यफलत्यागंत्यागशब्दार्थमाहुःइत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वकर्मफलत्यागमितिस्वोक्तत्यागस्वरूपावधारणायप्रातीतिकींविद्वन्मतविप्रतिपत्तिमुद्भावयति । त्याज्यमिति । एकेमनीषिणोज्ञानिनःदोषवत्बंधकत्वदोषयुक्तंकाम्यकर्मत्याज्यंअकार्यमाहुः । अपरेचमनीषिणः । यज्ञादिनत्याज्यमितिप्राहुः । तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिकर्मयज्ञांगानि । यद्वानित्यनैमित्तिकानि । मनीषिणइतिविशेषणात्प्राचीनपक्षेपिफलत्यागएवाभिमतोनस्वरूपत्यागः । अतोनमतयोर्विरोधः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अविरोधप्रकारंप्रतिज्ञापूर्वमुपपादयति। निश्चयमिति। तत्रविप्रतिपन्नेत्यागेविषयेनिश्चितंमतंमेसकाशात्शृणुश्रुत्वानिष्ठांकुरु। त्यागोहि फलत्यागः। कर्मणिममतात्यागः। भगवतिकर्तृत्वानुसंधानपूर्वंस्वस्यकर्तृत्वाभिमानत्यागइतित्रिविधःसंप्रकीर्तितइत्येके। वक्ष्यमाणसात्वि कादिभेदेनेत्यन्ये ॥ ४ ॥ निश्चयंशृण्वितिप्रतिज्ञातमाह। यज्ञेति। द्वंद्वैकवद्भावः। कुतःकार्यमित्यतआह। यज्ञइति। पावनानिपावित्र्य करणानि। अबंधकानीतियावत्। यद्वामनीषिणांज्ञानिनांमुक्तावानंदातिशयकराणि। अतःसर्वैरपिवर्णाश्रमोचितकर्माणिकार्याण्येवेति। यतीनामपिज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपांसिचसंत्येव। स्त्रीशूद्रादीनामपिविष्णुनामाध्ययनरूपोयज्ञःसत्यवचनमुपवासादितपश्चा

निश्चयंशृणुमेतत्र त्यागेभरतसत्तम। त्यागोहिपुरुषव्याघ्र त्रिविधःसंप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदान तपःकर्म नत्याज्यंकार्यमेवतत्। यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानिमनीषिणां ॥ ५ ॥ एतान्यपितुकर्मा णि संगंत्यक्त्वाफलानिच। कर्तव्यानीतिमेपार्थ निश्चितंमतमुत्तमं ॥ ६ ॥ नियतस्यतुसंन्यासः क र्मणोनोपपद्यते। मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥

स्त्येवेतिभावः ॥ ५ ॥ यज्ञादिनत्याज्यंकार्यमेवतदित्युक्तमयुक्तं। त्याज्यंकर्मेत्युक्तमनीषिमतविरोधादित्यतःसंगादित्यागरूपविशेषण त्यागएवतेषामभिमतःनस्वरूपत्यागइतिभावेनयज्ञादेःकरणप्रकारमाह। एतानीति। प्रागुक्तयज्ञादिरूपकर्माणिममताभिमानरूपस्नेहा ख्यसंगंत्यक्त्वास्वर्गादिफलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानिइतिनिश्चितंमेउत्तमंमतं ॥ ६ ॥ स्वरूपत्यागोनेत्येतदुपपादयन्त्यागोहित्रिविधइत्यु क्तंप्रपंचयति। नितयस्यत्विति। वर्णाश्रमोचितस्यतुकर्मणःसंन्यासस्त्यागोनोपपद्यतेयुक्तोनभवति। स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिरयंयात्यसंशय

मितिपार्थेप्रत्यवायस्मरणात् । स्वरूपत्यागएवत्यागशब्दार्थोनसंगफलयोस्त्यागइतिमिथ्याज्ञानाख्यमोहात्तस्ययज्ञादिकर्मणःपरित्यागः तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखंप्रतिकूलवेदनीयरूपदुःखकरणमित्येवकायक्लेशभयाच्चकर्मत्यजेदितियत्सराजसत्यागः । तंराजसत्यागंकृत्वात्यागफलंभगवत्प्रीतिरूपंनैवलभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमवश्यंकर्तव्यंअन्यथाप्रत्यवायादितिबुद्ध्यासंगंमदीयमितिस्नेहंस्वर्गादिफलंचत्यक्त्वैवनियतंवर्णाश्रमोचितंकर्मयत्क्रियतेसत्यागःकर्मानुष्ठानसहितःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥ सात्विकत्यागिनोविशेषणान्याह । नद्वेष्टीति। अकुशलंतात्कालिकसुखदंन । किंतुकायक्लेशदुःखदंकर्मनद्वेष्टि । कुशलेपूर्वार्जितपुण्यफलेनानुषज्जतेनेच्छति । सत्वसमाविष्टःसम्यक्सत्व

दुःखमित्येवयत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । सकृत्वाराजसंत्यागं नैवत्यागफलंलभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येवयत्कर्म नियतंकुरुतेर्ऽजुन । संगंत्यक्त्वाफलंचैव सत्यागःसात्विकोमतः ॥ ९ ॥ नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते । त्यागीसत्वसमाविष्टो मेधावीछिन्नसंशयः ॥ १० ॥ नहिदेहभृताशक्यं त्यक्तुंकर्माण्यशेषतः । यस्तुकर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

गुणेनव्याप्तःमेधावीभगवत्तत्वज्ञानीछिन्नसंशयःपरापरतत्वविषयेभगवद्धर्मानुष्ठानेवासंदेहहीनःत्यागीभगवतिसर्वकर्मसमर्पणवान्ससात्विकत्यागीत्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वंकर्तव्यानीतिमेपार्थेत्यत्रसंगफलत्यागएवत्यागशब्दार्थइतिस्वसिद्धांतोनिर्णीतः। अधुनात्याज्यंदोषवदितिपक्षस्यबीजखंडनायसर्वकर्मपरित्यागोवाविहितकर्मगत्यागोवानत्यागशब्दार्थः। येनत्याज्यंदोषवदित्यस्यसर्वकर्मत्यागोर्थइत्युच्यतइतिभावेनाह। नहीति। अशेषतःकर्माणित्यक्तुंनशक्यं नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्युक्तेः। नापिविहिताशेषत्यागः। स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिर

यंयांतिइतिप्रत्यवायस्मरणादितिभावः। हियस्मादशक्यंतस्माद्यस्तुकर्मफलत्यागीसएवत्यागीत्यभिधीयते। अतस्त्याज्यमितिपक्षस्यापिफल त्यागएवार्थइतिभावः ॥ ११ ॥ अत्यागिनिंदापूर्वंत्यागिनंस्तौति। अनिष्टमिति। अनिष्टंनरकादि। इष्टंकाम्यकर्मणामिच्छाविषयीभूतंस्वर्गादि। मिश्रंइष्टानिष्टमेलनरूपंमानुषादि। कर्मणस्त्रिविधंफलं। अत्यागिनांकर्मफलमत्यजतांप्रेत्यमृत्वादेहान्निर्गत्यस्थितानांभवति। संन्यासिनांतुअनियतकाम्यानांफलत्यागिनां। नियतानांस्वरूपत्यागिनां। क्वचिदपिइहवापरत्रवानास्ति। इष्टानिष्टादिरूपंकर्मणःफलमित्यनुषंगः। अत्रत्यागिनामितिवक्तव्येसंन्यासिनामित्युक्तिःत्यागिनोहिपरार्थंकारीर्यादिनियतकाम्यंकुर्वंति। संन्यासिनस्तुतदपिने त्येतावंतंत्यागिभ्योविशेषंसूचयितुं। फलेच्छाभावेनतेषुत्यागित्वस्यापिसत्वात्। नत्वितितुशब्देनत्यागिनांज्ञानभक्त्यादिद्वाराअपरोक्षतो

अनिष्टमिष्टंमिश्रंच त्रिविधंकर्मणःफलं। भवत्यत्यागिनांप्रेत्य नतुसंन्यासिनांक्वचित् ॥ १२ ॥
पंचैतानिमहाबाहो कारणानिनिबोधमे। सांख्येकृतांतेप्रोक्तानि सिद्धयेसर्वकर्मणां ॥ १३ ॥

मुक्त्यावानंदातिशयफलंभवतीतिसूच्यते। उपपादितमेतत्त्यागाच्छांतिरनंतरमित्यत्रद्वादशेध्यायेभाष्यादौ ॥ १२ ॥ काम्यानामित्यत्रोक्तदिशावैकल्पिककाम्यानांफलत्यागः। नियतकाम्यानांस्वरूपत्यागः। नतुसंन्यासिनामित्यत्रोक्तदिशापरार्थमपिनियतकाम्यानां अननुष्ठानमित्येतावन्मात्रंनसंन्यासशब्दार्थः। किंतुकर्मणिकर्तृत्वाभिमानत्यागोपीतिवक्तुंकर्मकारणानिप्रतिज्ञापूर्वमाह। पंचेत्यादित्रिभिः। एतानिवक्ष्यमाणानिकारणानिकर्मकारणानिमेसकाशात्निबोधबुध्यस्व। सांख्येकृतांतेसिद्धांतेकपिलाख्यविष्णुकृतसांख्यनामकशास्त्रेसर्वकर्मसिद्ध्यर्थंप्रोक्तानि। श्रोतृविश्वासायैतदुक्तिः ॥ १३ ॥

प्रतिज्ञातमाह । अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानंदेहभूम्यादिः । कर्ताविष्णुः । पृथग्विधंकरणंइंद्रियस्रुक्स्रुवादि । विविधानानाप्रकारापृथ
क्परस्परभिन्ना । चेष्टाहस्तादिक्रियाध्यानरूपमानसक्रियाच । प्रधानहोमादिक्रियाहेतुभूताकारकाश्रितावांतरक्रियाचेत्यर्थः । दैवमदृ
ष्टं । अत्रकर्मविषये । पंचमंकारणं । यद्वाकर्तृपदेनपराधीनकर्ताजीवः । दैवपदेनविष्णुः । कर्मणांकर्त्रादिकारकषट्कसाध्यत्वेपिइहकर्मापा
दानादेःअनुक्तिःअसार्वत्रिकत्वात्तस्येतिज्ञेयं ॥ १४ ॥ तर्हिकरणकारकंकुतोनोक्तमित्यतोवा कस्यैतानिकरणानीत्यतोवाह । शरीरे

अधिष्ठानंतथाकर्ता करणंचपृथग्विधं । विविधाचपृथक्चेष्टा दैवंचैवात्रपंचमं ॥ १४ ॥ शरीरवा
ङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः । न्याय्यंवाविपरीतंवा पंचैतेतस्यहेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवंसतिकर्ता
रमात्मानंकेवलंतुयः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्यनाहंकृतोभावो बु
द्धिर्यस्यनलिप्यते । हत्वापिसइमान्लोकान्नहंतिननिबध्यते ॥ १७ ॥

ति । अत्रशरीरमनोवाचामेवकरणकारकत्वेनोक्त्याकर्मापादानादीनिनसार्वत्रिकाणीतिसूचितं ॥ १५ ॥ ततश्चकिमित्यतआह । तत्रैवंस
तीति । तत्रकर्मणीश्वरादिपंचकस्यैवंकरणत्वेसतिजीवस्यस्वातंत्र्याभावेनकेवलंपरप्रेरणांविनास्वतःक्रियाहीनमात्मानंकर्तारंस्वातंत्र्येणक
र्मकर्तारंयस्तुपश्यतिमन्यतेसोकृतबुद्धित्वात्श्रवणाद्यसंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिःदुष्टबुद्धिःसन्नपश्यतितत्त्वविन्नभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवंकर्तृ
त्वाभिमानिनंविनिंद्यस्वस्यकर्तृत्वानभिमानिनंस्तौति । यस्येति । यस्यपुंसःअहंकृतःमयायमर्थःकृतइतिभावआशयःअहंकृतोभावःस्वातं

त्र्यादिमानंनास्ति । यस्यबुद्धिर्नलिप्यते । फलरागादिलिप्तोनभवति । सःस्वातंत्र्यज्ञानहीनःइमान्लोकान्हत्वापिनलिप्यतेहननदोषयु क्तोनभवति । कुतःनहंतिस्वातंत्र्येणहन्मीतिबुद्धिंनकरोतीतिवा । ननिबध्यतेतत्फलंनाप्नोतीत्यर्थः । एतच्चेश्वरसार्वज्ञस्वातंत्र्यज्ञानीसन्न पिविश्वहननार्थंजातोरुद्रोयमोवातद्विषयमितिबोध्यं । अन्यस्यत्वपरोक्षिणोपिदोषकृदेवेति । वृत्रहत्यादिर्नेंद्रादेरपिईषद्बंधोपीषदहंकारकृ तएवेत्याकरएवव्यक्तं । एवंकर्तृत्वाभिमान्यनभिमानिनोःसहेतुकंनिंदास्तुत्योरुक्त्याकर्मणिकर्तृत्वाभिमानत्यागोपिसंन्यासशब्दार्थइत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ ननुजीवस्यस्वतःकर्तृत्वाभावेयजेतेत्यादिविधीनांवैयर्थ्यंस्यात् । जडेश्वरमुक्तानांतदविषयत्वादित्यतआह । ज्ञानमि ति । विधिश्चोदनाप्रेरणेतिपर्यायः । कर्मचोदनायजेतेत्यादिकर्मसुप्रेरणा । ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातेतीतिशब्दोयोज्यः । त्रिविधाज्ञानादिरूपेण

ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञाता त्रिविधाकर्मचोदना । करणंकर्मकर्तेति त्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

त्रिविधा । ज्ञानंविधिविषयंज्ञेयंचेष्टाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिलक्षणंअधिष्ठानादिलक्षणंपुरुषार्थलक्षणंच । परिज्ञातातुसर्वज्ञसर्वप्रेरकेश्वरसन्निहितो जीवराशिः । तत्रितयनिमित्तंकर्मचोदनाप्रवर्ततइति । दधित्रपुसंप्रत्यक्षोज्वरइत्यादाविवनिमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारेणनिमित्तत्रैविध्ये ननैमित्तिकचोदनापित्रिविधेत्युपचर्यतेयजेतेत्यादिश्रौतस्मार्तविधौसतिस्वप्रवृत्तिविषयप्रेरणाज्ञानंभवति । ततश्चेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिरात्म सन्निहितेश्वरप्रेरणयापुमर्थमुद्दिश्यकर्मणिजीवस्यभवतिइतिविधिज्ञानादेःकर्मचोदनायाश्चनिमित्तनिमित्तिभावोध्येयः । नचस्वतःकर्तृत्वा भावात्पराधीनकर्तृजीवस्यविधिज्ञानद्वाराकथंप्रवृत्त्याद्यर्थंविधिविषयत्वमितिशंक्यं । अपराधीनकर्तृत्वस्यविधिविषयतायांप्रयोजकत्वेनका प्यनुपलंभेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांपराधीनकर्तृशक्तिकस्यैवविधिविषयत्वावश्यंभावात् । जडेश्वरमुक्तानांविध्यविषयत्वेनप्रमाणभूतविधेर्वै

यर्थ्यायोगाच्च। पराधीनकर्तुरेवपरिशेषप्रमाणेपिविधिविषयत्वस्यावश्यकत्वाच्च। तस्माज्जीवेविध्यविषयेभ्योजडेश्वरमुक्तेभ्योव्यावृत्तस्य स्वसंबंधितयाविधिज्ञानस्यतज्जन्यायाःफलतत्साधनेच्छायाःसाधनविषयकृतेश्चानुभवसिद्धत्वात्। तस्यचज्ञानादेःनऋतेत्वदित्यादिश्रुतिभिरीश्वराधीनत्वेप्यस्वतंत्रकर्तृत्वमात्रेणविधिविषयत्वंकर्मफलभाक्त्वंचयुक्तं। तदुक्तंगीताभाष्ये। अकर्तृत्वेपिविधिद्वाराईश्वरप्रसादादिच्छोतपत्त्योक्तकारणैःकर्मद्वारापुरुषार्थोभवतीतिनप्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यमिति। यद्वादैवंचैवेतिपूर्वत्रदैवपदेनेश्वरस्यकर्मसुप्रेरकत्वमुक्तं। तत्प्रेरणास्वरूपमुच्यते। ज्ञानमिति। कर्मचोदनाकर्मसुजीवानांईश्वरप्रेरणा। ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातेतित्रिविधा। ज्ञानज्ञेयपरिज्ञातृरूपत्रिविधभगवत्स्वरूपेत्यर्थः। विशेषबलाद्धर्मधर्मिभावः तस्येयंप्रेरणेत्याद्युक्तिश्चयुक्तेतिभावः। पूर्वोक्तपंचकर्मकारणानिसंक्षिप्याह। करणमिति। क

ज्ञानंकर्मचकर्ताच त्रिधैवगुणभेदतः। प्रोच्यतेगुणसंख्याने यथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषुयेनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तंविभक्तेषु तज्ज्ञानंविद्धिसात्विकं ॥ २० ॥

रणंइंद्रियस्रुक्स्रुवादि। अधिष्ठानपदोक्तदेहादिकमदृष्टंच। कर्महस्तादिचेष्टाकर्तृपदेनजीवेश्वरावुभावपिग्राह्यावितित्रिविधःकर्मसंग्रहःकर्मकरणसंग्रहः। पंचकारणानांसंक्षेपइति ॥ १८ ॥ सात्विकज्ञानकर्मादेःमुक्तिहेतुत्वात्तदनुष्ठानायसत्वादिगुणनिमित्तान्ज्ञानादिभेदान्प्रतिज्ञापूर्वमाह। ज्ञानमिति। सत्वादिगुणभेदतःज्ञानादिकंप्रत्येकंत्रिविधं। गुणसंख्यानेगुणाःसंख्यायंतेयत्रतस्मिन्वैदिकसांख्यशास्त्रेप्रोच्यते। तान्यपियथावद्यथास्थितंशृणु ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञातंज्ञानत्रैविध्यंतावदाह। सर्वेत्यादित्रयेण। विभक्तेषुपरस्परंभिन्नेषुतारतम्योपेतेषुचसर्वभूतेषुभवंतिविद्यंतइतिभूतानिजीवाःप्रकृत्यादिजडानिच। सर्वेषुजीवेषुजडेषुचतदाधारकत्वेनतेभ्योभिन्नत्वेनेतिसप्तम्यभिप्रायः।

भावंसदाविद्यमानंविष्णुंएकंप्रधानं। सर्वोत्तममितियावत्। अविभक्तंसर्वत्रस्थितावपिअधिष्ठानभेदनिमित्तभेदहीनं। नस्थानतोपिपरस्यो भयलिंगंसर्वत्रहीतिसूत्रोक्तदिशासर्वत्रनिर्दोषाशेषसद्गुणतयाऐक्येनस्थितमितियावत्। अव्ययंस्वतोधिष्ठानव्ययेनचव्ययहीनं। येनज्ञाने नेक्षतेविषयीकरोतितज्ज्ञानंसात्विकंविद्धिजानीहीति ॥ २० ॥ यज्ज्ञानंसर्वभूतेषुपृथक्त्वेनवेत्तिसर्वजीवजडानिअंतर्भेदयुतत्वेनविषयीक रोतिइत्यस्यैवव्याख्या नानेत्यादि। नानाभावान्नानाप्रकारभूतजीवजडरूपपदार्थान्पृथग्विधान्परस्परंभिन्नान्नीचोच्चतयास्थितांश्चवेत्ति विषयीकरोति। विष्णोरन्यत्रयथार्थमितियावत्। उपलक्षणमेतत्। संदिग्धतयाभगवत्स्वरूपविषयकंचातज्ज्ञानंराजसमित्यर्थः। तुशब्दे नवायमर्थोग्राह्यः। तेनेश्वरादन्यत्रयथार्थज्ञानस्यसात्विकत्वात्कथंराजसत्वमितिनिरस्तंबोध्यं। ईश्वरविषयेसंशयरूपत्वस्याधिकस्यापिभा

पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्। वेत्तिसर्वेषुभूतेषु तज्ज्ञानंविद्धिराजसं ॥ २१ ॥
यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकं। अतत्वार्थवदल्पंच तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥

वात् ॥ २१ ॥ यत्त्विति। कार्यशब्दोत्रसंसारिणंमुक्तत्वेनक्रियमाणत्वहेतुनाजीवपरः। कृत्स्नशब्दोब्रह्मपरोजगत्परश्च। अयमर्थः। ए कस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवद्ब्रह्मवत्। यज्ज्ञानंसक्तं। कोर्थःब्रह्मयथास्वात्मानंविषयीकरोति। तथाजीवंब्रह्मेतियज्ज्ञानंविषयीकरोतीत्यर्थः। जीवेब्रह्माभेदविषयकंयज्ज्ञानंतत्तामसमितियावत्। तथाएकस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवज्जगद्वद्यज्ज्ञानंसक्तं। प्रपंचंयथाविषयीकरोतिप्रपंचो यमिति। तथाजीवंयज्ज्ञानंविषयीकरोतिजीवंजगदात्मकत्वेनविषयीकुर्वद्यज्ज्ञानंतत्तामससमितियावत्। तथाएकस्मिन्कार्येजीवेकृत्स्नवद्य ज्ज्ञानंसक्तं। एकमेवजीवंकृत्स्नजगदात्मकत्वेनयद्विषयीकरोति। एकजीवकल्पितंजगदितियज्ज्ञानंविषयीकरोतीतित्रिधार्थः। किंचय

ज्ज्ञानमहैतुकंयुक्तिशून्यंअतत्वार्थवदसत्यविषयकंसदसद्विलक्षणाद्यविद्यमानाकारकल्पनायुक्तमितियावत् । अल्पंबहुलाज्ञानयुतत्वेनधर्मे
णाल्पज्ञानसदृशंचयत्तत्तामसं । अत्रब्रह्मवदितिजीवइतिचवाच्येकृत्स्नवदित्युक्तिःजगतोपिग्रहणाय । तेनाकार्यत्वादिकृत्स्नगुणपरिपूर्ण
त्वेनकृत्स्नपदोक्तब्रह्मणाकार्यत्वादिनातदधीनस्यजीवस्याभेदज्ञानंमिथ्याज्ञानत्वात्कथंनतामससमितितामसत्वोपपादनायेति । कार्यइत्ये
ववाच्येएकस्मिन्नित्युक्तिःएकजीवमतस्यसंग्रहायेति । अत्रयद्यप्येकस्मिन्कार्यशब्दितेजीवेकृत्स्नवदकार्यत्वादिगुणपरिपूर्णब्रह्मवज्जगद्भ्व
यज्ज्ञानंसक्तमित्यस्यचैकंजीवंब्रह्मात्मकत्वेनजगदात्मकत्वेनचविषयीकारियज्ज्ञानमित्यर्थः । तादृशंचज्ञानमहैतुकंअतत्वार्थमल्पंचभवत्ये
वेतिपुनरहैतुकमित्याद्युक्तिःपुनरुक्तिरेव । तथाप्यहैतुकज्ञानादित्रितयंप्रत्येकंएकैकंतामसं । पूर्वार्धोक्तमिथ्याज्ञानरूपविशेषणसहितम

नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतं । अफलप्रेप्सुनाकर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तितामसमितिवक्तुंइतिज्ञेयं । यद्वासामानाधिकरण्येनपदानांविशेषणविशेष्यभावः । एवंचकार्येजीवेकृत्स्नवज्जगद्भ्वयत्सक्तंएकस्मिन्कार्ये
जीवेकृत्स्नवद्ब्रह्मवद्यत्सक्तं । यदहैतुकंयच्चातत्वार्थवदसत्यार्थकल्पनायुक्तं । यच्चाल्पं । तानिसर्वाण्यपिषड्विधाऽज्ञानानिप्रत्येकंतामसानी
तियोजना । अतोनपुनरुक्तिशंकावकाशइति ॥ २२ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातंगुणकृतकर्मत्रैविध्यंआह । नियतमित्यादित्रिभिः । हरेःसर्वोत्तम
त्वज्ञानभक्तिपूर्वकंतदर्पणबुद्ध्याक्रियमाणस्ववर्णाश्रमोचितंहिनियतमित्युच्यते । मयिसर्वाणीत्यादौभगवत्सर्वोत्तमत्वज्ञानतद्भक्तिपूर्वकंत
दर्पणबुद्ध्याकर्मकरणस्यविधानात् । येमेमतइत्यादौतस्यैवमुक्तिहेतुत्वोक्तेःयत्करणेफलप्राप्तिःयदकरणेचप्रत्यवायःतस्यैवनियतत्वात्संगर ॥१२२॥
हितंमदीयतास्नेहहीनं । कीर्त्यादौरागादिहानतःअकीर्त्यादौद्वेषत्यागतःकृतंफलप्राप्तीच्छाहीनेनकृतंयत्तत्कर्मसात्विकमुच्यतइत्यर्थः ॥२३॥

यत्तुकामेप्सुनाफलप्राप्तीच्छावताकर्तृत्वाभिमानसहितेनच । पुनःशब्दःसमुच्चये । बह्वायासयुक्तंचक्रियतेतत्कर्मराजसंउदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधंकर्मांतरमेवानुबध्यमानंक्षयंनाशंहिंसांपरपीडांचअनवेक्ष्यपौरुषमात्मनःकर्मसामर्थ्यंचानवेक्ष्यअविमृश्यमोहादहंकर्तेतिमिथ्याज्ञानाद्यत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुच्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्राक्प्रतिज्ञातंगुणकृतकर्तृत्रैविध्यंआह । मुक्तेत्यादित्रिभिः । मुक्तसंगःफलस्नेहहीनः सर्वस्यभगवदधीनत्वनिश्चयादेवाहंकर्तेतिनवदतीत्यनहंवादी । आत्मकर्तृत्वाभिमानहीनइतियावत् । धृतिःकर्मण्यवर्जनीयदुःखसहनं ।

यत्तुकामेप्सुनाकर्म साहंकारेणवापुनः । क्रियतेबहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबंधं क्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषं । मोहादारभ्यतेकर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोशुचिः । हर्षशोकान्वितःकर्ता राजसःपरिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धः शठोनैकृतिकोलसः । विषादीदीर्घसूत्रीच कर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥

उत्साहःकर्मकातरता। ताभ्यांसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःफलस्यसिद्धावसिद्धौवाहर्षविषादहीनःसकर्तासात्विकउच्यतइत्यर्थः ॥२६॥ रागीकीर्त्यादिकामः। कर्मफलप्राप्तीच्छावान्। लुब्धःकर्मण्यपेक्षितद्रव्यव्ययहीनः। हिंसात्मकःहिंसास्वभावः । अशुचिःद्रव्यादिषुशुद्धिहीनः । कार्यसिद्ध्यसिद्ध्योःहर्षशोकान्वितःसकर्ताराजसः ॥२७॥ अयुक्तःभगवदर्पणादियोगरहितः । प्रकृष्टोअकृतःप्राकृतः। भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टोनकृतोहियः । सप्राकृतइतिस्मृतेः । स्तब्धःआत्मसंभावनयाकाप्यनम्रः । शठःगूढद्वेषेणकर्मकारी । नैकृतिको

नीचकर्मकृत् । प्राप्तकालेपिकर्मण्युदासीनोलसः । विषादीसर्वव्यापारोपरतिहेतुमनोदौर्बल्यवान् । प्राप्तेपिकर्मकालेपश्चात्कुर्यामितिध्या
यन्वा । परकृतदोषंदीर्घकालकृतमप्यनुचितंसूचयन्वादीर्घसूत्री । सतामसःकर्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंज्ञानकर्मकर्तॄणांगुणकृतंत्रैविध्यं
निरूप्याधुनाबुद्धेःधृतेश्चगुणतःत्रैविध्यंप्रतिज्ञापूर्वमाह । बुद्धेरित्यादिभिःसप्तभिः । गुणतःसत्वादिगुणभेदतोनिमित्तात्त्रिविधमेव ।
बुद्धेर्भेदंधृतेश्चभेदंपृथक्त्वेनमयाप्रोच्यमानमशेषेणशृणु । श्रुत्वानिष्ठांकुरु ॥ २९ ॥ बुद्धेर्भेदमाह । प्रवृत्तिमित्यादित्रिभिः । प्रवृत्तिंसंसार
हेतुप्रवृत्तिहेतुंधर्मंच । कार्याकार्यैकर्तव्यमकर्तव्यंच । तन्निमित्तभयाभयेबंधमोक्षप्रकारंचयाबुद्धिर्वेत्तिसासात्विकीत्यर्थः । कर्तृत्वोपचारा

बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधंशृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेनधनंजय ॥ २९ ॥
प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच कार्याकार्येभयाभये । बंधंमोक्षंचयावेत्ति बुद्धिःसापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥
ययाधर्ममधर्मंच कार्यंचाकार्यमेवच । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिःसापार्थराजसी ॥ ३१ ॥
अधर्मंधर्ममितिया मन्यतेतमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिःसापार्थतामसी ॥ ३२ ॥

द्यावेत्तीत्युक्तं । ययावेत्तिपुमानित्यर्थः ॥ ३० ॥ ययेति । धर्मादिकंययाबुद्ध्याअयथावत्प्रजानातिनियमेनयथावन्नजानाति । किंचि
द्यथावत्किंचिदयथावज्जानातीतियावत् । याथार्थ्यनियमहीनायाबुद्धिःसाराजसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ याचबुद्धिरधर्मंधर्ममितिमन्यते । ॥१२३॥
नैतावन्मात्रंकिंतुतमसावृताअज्ञानेनावृतासतीसर्वार्थान्विपरीतान् । यैराकारैरर्थाःवर्ततेततोविपरीतैरसत्यत्वानीश्वरत्वापराधीनत्वक्षणि
कत्वादिप्रकारैश्चमन्यतेसाबुद्धिःतामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञातंधृतेस्त्रैविध्यमाह । धृत्येत्यादित्रिभिः । अव्यभिचारिण्याविहितविषयया । योगेनभगवद्भक्तियोगेनयुक्तयेतिशेषः । ययाधृत्या मनसःप्राणस्येंद्रियाणांचक्रियाधारयते । साधृतिःसात्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ययाधृत्याधर्मकामार्थान्धारयते । प्रसंगेनप्रकृष्टेनकर्मणि मदीयतास्नेहेनफलाकांक्षीधृतिःसाराजसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ योदुर्मेधाःदुष्टबुद्धिःपुरुषःययाधृत्यास्वप्नमतीवनिद्रांभयंशोकंदुःखंविषादंमनो दौर्बल्यंमदंच । स्वप्नाद्युपलक्षितंसर्वंनिषिद्धंभगवद्द्वेषादिनविमुंचतिसातामसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञापूर्वंगुणतःसुखस्यत्रैविध्यमाह ।

धृत्याययाधारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिःसापार्थसात्विकी ॥ ३३ ॥
ययातुधर्मकामार्थान् धृत्याधारयतेर्जुन । प्रसंगेनफलाकांक्षी धृतिःसापार्थराजसी ॥ ३४ ॥
ययास्वप्नंभयंशोकं विषादंमदमेवच । नविमुंचतिदुर्मेधाः धृतिःसापार्थतामसी ॥ ३५ ॥
सुखंत्विदानींत्रिविधं शृणुमेभरतर्षभ । अभ्यासाद्रमतेयत्र दुःखांतंचनिगच्छति ॥ ३६ ॥
यत्तदग्रेविषमिव परिणामेमृतोपमं । तत्सुखंसात्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥

सुखंत्विति । यत्रयस्मिन्सुखेचिरकालमभ्यासात्पुनःपुनःरमते । दुःखांतंदुःखनाशंचनितरांगच्छतिप्राप्नोतितत्सुखंत्रिविधमित्यर्थः । यद्वापूर्वार्धमेवप्रतिज्ञापरं । उत्तरार्धं- ॥ ३६ ॥ यत्तदितिश्लोकश्चसात्विकसुखोक्तिपरः । यत्प्रसिद्धंसुखंअग्रेपूर्वंविषमिवआयाससाध्यत्वात् । परिणामेविपाकेअमृतसदृशंआत्मबुद्धिप्रसादजंआत्मनोविष्णोःप्रसादादनुग्रहाज्जातं । बुद्धेःप्रसादाच्च । बुद्धेःप्रसादोनामस्वतोविषयेष्वप्रवृत्तिःततोजातंचयत्तत्सुखंसात्विकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

विषयेंद्रियसंयोगाच्छब्दादिविषयाणांश्रोत्रादींद्रियाणांसंयोगेनोत्पन्नविषयानुभवेनजायमानंयत्तत्प्रसिद्धंसुखंअग्रेप्रथमममृतसदृशं । विपाकेविषमिवदुःखावहत्वात् । तत्सुखंराजसमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ यत्सुखमग्रेचानुबंधेचपश्चात् । विपाककालइतियावत् । आत्मनःस्वस्य मोहनंमोहकरंपारवश्यकृत् । निद्रालस्यप्रमादैरुत्थितंउत्पन्नं । आलस्यंशरीरमांद्यं । प्रमादःअधर्मेबुद्धिःतत्सुखंतामसमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ सर्वजीवानांगुणत्रयबद्धत्वेनत्रैविध्यमाह । नतदस्तीति । यत्सत्वंजीवजातंप्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिःसत्वादिगुणैःमुक्तंस्यात् । तत्सत्वंपृथिव्यांदिविदेवेषुवा । पुनःशब्दःसमुच्चयेनास्ति । मुक्तव्यावृत्त्यर्थंपृथिव्यामित्याद्युक्तिः । तत्रायंविवेकः । सात्विकराजसतामसभेदेनजी

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपमं । परिणामेविषमिव तत्सुखंराजसंस्मृतं ॥ ३८ ॥ यदग्रे
चानुबंधेच सुखंमोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ नतदस्तिपृथि
व्यांवा दिविदेवेषुवापुनः । सत्त्वंप्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

वास्त्रिविधाः । सात्विकादयोपिप्रत्येकंत्रिविधाः । पितृगंधर्वपूर्वकाःसात्विकतामसाः । मुनयःसात्विकराजसाः । देवाःसात्विकसात्विकाः । सात्विकसात्विकेष्वपिबृहस्पत्यादयःसात्विकसात्विकतामसाः । इंद्रःसात्विकसात्विकराजसः । ब्रह्मादिरुद्रावसानाःसात्विकसात्विकसात्विकाः । तेष्वपिरुद्रःसात्विकसात्विकसात्विकतामसः । ब्रह्माणीभारत्यौतादृग्राजस्यौ । ब्रह्मवायूतुसात्विकसात्विकसात्विकसात्विकावेवेति । मध्यमोत्तमनराःराजसाःतेपिप्रत्येकंत्रिविधाः । तेषुविप्रादिपुल्कसांताःयेभागवताःतेराजससात्विकाः । राजससात्विकेष्वपिविप्राराजससात्विकसात्विकाः । क्षत्रियास्तुस्वल्परजोयुक्ततयाराजसराजससात्विकाः । वैश्यास्तुसमस

त्वरजोयुक्ततयाराजसराजससात्विकाः । शूद्रास्तुतमसोल्पसत्वेनरजोधिकेनयुक्ततयातामसराजससात्विकाः । राजससात्विकसात्वि कविप्रेष्वपियेशुद्धसत्वात्मकाःतेपरमहंसशब्दिताःशिखायज्ञोपवीतहीनाःएकदंडिनः । किंचिद्रजोयुक्तसत्ववंतोहंसशब्दिताःयज्ञोपवीतवं तःएकदंडिनःशिखाहीनाः । ततोधिकरजोयुक्तसत्ववंतःत्रिदंडिनःशिखायज्ञोपवीतवंतोग्रामैकरात्रिचराःबहूदकसंज्ञकाः । ततोप्यधिकर जोयुक्तसत्ववंतस्त्रिदंडिनःशिखायज्ञोपवीतवंतोयावज्जीवंपुत्रदत्ताशनाःकुटीचकाः । तामसाअपिसात्विकादिभेदेनत्रिविधाः । तत्रनराध माःसात्विकतामसाः । दैत्यभृत्याराजसतामसाः । महादैत्यास्तामसतामसाइति ॥ ४० ॥ इदानींब्राह्मणाद्यधिकारिगुणकृतकर्माणिभि

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणांचपरंतप । कर्माणिप्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ श
मोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेवच । ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मंकर्मस्वभावजं ॥ ४२ ॥ शौ
र्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यं युद्धेचाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रंकर्मस्वभावजं ॥ ४३ ॥

न्नानिसंतीत्याह । ब्राह्मणेति । त्रैवर्णिकानामिवद्विजन्मत्वंनेतिद्योतनायशूद्राणामितिपृथङ्निर्देशः । स्वभावप्रभवैःब्राह्मणादितत्तत्स्वभा वानुबंधिभिःसत्वादिगुणैःकर्माणिप्रविभक्तानितानिमेशृण्वितिभावः ॥ ४१ ॥ तत्रचतुर्वर्णकर्माणिक्रमात्रिभिराह । शमइत्यादिभिः । शमोभगवन्निष्ठा । दमइंद्रियनिग्रहः । तपोब्रह्मचर्यादि । शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिः । क्षांतिःक्रोधानुत्पत्तिः । आर्जवंमनोवाक्कायकर्मणा मवैपरीत्यं । ज्ञानंसामान्यतः । विज्ञानंविशेषतः । आस्तिक्यंधर्मादावस्त्यनेनप्रयोजनमितिभावना । एतत्सर्वंस्वभावजंसहजंब्राह्मंब्रा ह्मणसंबंधिकर्मेति ॥ ४२ ॥ शौर्यमभीरुत्वं । तेजःशरीरगतवर्चोविशेषः । धृतिर्धैर्यं । दाक्ष्यंपाटवं । युद्धेचाप्यपलायनंभीत्यायुद्धादनि

वर्तनं । दानंगोभूतिलहिरण्यादेःपात्रेप्रतिपादनं । ईश्वरभावोदंडनादिकर्तृत्वं । प्रसह्यवित्ताहरणंशारीरोदंडएवच । अशिष्टानांशासनंचत थैवार्थविनाशनं । एषईश्वरभावःस्यान्नकार्यःक्षत्रियेतरैरितिस्मृतेः । एतत्सर्वंस्वभावजंक्षत्रियसंबंधिकर्मेत्यर्थः । अत्रब्राह्मणधर्माःशमाद योपितेभ्यःकिंचिदूनाःक्षात्रधर्मेष्वपिग्राह्याः । शमादेर्ब्राह्मणकर्मतोक्तिस्तुक्षत्रियधर्माद्यपेक्षयाधिक्यविवक्षयैव । येषुचक्रवर्तिषुविप्रेभ्यो धिकशमादयःतेत्रनविवक्षिताः । किंतुतदन्यएवेतिज्ञेयं । क्षत्रधर्माअपिविप्रादिषुक्रमादूनाज्ञेयाः ॥ ४३ ॥ कृषिःकर्षणेनजीवनंगवांपाल नंवाणिज्यंवार्तयाजीवनं । अत्रापिक्षत्रियादूनाःशमादयोपिवैश्यकर्ममध्येग्राह्याः । परिचर्यात्मकंत्रैवर्णिकसेवारूपं । अत्रापिवैश्यादूनश

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यंकर्मस्वभावजं । परिचर्यात्मकंकर्म शूद्रस्यापिस्वभावजं ॥ ४४ ॥ स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिंलभतेनरः । स्वकर्मनिरतःसिद्धिं यथाविंदतितच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतःप्रवृत्ति र्भूतानां येनसर्वमिदंततं । स्वकर्मणातमभ्यर्च्य सिद्धिंविंदतिमानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मोवि गुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतंकर्म कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं ॥ ४७ ॥

मादिकंचग्राह्यं ॥ ४४ ॥ अस्त्वेवंब्राह्मणादिकर्मप्रविभक्तं । ततःकिमित्यतआह । स्वेस्वइति । प्रागुक्तब्राह्मणादिस्वकीयेकर्मण्यभिरतः स्वस्वकर्मणाभगवदाराधनंकुर्वन्नरःसंसिद्धिंमुक्तिज्ञानद्वारालभतेप्राप्नोति । एतदेवसम्यग्विशदयितुंप्रतिजानीते । स्वकर्मेति । विंदतिल भते । तत्तंप्रकारंशृणुइति ॥ ४५ ॥ यतोयस्माद्भगवतोभूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवति । येनचभगवताइदंसर्वंचराचरात्मकंजगत्ततं व्याप्तंतंभगवंतंस्वकर्मणासमभ्यर्च्यशमदमादिपूर्वकंपूजयित्वासिद्धिंमोक्षंविंदतिलभतेमानवःमनुष्योब्राह्मणादिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्वधर्म

निरतत्वमावश्यकमित्येतदुपपादयति। श्रेयानिति। विगुणोंगहीनोपिस्वधर्मःसम्यगनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयान्पुमर्थसाधनं। विगुणःकथंश्रे
यानित्यतआह। स्वभावेति। किल्बिषंवैगुण्यकृतदोषंनाप्नोति। वैगुण्यशंकयास्वधर्मत्यागोनकार्यः ॥४७॥ वैगुण्यदोषस्यसर्वत्रावर्जनी
यत्वादित्याह। सहजमिति। हियस्मात्सर्वारंभाःसर्वकर्माणिधूमेनाग्निरावृतइवदोषेणावृताएवततःसदोषमपिसहजंकर्मनत्यजेदिति ॥४८॥
स्वकर्मनिरतःसिद्धिंविंदतीत्यत्रापेक्षितधर्मांतराण्याह। असक्तइति। सर्वशब्दादिविषयेषु। असक्तबुद्धित्वेहेतुर्जितात्मेति। वशीकृतम
नस्कःवैषयिकसुखेष्वामुष्मिकसुखेचापगतेच्छः। परमांसंपूर्णांनैष्कर्म्यसिद्धिंनैष्कर्म्यायमोक्षायसिद्धिंउपायसिद्धिंप्रारब्धान्यसर्वानिष्ट

सहजंकर्मकौंतेय सदोषमपिनत्यजेत्। सर्वारंभाहिदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ असक्त
बुद्धिःसर्वत्र जितात्माविगतस्पृहः। नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥ सि
द्धिंप्राप्तोयथाब्रह्म तथाप्नोतितिनिबोधमे। समासेनैवकौंतेय निष्ठाज्ञानस्ययापरा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या
विशुद्धयायुक्तो धृत्यात्मानंनियम्यच। शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥

कर्मनाशाख्यांसिद्धिंवा। संन्यासेनकाम्यकर्मत्यागेनसर्वकर्मणांभगवतिसमर्पणेनवाधिगच्छतिप्राप्नोति ॥ ४९ ॥ प्रतिज्ञापूर्वंनैष्कर्म्यसि
द्धिसाधनंविष्टण्वन्तदनंतरफलमाह। सिद्धिमिति। यानैष्कर्म्यायसिद्धिःज्ञानस्यपरिनिष्ठातांनैष्कर्म्यसिद्धिंयेनप्रकारेणप्रवर्तमानःप्राप्तो
भूत्वाअपरंब्रह्मलक्ष्मीमाप्नोतितिंप्रकारंसंक्षेपतोमेनिबोधबुध्यस्व ॥ ५० ॥ प्रतिज्ञातमाह। बुद्ध्येति। विशुद्धयाविषयेष्वसक्तयाबुद्ध्यायु
क्तः। धृत्याधैर्येणस्तंभनशक्त्याआत्मानंमनोनियम्यविषयेभ्योनिवर्त्यचशब्दादीन्विषयान्त्यक्त्वा तदनुभवेच्छांविहायेतियावत्। यस्य
यद्रागद्वेषौयौरागद्वेषौतौचत्यक्त्वा। व्युदस्येतिपाठेनतुक्लेशः ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवीजनसंमर्दहीनदेशवासीलघ्वाहारवान् । यतवाक्कायमानसःसद्विषयएवनियमितवागादिः । नित्यंध्यानरूपोपायपरः । वैरा
ग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारंस्वकर्तृत्वाभिमानं । बलंस्वसमर्थताभिमानं । दर्पंभीतिहेतोरदृष्टिं । कामंविषयाभिलाषं । क्रोधंपरि
ग्रहंचविमुच्य । निर्ममःकर्मणिमदीयताबुद्धिहीनः । शांतःहेतुभिरप्यनुत्थितकोपः । ब्रह्मभूयायब्रह्मणिस्थितिर्ब्रह्मभूयंतस्मैसर्वदाब्रह्म
मनस्कत्वायेत्यर्थः । कल्पतेसमर्थोभवति ॥५३॥ ततःकिमित्यतआह । ब्रह्मभूतइति । ब्रह्मणिस्थितमनस्कःलक्ष्मींप्राप्तःप्रसन्नात्मास्वतए

विविक्तसेवीलघ्वाशी यतवाक्कायमानसः । ध्यानयोगपरोनित्यं वैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारंबलंदर्पं कामंक्रोधंपरिग्रहं । विमुच्यनिर्ममःशांतो ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा नशोचतिनकांक्षति । समःसर्वेषुभूतेषु मद्भक्तिंलभतेपरां ॥ ५४ ॥ भक्त्यामामभि
जानाति यावान्यश्चास्मितत्वतः । ततोमांतत्वतोज्ञात्वा विशतेतदनंतरं ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्य
पिसदा कुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतंपदमव्ययं ॥ ५६ ॥

वविषयेष्वप्रवृत्तमनाः । नशोचतिनकांक्षति । सर्वेषुभूतेषुसमःपरांभक्तिंलभते ॥ ५४ ॥ ततश्चकिमित्यतआह । भक्त्येति । अहंयावा
न्देशकालगुणैर्यावान्व्याप्तोस्मि । यश्चयन्नामायद्रूपश्चास्मिताद्दृशंमांप्रागुक्तयापरमभक्त्यातत्वतः । अभिस्वयोग्यतानुसारेणजानाति ।
तेनापिकिमित्यतआह । ततइति । भक्तिबलात्तत्वतोमांज्ञात्वातदनंतरंमांविशते । मदनुप्रविष्टोभवतिमुक्तोभवतीत्यर्थः ॥५५॥ पुनरंतरं
गसाधनान्युक्त्वाशास्त्रार्थमुपसंहरति । सर्वेति । यद्वायतःप्रवृत्तिर्भूतानामित्यत्रस्वकर्मणातमभ्यर्च्येत्युक्तं । तत्रकर्मकरणंविशिष्यफलंव्यन

क्ति । सर्वेति । मद्व्यापाश्रयः मय्येवसमर्पयन्नेवसर्वाणिविहितानिकर्माणिसदाकुर्वाणःमत्प्रसादाच्छाश्वतंपदं अव्ययंमंत्स्वरूपमवाप्नोतिशाश्वतमव्ययमितिकूटस्थतयाद्यंतहीनमित्यर्थः । अत्रअपिशब्दोनैकमपिकर्मअतदाश्रयेणकार्यमित्यर्थसूचनाय ॥ ५६ ॥ यदिभगवदाश्रयेणविहितकर्मकुर्वतोमुक्तिस्तर्हित्रैविद्यस्यापिसास्यात् । तस्यापिविहितकर्मकरणभगवदर्पणयोःसत्वेनभगवदाश्रयत्वादित्यतआह । चेतसेति । चेतसासर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परःअहमेवपरःसर्वोत्तमइतिभावोयस्यसमत्परःभव । किंचबुद्धियोगंबुद्धेर्योगंप्रत्याहारादिरूपंउपायमाश्रित्यमच्चित्तःमय्येवनिरुद्धचित्तःसततंभवेत्युक्त्यात्रैविद्यस्यैवंरूपत्वाभावान्नतस्यमुक्तिशंकेतिभावः ॥ ५७ ॥ भगवच्चित्तस्य

चेतसासर्वकर्माणि मयिसंन्यस्यमत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तःसततंभव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रित्य नयोत्स्यइतिमन्यसे । मिथ्यैवव्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

फलमाह । मच्चित्तइति । मच्चित्तोमय्येवनिरुद्धमनस्कः । सर्वाणिदुर्गाणिदुस्तराणिदुःखेनतर्तव्यानिकष्टानिमत्प्रसादात्तरिष्यसिएवंस्वविहितवृत्त्याभगवदाराधनस्यपरधर्मत्वाद्युद्धाख्यस्वविहितकर्मभगवत्प्रीत्यर्थमेवावश्यंकार्यमित्येतावताप्रबंधेनप्रतिपादितं । तदकरणेनिष्टमाह । अथचेदिति । अर्थांतरेअथशब्दः । अहंनयोत्स्यामीत्यहंकारात्युध्यस्वेतिमदीयवचनंत्वंनश्रोष्यसिचेत्श्रुत्वानकरोषिचेत् । विनंक्ष्यसिपुरुषार्थहीनोभविष्यसिमद्वचनाकरणेविनाशइत्यभ्युपेत्योक्तं ॥ ५८ ॥ मदुक्ताकरणमशक्यंचतवेत्याह । यदिति । मिथ्यैववृथैवतेनिश्चयः । कुतःप्रकृतिरितीश्वरेच्छा । त्वांनियोक्ष्यतिप्रेरयति ॥ ५९ ॥

ईश्वरेच्छायाजीवनियमेनिमित्तत्वादिकंदर्शयन्नुक्तंविवृणोति। स्वभावजेनेति। स्वभावःसंस्कारस्तज्जातेनस्वेनकर्मणानिबद्धः। हेकौंतेययत्क
र्ममोहाद्बंधुस्नेहमोहात्कर्तुंनेच्छसि। तत्कर्मावशोपिस्वानधीनोपिभगवदिच्छाधीनोपिसन्करिष्यसि ॥ ६० ॥ नन्वीश्वरेच्छायाःप्रवर्तकत्वेई
श्वरःप्रवर्तकोनेतिशंकामीश्वरस्वरूपंदर्शयन्परिहरति। ईश्वरइति। ईश्वरःयंत्रारूढानियंत्राणिशरीराणितदारूढानितत्रस्थानिभूतानिप्राणि
नःमाययास्वरूपभूतेच्छयाभ्रामयन्नानाकर्मसुप्रवर्तयन्सर्वभूतानांहृद्देशेतिष्ठति ॥६१॥ यस्मादेवमीश्वरएवस्वतंत्रःजीवास्तदधीनास्तस्माद

स्वभावजेनकौंतेय निबद्धःस्वेनकर्मणा। कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत् ॥ ६० ॥
ईश्वरःसर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानिमायया ॥ ६१ ॥ तमेव
शरणंगच्छ सर्वभावेनभारत। तत्प्रसादात्परांशांतिं स्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं ॥ ६२ ॥ इतिते
ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरंमया। विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥

हंकारमुत्सृज्यतमेवेश्वरंसर्वभावेनसर्वप्रकारेणशरणंगच्छयाहि। मांशरणंयाहीतिवक्तव्येईश्वरस्तिष्ठतितंशरणंयाहीतिपरोक्षनिर्देशःकृष्णस्ये
श्वरत्वनिश्चयार्थत्वाभिप्रायेण। निश्चयार्थःसतुज्ञेयोयत्रात्मैवपरोक्षतः। उच्यतेइतिस्मृतेः। तत्प्रसादादीश्वरप्रसादात्परांशांतिंबुद्धेर्भगवन्निष्ठ
तां। शाश्वतंस्थानंवैकुंठादिलोकंप्राप्स्यसीति। वैकुंठादिस्थानस्यशाश्वतत्वंचचित्प्रकृत्यात्मकत्वात्। श्रीरेवलोकरूपेणविष्णोस्तिष्ठतीत्या
देः ॥६२॥ एवंभगवानर्जुनस्यातिगोप्यंतत्वंउपदिश्यतदनुवादपूर्वंतूर्ष्णींस्थितंअर्जुनमाक्षिपति। इतीति। गुह्याद्गुह्यतरंअतिगोप्यंइतिप्रागु

क्तप्रकारेणज्ञानंज्ञेयंतेतुभ्यंमयाआख्यातंएतदशेषेणविमृश्यविचार्ययथेच्छसितथाकुर्वित्याक्षेपः ॥६३॥ तत्वसारमुपसंहृत्यसाधनसारकथनमुपसंहर्तुंप्रतिजानीते। सर्वेति। चतुर्दशादौसाधनसारस्योक्तत्वाद्भूयइत्युक्तं। पुनरित्यर्थः। सर्वसाधनेषुगोप्यतमंमेपरमंवचःशृणुमेइष्टोसि। दृढमितिनिश्चयः। ततस्तेहितंवक्ष्यामि। उपसंहाररूपेणकथयिष्यामीत्यर्थः ॥६४॥ तदाह। मन्मनाइति। यतोमेप्रियोसि। अतोमन्मनस्त्वादिसाधनसारचतुष्टयेनमामेवैष्यसिप्राप्स्यसि। तेसत्यंप्रतिजाने। अवश्यंमत्प्राप्तिर्भवतीतिप्रतिज्ञांकरोमिनात्रसंदेहःकार्यइतिभावः ॥ ६५ ॥ कथंमन्मनस्त्वादिकमित्यतउक्तं। सर्वधर्मानिति। अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्यमन्मनाःमद्भक्तोमद्याजीत्येवं। पूर्वशेषोयं।

सर्वगुह्यतमंभूयः शृणुमेपरमंवचः। इष्टोसिमेदृढमिति ततोवक्ष्यामितेहितं ॥ ६४ ॥ मन्मनाभव
मद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु। मामेवैष्यसिसत्यंते प्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परि
त्यज्य मामेकंशरणंव्रज। अहंत्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥

मन्मनाभवेत्यादिनाकिमुक्तंभवतीत्यतस्तस्योपसंहाररूपेणव्याख्याक्रियते मामेकंशरणंव्रजेति। मन्मनस्त्वादेरेवशरणागतिरूपत्वात्। उक्तंहि। सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वंतत्रमनःसदा। सर्वाधिकप्रेमयुक्तंसर्वस्यात्रसमर्पणं। अखंडात्रिविधापूजातद्भृत्यैवस्वभावतः। रक्षतीत्येवविश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः। शरणागतिरेषास्याद्विष्णौमोक्षफलप्रदेति। यद्वासर्वधर्मान्परित्यज्येतिसर्वधर्मफलानिपरित्यज्येत्यर्थः। अन्यथायुद्धविधिविरोधःस्यात्। यद्वाऽवैष्णवसर्वधर्मान्परित्यज्येत्यर्थः। अनादिजन्मकृतप्रतिबंधकसत्वात्कथंमामेवएष्यसीत्युक्तिरित्यतआह। अहंत्वेति। त्वात्वामनादिजन्मकृतपापेभ्यःमोक्षयिष्यामि। विनिर्मुक्तंकरिष्यामि। माशुचःसंसार

भयाच्छोकंमाकार्षीः ॥ ६६ ॥ गीताशास्त्रेनधिकारिनिरासेनलक्षणयाधिकारिणमाह । इदमिति । इदंगीताशास्त्रंतपोहीनायतेत्वयान वाच्यं । अशुश्रूषवेसेवामकुर्वतेनवाच्यं । तपोहीनोपदेशादप्यशुश्रूषोरुपदेशोमहादोषकरइतिसूचनायात्रचशब्दः । समुच्चयेथवाधिक्ये न्यूनत्वेचःप्रयुज्यतइत्युक्तेः । चश्चकारइत्यर्थः । अशुश्रूषूपदेशादप्यभक्तायकदाचनकदापिनवाच्यमित्युक्तिःअल्पमात्रतपःशुश्रूषावतोभ क्तिमतःकदाचिदुपदेशेपिभक्तिहीनायोपदेशेमहान्दोषइतिसूचनाय । मांयोभ्यसूयतितस्मैनवाच्यमित्यत्रापिचशब्दःतपोहीनादित्रितयो पदेशादप्यसूयावतउपदेशेदोषाधिक्यज्ञापनार्थः । एतेनतपःप्रभृतिगुणयुक्तोऽधिकारीतिसूचितं ॥ ६७ ॥ गीताशास्त्रस्यव्याख्यानंफलो

इदंतेनातपस्काय नाभक्तायकदाचन । नचाशुश्रूषवेवाच्यं नचमांयोभ्यसूयति ॥६७॥ यइदंपरमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिंमयिपरांकृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ नचतस्मान्मनुष्ये षु कश्चिन्मेप्रियकृत्तमः । भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यतेचयइमं ध र्म्यंसंवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥

त्त्याप्रशंसति । यइत्यादिद्वाभ्यां । परमंगुह्यंअतिगोप्यंइदंगीताशास्त्रं । योधिकारीमद्भक्तेषुममभक्तेभ्योभिधास्यतिउपदेक्ष्यतिसइतियो ज्यं । मयिपरांभक्तिंकृत्वामामेवैष्यति । प्राप्स्यति । असंशयःनास्तिसंशयः ॥६८॥ तस्माद्गीताव्याख्यातुःमनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमःनचा स्तिनैवास्ति । तस्मादन्योमेप्रियतमोभविताचन । नाभूदितिचज्ञेयं । अत्रमनुष्येष्वित्युक्त्यादेवानांफलाधिक्यंसूचयति ॥ ६९ ॥ गी ताध्ययनमपिफलकथनेनप्रशंसति । अध्येष्यतेचेति । धर्म्यंधारकत्वाद्धर्मोभगवान् । तदीयंधर्म्यं । धर्मसाधनमितिवा । इममावयोःसंवा

दंगीताप्रबंधंयः अध्येष्यतेच । पठिष्यतिच। तेनपुंसाज्ञानयज्ञेनज्ञानाख्ययज्ञेनाहमिष्टः पूजितः स्यांभवेयं । इतिमेमतिः ॥७०॥ गीताश्रवणम
पिफलोक्त्याप्रशंसति । श्रद्धावानिति । अस्मादस्तिमेफलमित्यास्तिक्यबुद्धिमान् । अनसूयः असूयादिदोषरहितश्चनरः इममावयोः संवादं
शृणुयाच्चेदपि। सोपिमुक्तः सन्पुण्यकर्मणांशुभाँल्लोकानवाप्नुयात् । अत्रसोपिश्रवणंकुर्वन्नपिमुक्तः । किमुतदध्येतेत्युक्त्याश्रवणंकुर्वतोपितद

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपियोनरः । सोपिमुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥
कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थ त्वयैकाग्रेणचेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्तेधनंजय ॥ ७२ ॥ अर्जुनउवा
च । नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोस्मिगतसंदेहः करिष्येवचनंतव ॥ ७३ ॥

ध्येतुर्मुक्तावधिकसुखमितिसूचितं । तथातस्मादपिव्याख्यातुर्मनुष्यस्याधिकंसुखं । ततोदेवानामितिज्ञातव्यं ॥ ७१ ॥ एतावानुपदेशः
अरण्यरुदितवज्जातोनभवतिकिलेतिभावेनपृच्छति । कच्चिदिति । किमित्यर्थेव्ययमेतत् । हेपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसाएतत्मदुक्तंगीताप्रमेयं
श्रुतंकिं । अज्ञानोत्थः संमोहः कच्चित्तेप्रणष्टः ॥ ७२ ॥ इतिपृष्टस्योत्तरमाहार्जुनः । नष्टइति । नष्टोमोहः प्रथमाध्यायोक्तोविपरीतज्ञानल

णोमोहोनष्टः । त्वत्प्रसादान्मयास्मृतिर्लब्धा । नारायणद्विड्दनुबंधिनिग्रहः । परमोधर्मोवश्यंकार्यएवेत्यादिस्मृतिर्ममजातास्ति । गतसं
देहःयुद्धेस्थितोस्मि । यथेच्छसितथाकुर्वितिभगवत्कृताक्षेपपरिहारायभगवंतमनुसरति। करिष्येवचनंतवेति ॥ ७३ ॥ एकांतेसंजातः
कृष्णार्जुनसंवादःकथंत्वयाज्ञातइतिधृतराष्ट्रहृद्गतशंकांनिराहसंजयइत्याह । इत्यहमिति । इतिपदेनप्रथमाध्यायाद्युक्तस्यसर्वस्यपरामर्शः ।

विद्वां
अ.

संजयउवाच । इत्यहंवासुदेवस्य पार्थस्यचमहात्मनः । संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणं ॥७४॥
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरं । योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयं ॥ ७५ ॥ राज
न्संस्मृत्यसंस्मृत्य संवादमिममद्भुतं । केशवार्जुनयोःपुण्यं हृष्यामिचमुहुर्मुहुः ॥७६॥ ॥

महानात्मामनोयस्यतस्यमहात्मनः । अद्भुतंप्राक्कुत्रापिनश्रुतंआश्चर्यैरोमांचकरं ॥ ७४ ॥ व्यासेनहिसंजयस्यकुरुक्षेत्रेयुद्धसमाप्ति
पर्यंतंतत्रप्रवृत्तस्यसर्वस्यापिदर्शनश्रवणेतवस्यातामितिदिव्यदृष्टिदानाद्व्यासप्रसादादित्युक्तं । योगंपुमर्थोपायंयोगेश्वरात्सर्वोपायानामी
श्वरात् । स्वयमेवकथयतःकृष्णात् । साक्षादन्याव्यवधानेनश्रुतवानित्यन्वयः ॥७५॥ तच्छ्रवणेनस्वस्यजातंतात्कालिकंफलमाहरा जन्नि

॥१

ति । हेराजन्धृतराष्ट्रस्यसंबोधनं । पुण्यंपारत्रिकंसुखहेत्वदृष्टकरं ॥ ७६ ॥ तच्चरूपंविश्वरूपं ॥ ७७ ॥ युद्धकरणनिश्चयंश्रुतवतोराज्ञःकुत्र
जयादिरितिहृद्गतशंकांनिराहसंजयः । यत्रेति । यत्रसेनायांयोगीश्वरःसर्वोपायवर्तास्वामी । तत्रश्रीःराज्यलक्ष्मीर्भूतिःसंपत्नीतिर्न्यायः
ध्रुवानिश्चलेतिममप्रतिःनिश्चयइत्यर्थः ॥ ७८ ॥ अशेषगुणपूर्णायदोषदूरायविष्णवे । नमःश्रीप्राणनाथायभक्ताभीष्टप्रदायिने ॥ १ ॥

तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्य रूपमत्यद्भुतंहरेः । विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ॥७७॥ यत्रयोगीश्वरः
कृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः । तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ ॐ तत्सदितिश्रीमद्भगवद्गी
तासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥

इतिश्रीकृष्णगीताभाष्याद्युक्तार्थसंग्रहः । राघवेंद्रेणयतिनाकृतःसज्जनसंविदे ॥ २ ॥ इतिश्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रसुधींद्रपूज्यपादशिष्येणराघ
वेंद्रेणकृतेश्रीमद्गीतार्थसंग्रहेअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ समाप्तोयंग्रंथः ॥ ॥ ॥ ॥

इदं पुस्तकं कुंभघोणस्थ धर्मशास्त्रिणा अपशंकररामाचार्येण टी. आर्.
कृष्णाचार्येण च संशोध्य मुंबय्यां "निर्णयसागराख्य"
मुद्रणयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितं ।
शकः १८१६.